

Братасюк Марія Григорівна –
доктор філософських наук, професор, професор кафедри
загальноправових дисциплін Національної академії внутрішніх
справ

ІДЕЯ НАРОДОВЛАДДЯ ЯК ЗАСАДА УТВЕРДЖЕННЯ ПРАВОВЛАДДЯ В ПРАЦЯХ УКРАЇНСЬКИХ МИСЛИТЕЛІВ КЛАСИЧНОЇ ДОБИ

Проаналізовано ідею народовладдя як необхідної засади реалізації правовладдя, відображену в працях українських мислителів класичної доби.

Ключові слова: демократія; верховенство права; принципи права; поділ влади; природне право.

Проанализирована идея народовластия как необходимой основы реализации правовластия, отображенная в трудах украинских мыслителей классической эпохи.

Ключевые слова: демократия; верховенство права; принципы права; разделение властей; природное право.

The article highlights the idea of democracy as a necessary foundation of the rule of law in classical works of Ukrainian thinkers of the day.

Keywords: democracy; rule of law; principles of law; separation of powers; natural law.

У сучасному українському правознавстві триває дискусія стосовно проблеми верховенства права, його суті, смислових характеристик, значущості в правовому розвитку, передумов реалізації у правовій сфері загалом й окремих галузях права зокрема. Фундаментальною роботою, у якій висвітлено низку аспектів окресленої проблеми – верховенства права, – є праця С. Головатого “Верховенство права” (у трьох книгах), що вийшла друком 2006 р. Цю проблему досліджують такі українські науковці: В. Авер’янов, М. Козюбра, А. Колодій, М. Костицький, А. Пухтецька, Ю. Годика, С. Шевчук, Ю. Шемшученко, дослідники молодшого покоління: Т. Багрій, Ю. Білас, Н. Береза, В. Братасюк, В. Градова, В. Кибал, Л. Паращук та ін. Однак проблема взаємозв’язку принципу народовладдя з принципом верховенства права в контексті української правової традиції поки що недостатньо розроблена, а тому дослідження її нині на часі.

Розробляючи доктрину верховенства права, англійський мислитель А. Дайсі наголосив на таких її складових: учення про “верховенство права як заперечення свавілля державної влади”, тобто верховенство права заперечує будь-яке людинонасилля, зокрема представників влади; учення про “рівність перед законом, яку застосовують усі суди” (тобто дію принципу верховенства права зазнають усі члени суспільства без винятку). Третя формула: “конституційне право є не джерелом, а наслідком прав особи” – наголошує на необхідності забезпечення в межах правової системи таких інструментів захисту прав особи, що мають бути реальними й дієвими. Свобода людини не може бути наслідком писаних конституцій, офіційно виписаних гарантій [1]. Право держави є наслідком природних невідчужуваних прав людини. Усі ці вчення, на думку дослідників, утворюють стандарт справедливості, який нині вже вийшов за межі англо-саксонської правової сім’ї. Учення й формули А. Дайсі пов’язані з природно-правовою доктриною. У контексті законницької доктрини принцип верховенства права, як відомо, не діє, оскільки закон у цій доктрині ототожнюють з правом.

Науковці зазначають, що принцип верховенства права – це мегапринцип, що включає в себе низку інших принципів: невідчужуваних природних прав людини, народовладдя, законності, правосуддя, демократизму, справедливості тощо. Щоб принцип верховенства права працював, був реалізований, необхідною передумовою є реальне народовладдя. В умовах удаваного народовладдя, реалізація цього принципу буде дуже сумнівною. Б. Кістяківський зазначав, що правова держава як держава, у якій панує право, – це держава народна й демократична за суттю, держава, у якій забезпечено верховенство права, а не закону. Завдяки народному представництву, правам людини та громадянина, що гарантують політичну самодіяльність як окремих осіб, так і суспільних груп, “уся організація правової держави має суспільний або народний характер” [2, с. 854]. Її основним завданням є забезпечення права людини на гідне існування. Правильне й нормальне виконання державних функцій у правовій державі залежить, на думку мислителя, від самодіяльності суспільства й народних мас. Без активного ставлення до правопорядку та державних інтересів, що виходило б із глибини самого народу, правова держава як держава правовладдя неможлива.

В українській філософсько-правовій думці ідея народовладдя є традиційною. У тривалій боротьбі за незалежність українські мислителі повсякчас порушували проблему права народу на власну державність, що має бути народною за суттю, оскільки лише в такій державі “...своя сила, і правда, і воля” (Т. Шевченко). Таким чином, необхідно детально проаналізувати, як розвивалися ці погляди в класичну епоху.

Конституцією Пилипа Орлика було успадковано гуманістичну традицію філософсько-правової культури попередніх епох, трактування права як сукупності загальних принципів, в основі яких лежать вищі духовні цінності, насамперед, морально-етичні, тобто розуміння його як духовно-культурного феномена [3]. Ця ідеологія була спрямована на утвердження цінності природно-правових регуляторів суспільного життя, захист природних прав людини й народу, певною мірою вона знайшла відображення в найважливіших нормативно-правових актах, характері українського державотворення того часу, масовій морально-правовій свідомості. У цьому нормативно-правовому акті розкрито зміст верховенства права як правовладдя. Дослідники вважають, що Пилип Орлик сформував у цьому документі власну концепцію правової держави [4; 5]. Конституція 1710 р. була договором між гетьманом, генеральною старшиною та Військом Запорозьким. У ст. 6 вона закріплює модель держави Війська Запорозького та народу руського (малоруського) як стану виборну гетьманську монархію парламентського типу.

В основі змісту Конституції Пилипа Орлика лежить концепція “справедливого права”, яку розвивали в контексті природно-правової традиції українські мислителі різних часів [3]. Справедливість як одна з основних моральних загальнолюдських цінностей, що має божественне та природне походження, є основною смисловою ознакою права. У цьому документі зазначено: “Козаки мають за собою право людське й природне” [3]. Тобто держава Війська Запорозького та народу малоруського визнавала природне право козаків як чинний закон.

Складовою верховенства права є принцип розподілу влади. Він значною мірою забезпечує верховенство права. Законодавчі функції покладали на парламент, що формувався з генеральної старшини, цивільних полковників з урядниками та сотниками, генеральних радників від полків і послів від низового Війська Запорозького. Усі парламентарі мали присягнути на вірність державі. Судова влада мала діяти відповідно до Конституції, незалежно від Гетьмана та Генеральної Ради. Генеральний Суд, згідно з Конституцією, мав повноваження розглядати справи державної ваги та здійснювати контроль за виконанням законів держави [3]. Саме в цей час Дж. Локк написав філософський твір “Два трактати про врядування”, у якому розвиває ідею суспільного договору, договірного походження держави, обмірковує проблему обмеження державної влади законом, розвиває концепцію природних прав людини, ідею первинності права стосовно закону тощо.

У Конституції Пилипа Орлика є пункти, що обмежували гетьманську владу на користь старшинської ради – своєрідного козацького парламенту, до якого мали ввійти не лише генеральна старшина й полковники, а й представники Запорожжя та полків (по одній людині від кожного). Ця ідея робить її однією з найдемократичніших серед усіх тогочасних державних актів.

Конституція утверджує демократизм як цінність. Аналогічні ідеї звучать у “Духові законів” Ш. Монтеск’є. Особливо цінною у цьому творі була ідея про поділ влади на три незалежні гілки.

“Історія Русів” пронизана ідеєю природного права кожного народу бути самим собою, з власною ідентичністю, боронити себе від кожного, хто на цю ідентичність зазіхає. Бути народу, нації самими собою, уважає автор “Історії Русів”, – означає жити на власній землі, реалізувати дані Богом і природою права на життя власною волею, звичаями, правилами співжиття, мати власну державу й у ній – відповідні закони, боронити себе, свою землю, дітей, могили та заповіти предків [6]. Збереження природного права народу на власну ідентичність – це запорука його правовладдя. У творі стверджується, що українці мають власну історію походження, окрему від московитів, поляків, литовців. “...Відомо бо цілому світові, – пише автор “Історії...”, – що народ руський зі своїми козаками був спочатку народом самодержавним, себто від самого себе залежав, під правління князів своїх або самодержавців злучився потім з Литвою і Польщею, щоб спротивлятися з ними татарам, які їх руйнували...” [7, с. 265]. Автор намагається боронити права та вольності козацькі, право власності на різноманітні маєтності, національні багатства, право бути політичним народом, право на культурні цінності, збереження звичаїв і традицій, тих засад, на яких тримається життя козацького народу [7, с. 213, 268–269, 277, 307]. Збереження своїх природних прав – це передумова правовладдя.

У цьому творі вперше в політико-правовій думці того часу звучить *ідея національної державності українського народу, політично незалежного*, що буде запорукою його продовження в часі. Народ, який панує у власній державі, тобто реалізовує принцип

правовладдя, – це суб'єкт реалізації принципу верховенства права. На противагу московському деспотизму, українська держава має бути демократичною. У країні мають діяти справедливі закони. Їм має бути підкорена державна влада та всі відносини між людьми. Це схоже на ідею правової держави.

М. Костомаров у “Книзі буття українського народу” заперечує будь-яке насилля над народом і його правами. Він прочитує природні права народу на вільне життя на рідній землі як реально чинне право, яке ніхто не повинен порушувати. Запропоновано концепцію історичного розвитку, у якій можна відокремити кілька важливих аспектів: влада – від Бога, але вона не може бути абсолютною; оскільки людина здатна до експансії, владу необхідно обмежувати. Демократія не гарантує захист від свавілля “багатьох царків”; державний лад має бути республіканським, виконавча влада – виборною, змінною та підзвітною народним зборам. Синтез федеративного та конфедеративного устрою – це, на думку М. Костомарова, – оптимальний тип держави. Саме в такій державі люди мають право на індивідуальну свободу та юридичну рівність, тобто в ній може бути реалізовано принцип правовладдя [8].

У “Начерках Конституції республіки” Г. Андрузького значну увагу приділено питанню місцевого самоврядування, що свідчить про демократичний характер Конституції. Важливим для розкриття суті верховенства права є принцип поділу влади, закріплений у цьому документі. У Конституції обстоюють принцип виборності органів влади, тобто принципи демократизму та народовладдя [9], що є передумовою правовладдя.

Т. Шевченко своєю творчістю довів, що занепад природного права народу, нації на життя та свободу, власну державність неминує спричиняє занепад права на життя та свободу індивіда, що належить до цієї нації [9]. Якщо немає народовладдя – немає і правовладдя. Оскільки немає національної держави українців, тотальним стає безправ'я як усього народу, так й окремих його представників.

Державно-правова концепція М. Драгоманова об'єднує модель парламентської конституційної держави із засадами самоврядування. Такою державою мала бути в майбутньому Росія, у складі якої перебувала Україна. Основою цієї федерації має бути місцеве самоврядування, що є гарантом прав людини. Сама людина та її права для М. Драгоманова – це найвища цінність. У “Проекті Статуту спілки “Вільний Союз” він зазначав: “Із викладених вище основ політичного перетворення Росії необхідно вважати особливо важливими: 1) права людини і громадянина; 2) самоврядування місцевого; правління ж усією Росією через центральні представницькі збори без визнання та забезпечення цих прав і місцевого самоврядування слід вважати таким, що так само мало охороняє свободу загалом та інтереси України зокрема, як і теперішній устрій Російської імперії” [10]. У федерації мала бути закріплена рівність усіх у громадянських правах й обов'язках. Одним із природних прав людини визначено право опору незаконним діям урядовців [10, с. 902]. Суть держави, на думку мислителя, визначається не формою її побудови, а правами, якими наділено її громадян.

М. Драгоманов розвиває ідею обмеження державної влади як засобу заперечення свавілля. Він пропонує поділити державну владу на гілки. Законодавча влада має зосередитися у двох думах – державній і союзній. Державу має очолити імператор зі спадковою владою або Голова Всеросійського державного союзу, якого обирають. Глава держави призначає міністрів, які підконтрольні обом думах. Статус суддів мав би визначати закон. М. Драгоманов наполягав на неприпустимості використання вищими державними органами командно-адміністративних методів і втручання їх у діяльність

місцевого самоврядування, яке є основним суб'єктом створення справедливого суспільства [10].

Захищаючи природні права українців на рідну землю, мову, церкву, свободу совісті, національну ідентичність, повагу до національної та людської гідності тощо, він акцентує увагу на необхідності обмеження свавілля влади справедливими законами. Такі закони має приймати законодавчий орган – парламент.

З особливою повагою ставиться мислитель до народних звичаїв, зокрема правових, уважав їх ефективним регулятором суспільних відносин, створених самим народом. Ідеалом І. Франка була демократична держава, у якій панувала б соціальна справедливість і правова рівність [11–13].

М. Грушевський послідовно обстоював думку про визнання невіддільного права українського народу на самовизначення й пошук оптимальних його форм, відповідно до національної державницької ідеї [14]. Власна національна держава має стати запорукою реалізації верховенства права. У IV Універсалі Центральної Ради, у підготовці якого мислитель брав активну участь, зафіксовано ідею рівноправності всіх народів, що населяють Україну, закріплено низку громадянських прав, незалежно від національності, віри, соціального становища тощо [15].

Відомий учений розробив засади теорії національно-демократичної держави на основі національно-персональної автономії [9, с. 181]. Цю ідею закріплено у ст. 69, розділі VII Конституції Української Народної Республіки від 29 квітня 1918 р. Відповідно до цієї статті, нації, що входили до складу Республіки, могли, відповідно до свого природного права, у межах країни утворити національно-персональну автономію, тобто реалізувати право на самостійне облаштування свого національного життя. Конституція закріплювала принципи демократизму, народовладдя, поділу влади, правової рівності та ін.

Принципи суверенітету, демократизму, народовладдя покладено в основу конституційного проекту, напрацьованого засновником Револьюційної української партії М. Міхновським. Державу Україну він розглядав як спілку самоврядних земель, утворених на підставі природних особливостей. Україна мала бути президентською республікою. Парламент мав бути обраним на підставі загального виборчого права. Судову владу передбачено як незалежну гілку влади. В окремому розділі конституційного проекту закріплено права людини, що вважалися невідчужуваними.

Чимало уваги ідеї законності повноважень органів державної влади як складової принципу верховенства права приділив Б. Кістяківський. У правовій державі повноваження органів влади визначені законодавчо. “...Адміністративна влада чи, точніше, поліція, не може позбавляти людину свободи на термін понад добу, дві чи три. Упродовж цього часу вона повинна або звільнити заарештованого, або передати його до рук судової влади” [2, с. 847–848].

Учений пов'язує верховенство права з принципом народовладдя. Правова держава в нього – це держава народна й демократична за суттю. Завдяки невід'ємним правам і недоторканності особи державна влада в правовій або конституційній державі є не лише обмеженою, а й строго підпорядкованою закону. Він зазначає: “Органи державної влади бувають по-справжньому пов'язаними законом лише тоді, коли їм протистоять громадяни, наділені публічними правами. Лише маючи справу з уповноваженими особами, які можуть висувати правові претензії до самої держави, державна влада стає змушеною незмінно додержуватися законів”. І далі: “...Не підлягає сумніву, що забезпечення законності при

загальному безправ'ї є справжнісінькою ілюзією. При безправ'ї особи можуть процвітати лише адміністративне свавілля і поліцейське насилля. Законність передбачає строгий контроль і повну свободу критики всіх дій влади, а для цього необхідне визнання за особою і суспільством їхніх невід'ємних прав. Отже, послідовне забезпечення законності вимагає як свого доповнення свобод і прав особи... природним чином впливає з них як їх необхідний наслідок” [2, с. 848–849].

Б. Кістяківський мислить народ не як об'єкт законницького впливу державної влади, а як реальний суб'єкт права. У правовій державі, – писав він, – “владу має бути організовано так, щоб вона не утискала особу; у ній як окрема особа, так і сукупність осіб – народ – мають бути не лише об'єктом влади, а й суб'єктом її” [2, с. 849].

Правова держава – це держава народна й демократична, у якій забезпечено верховенство права, а не закону. Завдяки народному представництву та правам людини й громадянина, що гарантують політичну самодіяльність як окремих осіб, так і суспільних груп, “уся організація правової держави має суспільний або народний характер” [2, с. 854]. Її основним завданням є забезпечення права людини на гідне людське життя. Правильне й належне виконання державних функцій у правовій державі залежить від самодіяльності суспільства й народних мас. Запорукою здійснення правової держави, на думку Б. Кістяківського, має бути високий рівень правосвідомості народу та розвинуте почуття відповідальності: “У правовій державі відповідальність за нормальне функціонування правопорядку й державних установ лежить на самому народі. Але саме тому, що турботу за державну й правову організацію покладено в правовій державі на сам народ, вона справді є організованою, тобто впорядкованою державою” [2, с. 854].

Б. Кістяківський антиподом такої держави вважав державу поліцейську, спрямовував наукову критику проти цієї держави, трактуючи її як утілення насильства над людиною. На відміну від поліцейської держави, правова держава виключає можливість анархії, оскільки в ній народ здійснює правову й державну організацію. Спираючись на народну правосвідомість і постійно до неї пристосовуючись, вона змінюється разом зі зміною правосвідомості. Правова держава обов'язково передбачає наявність масових громадських і народних організацій, завдяки яким удосконалюється і її власна організованість [2, с. 855].

Можна констатувати, що всі згадані українські мислителі усвідомлювали нерозривну єдність принципів народовладдя та правовладдя, а також наголошували, що без реального народовладдя реальне правовладдя буде неможливим. Ці ідеї необхідно врахувати у процесі правового реформування в Україні, що триває нині.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Дайсі А. Вступ до вчення про право конституції / А. Дайсі // Антологія лібералізму: політико-правничі вчення та верховенство права. – К. : Книги для бізнесу, 2008. – С. 511–528.
2. Кістяківський Б. Соціальні науки і право / Б. Кістяківський // Антологія лібералізму. Політико-правові вчення та верховенство права. – К., 2008. – 992 с.
3. Вивід прав України. – Л. : МП “Слово”, 1991. – 128 с.
4. Братасюк В. М. Ціннісно-гуманістичний вимір Конституції Пилипа Орлика / В. М. Братасюк // Конституція – основа державного і суспільного устрою України : матеріали III міжвузів. наук. читань (до 300-річчя Конституції Пилипа Орлика). – К., 2010. – С. 72–75.
5. Білас Ю. Принципи правової держави в Конституції Пилипа Орлика. / Ю. Білас // Конституція – основа державного і суспільного устрою України : матеріали III міжвузів. наук. читань (до 300-річчя Конституції Пилипа Орлика). – К., 2010. – С. 75–79.
6. Попадинець Г. О. Світоглядно-філософські засади розвитку української правової культури : дис. ... канд. філос. наук : 12.00.12 / Попадинець Г. О. – К., 2007. – 178 с.

7. Історія Русів. – К., 1991. – 242 с.
8. Патеї-Братасюк М. Г. Етнонаціональне відчуження: філософсько-соціологічний аналіз : у 2 ч. / Патеї-Братасюк М. Г. – Тернопіль, 1998. – Ч. 2. – 261 с.
9. Мірошніченко М. І. Історія правових та політичних вчень / М. І. Мірошніченко, С. М. Мірошніченко. – К., 2002. – 314 с.
10. Драгоманов М. Проект Статуту спілки “Вільний Союз” / М. Драгоманов // Антологія лібералізму. Політико-правничі вчення та верховенство права. – К. : Кн. для бізнесу, 2008. – С. 896–988.
11. Франко І. Поза межами можливого // Франко І. Збір. творів : у 50 т. Т. 45 / Франко І. – К. : Наук. думка, 1998.
12. Франко І. Вибрані твори / Франко І. – Л., 1956.
13. Приступко А. Ідеї великих мислителів живуть у віках: Вибрані твори / Приступко А. – Л., 1956.
14. Грушевський М. С. Вільна Україна / М. С. Грушевський // Українська суспільно-політична думка в ХХ ст. // Сучасність. – 1983. – Т. 1.
15. ІV Універсал Центральної Ради. – К., 1990. – 12 с.

Бичкова Світлана Сергіївна – доктор юридичних наук,
доцент, заступник начальника кафедри цивільного права і
процесу Національної академії внутрішніх справ

ФОРМИ СПЕЦІАЛЬНОГО ЗАКОННОГО ЦИВІЛЬНОГО ПРОЦЕСУАЛЬНОГО ІНТЕРЕСУ ТРЕТЬОЇ ОСОБИ, ЯКА НЕ ЗАЯВЛЯЄ САМОСТІЙНИХ ВИМОГ ЩОДО ПРЕДМЕТА СПОРУ

Досліджено один з елементів спеціального цивільного процесуального правового статусу третіх осіб, які не заявляють самостійних вимог щодо предмета спору, – їх спеціального законного цивільного процесуального інтересу. Виокремлено та схарактеризовано форми цього інтересу.

Ключові слова: третя особа, яка не заявляє самостійних вимог щодо предмета спору; спеціальний цивільний процесуальний правовий статус; спеціальний законний цивільний процесуальний інтерес; форми спеціального законного цивільного процесуального інтересу третьої особи, яка не заявляє самостійних вимог щодо предмета спору.

Исследован один из элементов специального гражданского процессуального правового статуса третьих лиц, не заявляющих самостоятельных требований относительно предмета спора, – их специального законного гражданского процессуального интереса. Выделены и охарактеризованы формы этого интереса.

Ключевые слова: третье лицо, не заявляющее самостоятельных требований относительно предмета спора; специальный гражданский процессуальный правовой статус; специальный законный гражданский процессуальный интерес; формы специального законного гражданского процессуального интереса третьего лица, не заявляющего самостоятельные требования относительно предмета спора.

One of elements of the special civil judicial legal status of the third persons that does not declare independent requirements in relation to the matter of dispute – them the special legal civil judicial interest – is investigated. Forms of this interest are distinguished and described.

Keywords: third person that does not declare independent requirements in relation to the matter of dispute; special civil judicial legal status; special legal civil judicial interest; forms of the special legal civil judicial interest of the third person that does not declare independent requirements in relation to the matter of dispute.

Інколи особи не є суб'єктами спірних матеріальних правовідносин, що є предметом розгляду й вирішення в порядку цивільного судочинства, але вони пов'язані правовим зв'язком з однією зі сторін цивільної справи, на який може вплинути майбутнє рішення суду. Ці особи певним чином стосуються цивільної справи й заінтересовані в результатах її розгляду та вирішення, а тому вони можуть вступити в цивільну справу як треті особи, які не заявляють самостійних вимог щодо предмета спору. Отже, ці учасники цивільного процесу наділені як загальним законним цивільним процесуальним інтересом, так і спеціальним.

Незважаючи на те, що категорія інтересу неодноразово була предметом наукових розвідок учених-процесуалістів (Р. Е. Гукасян, Н. В. Кляус, Т. В. Сахнова, С. Я. Фурса та інші), дослідження в контексті вивчення форм спеціального законного цивільного процесуального інтересу третьої особи, яка не заявляє самостійних вимог щодо предмета спору, не здійснювали.

Метою цієї статті є визначення юридичної природи та виокремлення форм спеціального законного цивільного процесуального інтересу третьої особи, яка не заявляє самостійних вимог щодо предмета спору.

Відповідно до ч. 1 ст. 35, ч. 1 ст. 36 Цивільного процесуального кодексу (ЦПК) України, третя особа, яка не заявляє самостійних вимог щодо предмета спору, прагне домогтися ухвалення судового рішення на користь сторони, на боці якої вона виступає, адже рішення в справі може вплинути на її права чи обов'язки стосовно однієї зі сторін, зокрема, у сторони за рішенням суду може виникнути право заявити вимогу до третьої особи або сама третя особа за рішенням суду буде вправі заявити вимогу до сторони.

Таким чином, одним з елементів спеціального цивільного процесуального правового статусу третьої особи, яка не заявляє самостійних вимог щодо предмета спору, є її спеціальний законний цивільний процесуальний інтерес, який виявляється в прагненні цієї третьої особи домогтися ухвалення судового рішення на користь сторони, на боці якої вона виступає.

Формою законного цивільного процесуального інтересу третьої особи, яка не заявляє самостійних вимог щодо предмета спору, є визначений законом правовий наслідок, якого прагне досягти третя особа в результаті ухвалення зазначеного рішення суду.

Цивільне процесуальне законодавство України (ч. 1 ст. 35 ЦПК України) установлює єдиний правовий наслідок ухвалення рішення суду в справі за участю третьої особи, яка не заявляє самостійних вимог щодо предмета спору, стосовно останньої – вплив рішення суду на права й обов'язки третьої особи стосовно однієї зі сторін. У частині 1 ст. 36 ЦПК України законодавець зазначає, що сторона, у якої за рішенням суду виникне право заявити вимогу до третьої особи або до якої в цьому разі може заявити вимогу сама третя особа, зобов'язана повідомити суд про цю третю особу.

Доходимо висновку, що законодавчими формами законного цивільного процесуального інтересу третіх осіб, які не заявляють самостійних вимог щодо предмета спору, є: 1) позбавлення сторони права заявити вимогу до третьої особи; 2) виникнення в третьої особи права заявити вимогу до сторони.

Розглянемо ці форми детальніше. Правовим наслідком ухвалення судового рішення для третіх осіб, які не заявляють самостійних вимог щодо предмета спору, найчастіше є

те, що воно може стати підставою для пред'явлення до них зворотної вимоги, зокрема регресного позову. У цьому разі формою законного цивільного процесуального інтересу третіх осіб, які не заявляють самостійних вимог щодо предмета спору, є позбавлення сторони, на боці якої вони виступають, права заявити до них відповідну вимогу.

Аналогічна позиція переважає і в юридичній літературі. Більшість процесуалістів кваліфікує як регресну таку вимогу, що може виникнути в сторони до третьої особи, яка не заявляє самостійних вимог щодо предмета спору, за наслідками ухвалення рішення суду. "...Юридична заінтересованість третьої особи, яка не заявляє самостійних вимог щодо предмета спору, у результатах розгляду справи може полягати, наприклад, у запобіганні можливості подання в майбутньому регресного позову", – зазначають дослідники [1, с. 74].

М. С. Шакарян вважає, що треті особи, які не заявляють самостійних вимог щодо предмета спору, беруть участь у цивільному процесі, з метою запобігання негативним для себе наслідкам судового рішення. На думку автора, ці негативні наслідки виявляються в потенційній можливості пред'явлення до особи регресного позову, тому третя особа, яка не заявляє самостійних вимог щодо предмета спору, має юридичну заінтересованість допомогти тій стороні, на боці якої вона виступає, в ухваленні рішення на її користь [2, с. 254].

Ми поділяємо позицію тих авторів, які вважають, що запобігання можливості пред'явлення регресного позову є однією з основних цілей участі в цивільній справі третьої особи, яка не заявляє самостійних вимог щодо предмета спору. Формою законного цивільного процесуального інтересу цієї третьої особи буде позбавлення сторони, на боці якої вона виступає, права пред'явити до них відповідну регресну вимогу.

Так, відповідно до ч. 2 ст. 24 Закону України "Про службу в органах місцевого самоврядування", сільські, селищні, міські, районні в місті, районні та обласні ради, сільський, селищний, міський голови, голови районної в місті, районної та обласної ради мають право зворотної вимоги (регресу) до посадової особи місцевого самоврядування, яка завдала шкоди територіальній громаді. Тому така посадова особа може в справах про відшкодування шкоди, завданої територіальній громаді, брати участь як третя особа, яка не заявляє самостійних вимог щодо предмета спору. Метою участі цієї третьої особи в цивільній справі є надання допомоги відповідачеві (зокрема, органу місцевого самоврядування) в ухваленні рішення на його користь, а формою її законного цивільного процесуального інтересу буде позбавлення відповідача права пред'явити в майбутньому зворотну вимогу (регресний позов).

Правові норми аналогічного змісту є і в Цивільному кодексі (ЦК) України. Наприклад, згідно з ч. 1 ст. 569 цього Кодексу, гарант має право на зворотну вимогу (регрес) до боржника в межах суми, сплаченої ним за гарантією кредиторів, якщо інше не встановлено договором між гарантом і боржником. За таких обставин метою участі у справі боржника як третьої особи, яка не заявляє самостійних вимог щодо предмета спору, на боці відповідача (гаранта) буде сприяння ухваленню рішення суду на користь відповідача, а формою законного цивільного процесуального інтересу продавця – позбавлення відповідача права пред'явити до нього в майбутньому регресний позов.

Вступаючи в цивільну справу з метою запобігання пред'явленню до них регресного позову (тобто маючи законний цивільний процесуальний інтерес у формі позбавлення сторони, на боці якої вони виступають, права пред'явити до них регресну вимогу), треті особи, які не заявляють самостійних вимог щодо предмета спору, з позицій доцільності їх

участі в цивільній справі, мають бути впевненими, по-перше, у неможливості пред'явлення до них прямого позову [3, с. 49], по-друге, у наявності норми закону, що регламентує можливість зворотної вимоги [4, с. 136–137].

Проте досягти бажаного правового результату, тобто позбавити сторону, на боці якої вони виступають, права пред'явити до них регресний позов, треті особи, які не заявляють самостійних вимог щодо предмета спору, можуть лише в разі ухвалення рішення суду на користь цієї сторони. У разі ухвалення судового рішення на користь іншої сторони, набрання ним законної сили та пред'явлення регресного позову, інтереси третьої особи та сторони, на боці якої вона виступала, стануть протилежними [5, с. 14], а обставини, що були встановлені в рішенні суду, набувають преюдиціального значення, тобто, відповідно до ч. 3 ст. 61 ЦПК України, не підлягають доказуванню під час розгляду інших справ, у яких беруть участь ті самі особи чи особа, стосовно яких встановлено ці обставини.

Другою законодавчою формою законного цивільного процесуального інтересу третьої особи, яка не заявляє самостійних вимог щодо предмета спору, є виникнення в неї права заявити вимогу до сторони.

Ця форма законного цивільного процесуального інтересу третьої особи, яка не заявляє самостійних вимог щодо предмета спору, є найбільш дискусійною в науці цивільного процесуального права. Учені-процесуалісти сперечаються щодо юридичної природи вимоги, що виникає в третьої особи до сторони за наслідками ухвалення рішення суду. Наукова дискусія триває з приводу того, чи є ця вимога регресною, чи має іншу юридичну природу.

У відповідному контексті М. Б. Зейдер зазначає, що “...права третіх осіб без самостійних вимог можуть виявитися у регресній вимозі до однієї зі сторін” [6, с. 30].

І. М. Ільїнська спростовує це твердження, вважаючи, що можливість пред'явлення регресного позову третьою особою до однієї зі сторін у процесі не може бути підтверджена ні теоретичними положеннями, ні прикладами із судової практики [7, с. 52].

Для визначення юридичної природи вимоги, що як один із правових наслідків ухвалення рішення суду виникає стосовно сторони в третьої особи, яка не заявляє самостійних вимог щодо предмета спору, і є однією з форм її законного цивільного процесуального інтересу, слід з'ясувати юридичну природу регресного позову (сукупність закріплених у законодавстві та (або) розроблених юридичною наукою основних ознак, що відображають сутність регресного позову).

Юридична енциклопедія визначає регресний позов як зворотну вимогу щодо повернення грошової суми або іншого майна, виплаченої третій особі з вини боржника. Сутність регресних вимог полягає в тому, що вони становлять саме зворотну вимогу. Для регресної вимоги необхідна наявність не менше ніж трьох осіб – боржника, кредитора і хоча б однієї особи, пов'язаної з боржником чи кредитором попереднім зобов'язанням, що є похідним від регресної вимоги. Боржник за основним зобов'язанням перетворюється на кредитора за регресним зобов'язанням, а третя особа займає в ньому місце боржника [8, с. 256–257].

Прямої дефініції регресної вимоги в Цивільному кодексі України немає: лише окремі норми кодифікованого закону ототожнюють регресну та зворотну вимоги. Наприклад, відповідно до ч. 1 ст. 544 ЦК України, “...боржник, який виконав солідарний обов'язок, має право на зворотну вимогу (регрес) до кожного з решти солідарних боржників...”; у ч. 1 ст.

1191 ЦК України визначено, що "...особа, яка відшкодувала шкоду, завдану іншою особою, має право зворотної вимоги (регресу) до винної особи..."; згідно із ч. 1 ст. 569 ЦК України, "...гарант має право на зворотну вимогу (регрес) до боржника..." тощо.

Таким чином, *регресний позов* можна визначити як право зворотної вимоги до особи (боржника), первісне зобов'язання замість якої було виконано кредитором.

Отже, для того щоб у третьої особи, яка не заявляє самостійних вимог щодо предмета спору, виникло право зворотної вимоги до однієї зі сторін, ця третя особа за рішенням суду зобов'язана виконати певні дії замість цієї сторони, що є юридично неможливим. Відповідно до ст. 214, п. 4 ч. 1 ст. 215 ЦПК України, у своєму рішенні суд має дати висновок по суті позовних вимог, тобто вирішити питання, чи слід позов задовольнити, чи необхідно в позові відмовити. Ураховуючи, що третя особа, яка не заявляє самостійних вимог щодо предмета спору, бере участь у цивільній справі на боці однієї зі сторін і самостійних позовних вимог не пред'являє, у своєму рішенні суд не може вирішити питання щодо її прав та обов'язків, зокрема, зобов'язати таку третю особу вчиняти певні дії замість однієї зі сторін. Таким чином, правової підстави для пред'явлення зворотної вимоги (регресного позову) до однієї зі сторін цивільної справи в третьої особи, яка не заявляє самостійних вимог щодо предмета спору, не виникає й виникнути не може.

У зв'язку із цим, слід визнати некоректними наведені в юридичній літературі приклади, у яких третіх осіб, які не заявляють самостійних вимог щодо предмета спору, за наслідками ухвалення рішення суду називають суб'єктами регресних позовів до сторін цивільної справи.

Так, Ю. В. Білоусов в участі на боці позивача, який ставить вимоги про визнання нового заповіту недійсним, особи, яка за попереднім заповітом є відказоодержувачем, убачає потенційного суб'єкта регресного позову до сторони [9, с. 64]. Однак у цьому прикладі, у разі ухвалення судового рішення на користь позивача, що підтверджуватиме, відповідно, чинність першого заповіту, по-перше, необхідності в пред'явленні позову з боку третьої особи до позивача може й не бути, оскільки невідомо, чи відмовиться позивач від виконання своїх обов'язків за заповідальним відказом, а якщо й відмовиться, то, по-друге, такий позов не можна кваліфікувати як регресний, тому що третя особа через юридичну природу регресу жодних зобов'язань замість первісного позивача не виконувала, "грошову суму або інше майно не віддавала".

З аналогічних мотивів не слід кваліфікувати як регресний і позов, що може бути пред'явлено третьою особою – субпідрядником до сторони у справі – підрядника генерального. Відповідний приклад наводить Г. Л. Осокіна [10, с. 195–196].

Ми поділяємо погляд тих процесуалістів, які не вбачають у вимозі, що може виникнути внаслідок ухвалення рішення суду в третьої особи, яка не заявляє самостійних вимог щодо предмета спору, до однієї зі сторін цивільної справи юридичної природи регресного позову. Зважаючи на особливості їх цивільного процесуального правового статусу, у третіх осіб за наслідками ухвалення рішення суду як одна з форм їх законного цивільного процесуального інтересу може виникнути право заявити вимогу до однієї зі сторін цивільної справи, тільки іншої юридичної природи.

Так, у справі за позовом первісного кредитора про визнання договору про уступку права вимоги недійсним як третя особа на боці відповідача (кредитора, якому були відступлені відповідні права) виступив боржник, який виконав своє зобов'язання на

користь відповідача. Суд позов задовольнив, визнавши відповідний договір недійсним. На підставі ухваленого рішення суду відповідач виявився таким, який отримав виконане за первісним зобов'язанням без достатньої правової підстави (ч. 3 ст. 1212 ЦК України). Отже, у третьої особи, яка не заявляє самостійних вимог щодо предмета спору (боржника), виникло право пред'явити позов з приводу набуття відповідачем майна без достатньої правової підстави.

Водночас обмеження форм законного цивільного процесуального інтересу третіх осіб, які не заявляють самостійних вимог щодо предмета спору, законодавчо регламентованими (зокрема, позбавленням сторони права заявити вимогу до третьої особи та виникненням у третьої особи права заявити вимогу до сторони), є штучно вузьким. Слід погодитися з І. М. Ільїнською, що, "...крім зазначеного основного випадку участі третьої особи з метою запобігання можливості пред'явлення згодом до неї регресного позову, третя особа може мати й інший юридичний інтерес. Вона може бути заінтересована в тому, щоб, вступаючи в процес по спору між сторонами, вчасно запобігти обмеженню свого права, запобігти погіршенню свого становища тощо" [7, с. 41]. Тотожну позицію обстоюють й інші науковці [11, с. 317–318; 12, с. 76].

У юридичній літературі відповідну форму законного цивільного процесуального інтересу третьої особи, яка не заявляє самостійних вимог щодо предмета спору, називають захистом наявних й оформлених прав [13, с. 51–52].

Щодо захисту наявних й оформлених прав третьої особи, яка не заявляє самостійних вимог щодо предмета спору, цікавий приклад наводять Л. М. Орлова [14, с. 180] та Д. М. Чечот [15, с. 70]. На думку авторів, у справах про стягнення аліментів на дітей у випадку, якщо відповідач уже сплачує аліменти на дитину, народжену в іншому шлюбі, суд повинен залучити до участі у справі як третю особу на боці відповідача отримувача аліментів, оскільки у разі задоволення позову, розмір стягуваних аліментів може бути змінено.

Окреслено ситуацію у відповідному контексті коментує і В. В. Комаров. Проте автор вважає, що під час розгляду справ про стягнення аліментів на дітей у разі, якщо відповідач виплачує аліменти за рішенням суду на інших дітей чи здійснює виплати за іншими виконавчими документами, крім отримувача аліментів, на боці відповідача до участі у справі як третя особа може бути залучено утримувача виконавчих документів [16, с. 144]. У разі фіктивності позову про стягнення аліментів, може безпідставно уповільнитися чи взагалі виявиться неможливим виконання рішень за вимогами інших стягувачів, оскільки аліменти стягують передусім [17, с. 14].

Ми не погоджуємося з Г. М. Каратиш з приводу того, що уповільнення у виконанні відповідачем обов'язку перед іншими стягувачами не можна розглядати як підставу для вступу у справу третьої особи [18, с. 118]. На наше переконання, стягнення аліментів на підставі кількох виконавчих листів може призвести не тільки до уповільнення, а й до неможливості задоволення всіх інших вимог (у цьому контексті ми є солідарними з М. С. Шакар'ян [19, с. 16]). Інші стягувачі мають право вступити в цивільну справу на бік відповідача як треті особи, які не заявляють самостійних вимог щодо предмета спору, з метою запобігання погіршенню свого становища. У цьому разі формою законного цивільного процесуального інтересу третіх осіб буде запобігання порушенню, невизнанню та оспоренню їх прав, свобод й інтересів.

На підставі здійсненого дослідження доходимо таких висновків:

1. Формою законного цивільного процесуального інтересу третьої особи, яка не заявляє самостійних вимог щодо предмета спору, є визначений законом правовий наслідок, якого прагне досягти третя особа в результаті ухвалення рішення суду на користь тієї сторони, на боці якої вона виступає.

2. Формами спеціального законного цивільного процесуального інтересу третьої особи, яка не заявляє самостійних вимог щодо предмета спору, є: а) позбавлення сторони права заявити вимогу до третьої особи; б) виникнення у третьої особи права заявити вимогу до сторони; в) запобігання порушенню, невизнанню та оспоренню прав, свобод й інтересів третьої особи.

Усі інші проблеми, пов'язані з дослідженням цивільного процесуального правового статусу третьої особи, яка не заявляє самостійних вимог щодо предмета спору (зокрема, дослідження змісту її спеціальних цивільних процесуальних прав й обов'язків), що наявні в теорії та на практиці, виходять за межі цієї статті й становлять перспективні напрями подальших наукових розвідок.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Гражданский процесс : [учеб. для студ. юрид. вузов и фак.] / отв. ред. К. И. Комиссаров, Ю. К. Осипов. – [2-е изд., перераб. и доп.]. – М. : БЕК, 1996. – 505 с.
2. Общая теория прав человека / отв. ред. Е. А. Лукашева. – М. : Норма, 1996. – 509 с.
3. Новицкий И. Б. Регрессные обязательства между социалистическими хозяйственными организациями: Опыт обобщения арбитражной и судебной практики / Новицкий И. Б. – М. : Госюриздат, 1952. – 183 с.
4. Мазурин С. Ф. Гражданский процесс. Общая часть / Мазурин С. Ф. – СПб. : Питер, 2005. – 272 с.
5. Гукасян Р. Е. Проблема интереса в советском гражданском процессуальном праве : автореф. дис. на соискание ученой степени доктора юрид. наук : спец. 12.712 “Гражданское право и гражданский процесс” / Р. Е. Гукасян. – М., 1971. – 35 с.
6. Гражданский процесс России : [учеб.] / под ред. М. А. Видука. – [2-е изд., перераб. и доп.]. – М. : Юристъ, 2005. – 479 с.
7. Ильинская И. М. Участие третьих лиц в советском гражданском процессе / Ильинская И. М. – М. : Госюриздат, 1962. – 84 с.
8. Юридична енциклопедія : в 6 т. / [редкол. : Ю. С. Шемшученко, М. П. Зяблюк, В. П. Горбатенко та ін.]. – К. : Вид-во “Укр. енцикл. ім. М. П. Бажана”, 2003. – Т. 5 : П–С. – 2003. – 736 с.
9. Цивільний процес : [навч. посіб.] / за ред. Ю. В. Білоусова. – К. : Прецедент, 2006. – 293 с.
10. Осокина Г. Л. Гражданский процесс. Общая часть : [учеб. пособие] / Осокина Г. Л. – М. : Юристъ, 2004. – 669 с.
11. Курс цивільного процесу : [підруч.] / [Комаров В. В., Бігун В. А., Баранкова В. В. та ін.]; за ред. В. В. Комарова. – Х. : Право, 2011. – 1352 с.
12. Цивільний процес України : [підруч.] / [С. В. Ківалов, Р. М. Мінченко, С. О. Погрібний та ін.]. – Х. : Одиссей, 2012. – 496 с.
13. Туманова Л. В. Участие третьих лиц как процессуальная форма обеспечения защиты интересов государства и общества в гражданском судопроизводстве / Л. В. Туманова // Материально-правовые и процессуальные средства охраны и защиты интересов государства и общества. – Калинин : Изд-во Калинин. гос. ун-та, 1988. – С. 50–60.

14. Орлова Л. М. Права сторон в гражданском процессе / Орлова Л. М. – Минск : Изд-во БГУ им. В. И. Ленина, 1973. – 192 с.
15. Советский гражданский процесс : [учеб.] / отв. ред. Н. А. Чечина, Д. М. Чечот. – Л. : Изд-во ЛГУ, 1984. – 424 с.
16. Проблемы науки гражданского процессуального права / под ред. В. В. Комарова. – Х. : Право, 2002. – 440 с.
17. Салумаа Э. Э. Судебные споры об алиментах несовершеннолетним детям : автореф. дис. на соискание ученой степени канд. юрид. наук / Э. Э. Салумаа. – Тарту, 1962. – 21 с.
18. Каратыш Г. М. Некоторые процессуальные вопросы рассмотрения дел о взыскании алиментов / Г. М. Каратыш // Ученые записки ВЮЗИ. – М., 1957. – Вып. 3. – С. 104–137.
19. Шакарян М. С. Участие третьих лиц в советском гражданском процессе : [лекция] / Шакарян М. С. – М. : ВЮЗИ, 1990. – 35 с.

Кузнецов Віталій Володимирович – кандидат юридичних наук, доцент, професор кафедри кримінального права Національної академії внутрішніх справ

КРИМІНАЛЬНО-ПРАВОВА ОХОРОНА ГРОМАДСЬКОГО ПОРЯДКУ ТА МОРАЛЬНОСТІ: ОСОБЛИВОСТІ ЗАКОНОТВОРЧОГО ПРОЦЕСУ

Проаналізовано якісні та кількісні показники параметрів кримінально-правової охорони громадського порядку та моральності. Визначено напрями вдосконалення українського кримінального законодавства в аналізованій сфері.

Ключові слова: моральність; громадський порядок; склад злочину; законодавство; злочин.

Осуществлен анализ качественных и количественных параметров уголовно-правовой охраны общественного порядка и нравственности. Определены направления усовершенствования украинского уголовного законодательства в анализируемой сфере.

Ключевые слова: нравственность; общественный порядок; состав преступления; законодательство; преступление.

The article is devoted to analysis of qualitative and quantitative parameters criminally-legal guard public order and morality. The directions of improvement of the Ukrainian criminal legislation are determined.

Keywords: morality; public order; corpus delicti; legislation; crime.

Актуальність обраної проблематики зумовлена понад десятирічною практикою вдосконалення чинного вітчизняного законодавства про кримінальну відповідальність. Порівняно тривала практика вдосконалення Кримінального кодексу (КК) України дає підстави для підбиття певних підсумків щодо ефективності законотворчої діяльності в окресленому напрямі. У цьому контексті слушною є теза академіка В. Я. Тація: “...Побудова і функціонування правової демократичної держави не може відбуватися без існування ефективної законодавчої бази, яка б належним чином регулювала й охороняла суспільні відносини” [1, с. 29]. З огляду на зазначене, предметом нашого наукового пошуку є законотворчий процес щодо вдосконалення статей, передбачених Розділом XII Особливої частини КК України. Аналіз цієї сфери діяльності Парламенту дає змогу,

зокрема, визначити певні параметри кримінально-правової охорони громадського порядку та моральності.

Особливості законотворчого процесу щодо вдосконалення законодавства про кримінальну відповідальність за злочини проти громадського порядку та моральності досліджували такі провідні вчені, як: П. П. Андрушко, Ю. В. Баулін, В. І. Борисов, С. Ф. Денисов, І. М. Даньшин, О. О. Дудоров, М. Й. Коржанський, О. М. Костенко, В. А. Ломако, П. С. Матишевський, П. П. Михайленко, В. О. Навроцький, В. І. Осадчий, М. І. Панов, А. В. Савченко, В. В. Сташис, В. М. Смітєнко, В. Я. Тацій, Є. В. Фесенко, М. І. Хавронюк, В. І. Шакун, С. С. Яценко та ін.

Посилений інтерес учених до вказаної проблематики, на нашу думку, не зумовив аналогічну зацікавленість парламентарів, які не досить часто звертали увагу на норми Розділу XII Особливої частини КК України, реєструючи відповідні законопроекти. Загалом на розгляд Парламенту було подано, за інформаційною базою “Законопроект” Верховної Ради України, 27 законопроектів, 11 законопроектів було прийнято, а 16 – залишилися без відповідного ухвалення.

Спершу розглянемо законопроекти, що були реалізовані Парламентом у вигляді відповідних нормативних актів. Так, до Розділу XII Особливої частини КК України з 1 вересня 2001 р. до 20 січня 2012 р. внесено суттєві зміни 11 законами. Зокрема, змінені санкції окремих норм (8) та деякі ознаки об’єктивної сторони складів злочинів (4), уточнено чи розширено перелік предметів злочинів (4), визначено нові суб’єкти злочинів (2), декриміналізовано поведінку (1), передбачено відповідальність за новий злочин (3).

Аналіз пояснювальних записок до відповідних законопроектів дає змогу визначити головні фактори криміналізації (обґрунтування системи цих факторів наведено в іншій статті [2, с. 37–40]) деяких злочинів проти громадського порядку та моральності:

1) *міжнародно-правовий*. Ним керувалися під час підготовки таких проектів законів: 1) “Про охорону археологічної спадщини” (реєстр. № 0951 від 8 січня 2004 р.); 2) “Про внесення змін до Кримінального та Кримінально-процесуального кодексів України щодо гуманізації кримінальної відповідальності” (реєстр. № 0955 від 23 листопада 2007 р.); 3) “Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо охорони культурної спадщини” (реєстр. № 3190 від 18 вересня 2008 р.); 4) “Про внесення змін до Кримінального кодексу України (щодо відповідальності за злочини з мотивів расової, національної чи релігійної нетерпимості)” (реєстр. № 2281-1 від 28 березня 2008 р.); 5) “Про внесення змін до статті 301 Кримінального кодексу України (щодо відповідальності за зберігання творів, зображень або предметів порнографічного характеру)” (реєстр. № 3221 від 24 вересня 2008 р.); 6) “Про внесення змін та доповнень до деяких законодавчих актів України (щодо протидії розповсюдженню дитячої порнографії)” (реєстр. № 3271 від 25 травня 2009 р.); 7) “Про внесення змін до Кримінального кодексу України (щодо протидії торгівлі людьми та втягуванню у заняття проституцією)” (реєстр. № 4179 від 15 вересня 2005 р.);

2) *судовий*. Ним керувалися під час підготовки таких проектів законів: 1) “Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо посилення відповідальності за наругу над могилою, іншим місцем поховання або над тілом померлого” (реєстр. № 2160 від 4 березня 2008 р.); 2) “Про внесення змін до Кримінального кодексу України (щодо відповідальності за злочини з мотивів расової, національної чи релігійної нетерпимості)” (реєстр. № 2281-1 від 28 березня 2008 р.);

3) *кримінологічний*. Ним керувалися під час підготовки таких проектів законів: 1) “Про внесення змін до Кримінального кодексу України щодо посилення відповідальності за завідомо неправдиве повідомлення про загрозу безпеці громадян і хуліганство” (реєстр. № 8230 від 2 листопада 2001 р.); 2) “Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо посилення відповідальності за наругу над могилою, іншим місцем поховання або над тілом померлого” (реєстр. № 2160 від 4 березня 2008 р.); 3) “Про внесення змін до Кримінального кодексу України (щодо відповідальності за злочини з мотивів расової, національної чи релігійної нетерпимості)” (реєстр. № 2281-1 від 28 березня 2008 р.); 4) “Про внесення змін та доповнень до деяких законодавчих актів України (щодо протидії розповсюдженню дитячої порнографії)” (реєстр. № 3271 від 25 травня 2009 р.); 5) “Про внесення змін до Кримінального кодексу України (щодо протидії торгівлі людьми та втягуванню у заняття проституцією)” (реєстр. № 4179 від 15 вересня 2005 р.);

4) *соціально-правовий*. Ним керувалися під час підготовки таких проектів законів: 1) “Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо посилення відповідальності за наругу над могилою, іншим місцем поховання або над тілом померлого” (реєстр. № 2160 від 4 березня 2008 р.); 2) “Про внесення змін до Кримінального та Кримінально-процесуального кодексів України щодо гуманізації кримінальної відповідальності” (реєстр. № 0955 від 23 листопада 2007 р.); 3) “Про внесення змін до статей 304 та 323 Кримінального кодексу України (щодо посилення відповідальності за злочини проти сім’ї та дітей)” (реєстр. № 0963 від 23 листопада 2007 р.);

5) *нормативний*. Ним керувалися під час підготовки таких проектів законів: 1) “Про охорону археологічної спадщини” (реєстр. № 0951 від 8 січня 2004 р.); 2) “Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо охорони культурної спадщини” (реєстр. № 3190 від 18 вересня 2008 р.); 3) “Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо посилення протидії незаконному обігу архівних документів” (реєстр. № 0929 від 6 грудня 2006 р.); 4) “Про внесення змін та доповнень до деяких законодавчих актів України (щодо протидії розповсюдженню дитячої порнографії)” (реєстр. № 3271 від 25 травня 2009 р.); 5) “Про внесення змін до статей 304 та 323 Кримінального кодексу України (щодо посилення відповідальності за злочини проти сім’ї та дітей)” (реєстр. № 0963 від 23 листопада 2007 р.).

Хоча відповідних законів було одинадцять, однак зміни стосувалися лише 7 статей (ст. 296, 297, 298, 300, 301, 303, 304 КК України), крім того, одну статтю (ст. 298-1) було запропоновано вперше. Тобто зміни стосувалися близько 58 % усіх статей Розділу XII Особливої частини КК України. Зазначене зумовлено тим, що окремі статті неодноразово зазнавали змін: ст. 298 – тричі; ст. 301 – двічі. Авторами законопроектів переважно були народні депутати України (6 законопроектів) і Кабінет Міністрів України (4), один законопроект подав Президент України.

Якщо порівнювати відсоток унесених змін окремо до норм про відповідальність за злочини проти громадського порядку та до норм про відповідальність за злочини проти моральності, то маємо такі дані: 1) норми про відповідальність за злочини проти громадського порядку зазнавали змін лише раз (9,1 %); 2) норми про відповідальність за злочини проти моральності – 10 (90,9 %). Якщо визначати ці норми як самостійні правові утворення, показники у відсотках дещо змінюються: 1) норми про відповідальність за злочини проти громадського порядку зазнавали змін лише раз (25 %); 2) норми про відповідальність за злочини проти моральності – 10 (111 %). Останні показники зумовлені внесенням неодноразових змін до вказаної групи норм.

Хронологічно зміни відбувалися так: 2002 р. прийнято лише один відповідний закон; 2004 р. – один; 2006 р. – два; 2008 р. – два; 2009 р. – три; 2010 р. – два. Водночас виявлено певну тенденцію: зміни до відповідних норм Розділу XII Особливої частини КК України вносили через рік, за винятком 2009 р. Це свідчить про відсутність системності під час реалізації відповідних законопроектів.

Розглянемо законопроекти, що не були прийняті Парламентом. Відповідних законопроектів було 16, зміни стосувалися фактично всіх статей (13), передбачених Розділом XII Особливої частини КК України, крім того, шість статей (ст. 293-1, 300-1, 301-1, 301-2, 301-3, 304-1) було запропоновано вперше. Тобто зміни стосувалися близько 100 % усіх статей Розділу XII Особливої частини КК України. Деякі статті неодноразово пропонували змінити: ст. 297 – п'ять разів; ст. 298, 301 – тричі; ст. 294, 295, 300 – двічі. Авторами законопроектів переважно були народні депутати України (15 законопроектів), лише один законопроект подав Кабінет Міністрів України.

Аналіз пояснювальних записок до відповідних законопроектів дає змогу визначити головні фактори потенційної криміналізації окремих злочинів проти громадського порядку та моральності:

1) *міжнародно-правовий*. Ним керувалися під час підготовки таких проектів законів: 1) “Про внесення змін до Кримінального кодексу України” (реєстр. № 4280 від 17 жовтня 2003 р.); 2) “Про внесення змін до Кримінального та Кримінально-процесуального кодексів України щодо відповідальності за торгівлю людьми, втягнення у заняття проституцією та сутенерство” (реєстр. № 4179-д від 29 квітня 2005 р.); 3) “Про внесення змін до деяких законодавчих актів України (щодо посилення відповідальності за розпалювання політичної, ідеологічної, расової, національної або релігійної ворожнечі” (реєстр. № 2281 від 27 березня 2008 р.); 4) “Про внесення змін та доповнень до Кримінального кодексу України (щодо захисту суспільної моралі)” (реєстр. № 1340 від 15 травня 2008 р.); 5) “Про внесення змін до Кримінального кодексу України” (щодо посилення заходів протидії екстремістській діяльності) (реєстр. № 8537 від 19 травня 2011 р.);

2) *судовий*. Ним керувалися під час підготовки проекту закону “Про внесення змін до Кримінального, Кримінально-процесуального кодексів України та Кодексу України про адміністративні правопорушення (щодо відповідальності за порушення порядку організації і проведення масових заходів та масові заворушення)” (реєстр. № 8033 від 31 січня 2011 р.);

3) *політичний*. Ним керувалися під час підготовки таких проектів законів: 1) “Про внесення змін до Кримінального кодексу України щодо відповідальності за наругу над могилою або знищення, руйнування або пошкодження пам'яток – об'єктів культурної спадщини з мотивів національної, расової чи релігійної ненависті або ворожнечі” (реєстр. № 4076 від 18 лютого 2009 р.); 2) “Про внесення змін до статті 297 Кримінального кодексу України (щодо посилення кримінальної відповідальності за наругу над могилами учасників боротьби за свободу й незалежність України, жертв репресій та геноциду)” (реєстр. № 8150-1 від 28 лютого 2011 р.);

4) *кримінологічний*. Ним керувалися під час підготовки таких проектів законів: 1) “Про внесення змін до статей 298 та 298-1 Кримінального кодексу України (щодо охорони пам'яток культурної спадщини)” (реєстр. № 4007 від 10 липня 2007 р.); 2) “Про внесення змін до Кримінального кодексу України щодо посилення відповідальності за тяжкі злочини проти малолітніх” (реєстр. № 5228-2 від 19 жовтня 2009 р.); 3) “Про

внесення змін до Кримінального кодексу України щодо відповідальності за наругу над могилою або знищення, руйнування або пошкодження пам'яток – об'єктів культурної спадщини з мотивів національної, расової чи релігійної ненависті або ворожнечі” (реєстр. № 4076 від 18 лютого 2009 р.); 4) “Про внесення змін до статті 297 Кримінального кодексу України (щодо посилення кримінальної відповідальності за наругу над пам'яттю радянських воїнів-визволителів)” (реєстр. № 4362 від 14 квітня 2009 р.); 5) “Про внесення змін до Кримінального кодексу України (щодо введення відповідальності за продаж алкогольних та тютюнових виробів неповнолітнім)” (реєстр. № 5112 від 9 вересня 2009 р.); 6) “Про внесення змін до статті 297 Кримінального кодексу України (щодо посилення кримінальної відповідальності за наругу над пам'яттю радянських воїнів-визволителів)” (реєстр. № 8150 від 22 лютого 2011 р.); 7) “Про внесення змін до статті 297 Кримінального кодексу України (щодо посилення кримінальної відповідальності за наругу над могилами учасників боротьби за свободу й незалежність України, жертв репресій та геноциду)” (реєстр. № 8150-1 від 28 лютого 2011 р.); 8) “Про внесення змін до Кримінального кодексу України (щодо посилення заходів протидії екстремістській діяльності)” (реєстр. № 8537 від 19 травня 2011 р.); “Про внесення змін до деяких законодавчих актів (щодо охорони культурної спадщини)” (реєстр. № 9425 від 7 листопада 2011 р.);

5) *соціально-правовий*. Ним керувалися під час підготовки таких проектів законів: 1) “Про внесення змін до Кримінального кодексу України” (реєстр. № 4280 від 17 жовтня 2003 р.); 2) “Про внесення змін до Кримінального кодексу України (щодо введення відповідальності за продаж алкогольних та тютюнових виробів неповнолітнім)” (реєстр. № 5112 від 9 вересня 2009 р.); 3) “Про внесення змін до Кримінального, Кримінально-процесуального кодексів України та Кодексу України про адміністративні правопорушення (щодо відповідальності за порушення порядку організації і проведення масових заходів та масові заворушення)” (реєстр. № 8033 від 31 січня 2011 р.);

6) *нормативний*. Ним керувалися під час підготовки таких проектів законів: 1) “Про внесення змін до Кримінального кодексу України (щодо злочинів, пов'язаних з порушенням правил поведіння з тваринами та добування тварин)” (реєстр. № 2315 від 1 грудня 2006 р.); 2) “Про внесення змін та доповнень до Кримінального кодексу України (щодо захисту суспільної моралі)” (реєстр. № 1340 від 15 травня 2008 р.); 3) “Про внесення змін до Кримінального, Кримінально-процесуального кодексів України та Кодексу України про адміністративні правопорушення (щодо відповідальності за порушення порядку організації і проведення масових заходів та масові заворушення)” (реєстр. № 8033 від 31 січня 2011 р.); 4) “Про внесення змін до Кримінального та Кримінально-процесуального кодексів України (щодо злочинів проти моральності у сфері статевих стосунків)” (реєстр. № 9135 від 9 вересня 2011 р.).

Якщо порівнювати відсоток запропонованих змін окремо до норм про відповідальність за злочин проти громадського порядку та до норм про відповідальність за злочин проти моральності, маємо такі дані: 1) норми про відповідальність за злочин проти громадського порядку пропонували змінити лише тричі (18,75 %); 2) норми про відповідальність за злочин проти моральності – 14 разів (87,5 %). Крім того, один законопроект пропонує зміни одразу в дві групи вказаних норм.

Якщо визначати ці норми як самостійні правові утворення, то показники у відсотках дещо змінюються: 1) норми про відповідальність за злочин проти громадського порядку пропонували змінити лише тричі (75 %); 2) норми про відповідальність за злочин проти моральності – 14 разів (155,5 %). Останні показники зумовлені внесенням неодноразових змін до вказаної групи норм і пропозицією нових норм.

Хронологічно реєстрація законопроектів відбувалася так: 2003 р. зареєстровано один відповідний законопроект; 2004 р. – один; 2005 р. – один; 2007 р. – два; 2008 р. – два; 2009 р. – чотири; 2011 р. – шість. Виявлено певну тенденцію: законопроекти зі змінами до відповідних норм Розділу XII Особливої частини КК України вносили з 2003 р. щотри роки з перервою в рік (2003–2005 рр., 2007–2009 рр.). Це свідчить про наявність певної системності під час створення відповідних законопроектів.

Здійснений аналіз цифрових показників законотворчої діяльності (щодо підготовлених і прийнятих відповідних проектів) дає підстави для таких висновків про ефективність нормотворчого процесу щодо вдосконалення кримінально-правової охорони громадського порядку та моральності:

1) усього законопроектів було 27, зміни стосувалися фактично всіх статей (13), передбачених Розділом XII Особливої частини КК України, крім того, шість статей (ст. 293-1, 300-1, 301-1, 301-2, 301-3, 304-1) запропоновано вперше;

2) тобто зміни стосувалися 100 % статей Розділу XII Особливої частини КК України. Деякі статті неодноразово пропонували змінити: ст. 297, 298 – п'ять разів; ст. 301 – чотири; ст. 294, 295, 300 – двічі. Загалом 16 % законопроектів присвячено нормам про відповідальність за злочини проти громадського порядку, а 88 % – нормам про відповідальність за злочини проти моральності;

3) норми про відповідальність за злочини проти громадського порядку пропонували змінити лише чотири закони (28,6 % від усіх норм Розділу XII Особливої частини КК України); норми про відповідальність за злочини проти моральності – 24 (171 %). Крім цього, один законопроект пропонує зміни одразу в дві групи вказаних норм.

Якщо визначати ці норми як самостійні правові утворення, то показники у відсотках дещо змінюються: 1) норми про відповідальність за злочини проти громадського порядку пропонували змінити лише чотири закони (80 % від усіх норм про відповідальність за злочини проти громадського порядку Розділу XII Особливої частини КК України); 2) норми про відповідальність за злочини проти моральності – 24 (267 % від усіх норм про відповідальність за злочини проти моральності Розділу XII Особливої частини КК України). Останні показники зумовлені внесенням неодноразових змін до вказаної групи норм і пропозицією нових норм;

4) авторами законопроектів переважно були народні депутати України (21 законопроект) і Кабінет Міністрів України (5), один законопроект подав Президент України.

Визначено ефективність розроблення законопроектів за суб'єктами законодавчої ініціативи: 1) народні депутати України (78 % від усіх поданих); 2) Кабінет Міністрів України (19 %); 3) Президент України (4 %).

Ефективність прийняття поданих законопроектів за суб'єктами законодавчої ініціативи така: 1) Президент України (100 % від усіх прийнятих); 2) Кабінет Міністрів України (80 %); 3) народні депутати України (29 %);

5) згідно з поданими законопроектами, підтримуємо за переважною більшістю (25) тенденцію визначення головного комітету – Комітету з питань законодавчого забезпечення правоохоронної діяльності Верховної Ради України. Водночас наголосимо на суттєвих

недоліках під час конструювання відповідних кримінально-правових норм інших непрофільних комітетів Верховної Ради України (2);

5) здійснивши аналіз головних факторів криміналізації деяких злочинів проти громадського порядку та моральності, доходимо таких висновків: найбільше враховано кримінологічний (14), міжнародно-правовий (12) і нормативний (9) фактори; менше використовували соціально-правовий (6), судовий (3) і політичний (2) фактори; слід визнати суттєву недооцінку судового (3) та політичного (2) факторів; неврахування конституційно-правового й економічного факторів свідчить про відсутність колізій норм про відповідальність за злочини проти громадського порядку та моральності з конституційними нормами та інший предмет правового регулювання.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Тацій В. Я. Проблеми застосування кримінального законодавства України та шляхи його вдосконалення / В. Я. Тацій // 10 років чинності Кримінального кодексу України: проблеми застосування, удосконалення та подальшої гармонізації із законодавством європейських країн : матеріали міжнар. наук.-практ. конф., 13–14 жовт. 2011 р. / [редкол. : В. Я. Тацій (голов. ред.), В. І. Борисов (заст. голов. ред.) та ін.]. – Х. : Право, 2011. – С. 27–31.

2. Кузнецов В. В. Сучасні фактори нормотворення у сфері кримінального права / В. В. Кузнецов // Вісник Верховного Суду України. – 2007. – № 12. – С. 37–40.

Мостепанюк Людмила Олександрівна – кандидат юридичних наук,
доцент кафедри кримінального права Національної академії
внутрішніх справ

ТЛУМАЧЕННЯ СТАТТІ 53 КРИМІНАЛЬНОГО КОДЕКСУ УКРАЇНИ В КОНТЕКСТІ ОСТАННІХ ЗАКОНОДАВЧИХ ЗМІН

*Здійснено коментар нової редакції ст. 53 Кримінального кодексу України.
Проаналізовано новели покарання у вигляді штрафу, законодавчо встановлені розміри
штрафу.*

Ключові слова: покарання; штраф; розмір штрафу; основне та додаткове покарання.

*Осуществлен комментарий новой редакции ст. 53 Уголовного кодекса Украины.
Проанализированы новеллы наказания в виде штрафа, законодательно установленные
размеры штрафа.*

Ключевые слова: наказание; штраф; размер штрафа; основное и дополнительное наказание.

*The comment of new release of the article 53 of the Criminal Code of Ukraine is
realizabled. The novels of punishment, the legislatively set sizes of fine are analyzed.*

Keywords: punishment; fine; size of fine; basic and additional punishment.

Кримінальне законодавство України, як і будь-яка інша галузь юридичної науки, є динамічною та періодично зазнає змін і доповнень. Так, 17 січня 2012 р. набрав чинності Закон України “Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо гуманізації відповідальності за правопорушення у сфері господарської діяльності” № 4025-VI. Відповідно до цього Закону, у Кримінальному кодексі (КК) України за вчинення злочинів у господарській сфері, замість санкцій, що передбачають покарання у вигляді позбавлення волі, встановлено санкції, які основним видом покарання визнають штраф [1]. Крім того, суттєво змінено й доповнено норми, що розкривають основні положення стосовно штрафу.

Питання законодавчого визначення та практичного застосування цього виду покарання, а також загальні питання вчення про покарання, що безпосередньо стосується штрафу, досліджено в роботах низки вчених, зокрема: Ю. В. Александрова,

П. П. Андрушка, Л. В. Багрія-Шахматова, М. І. Бажанова, Ю. В. Бауліна, І. М. Гальперіна, В. К. Дуюнова, І. Я. Козаченка, В. П. Козиревої, А. П. Козлова, В. Т. Малярєнка, М. І. Мельника, Ю. Б. Мельникової, А. С. Міхліна, Й. С. Ноя, О. В. Попраса, І. В. Смолькової, В. В. Сташиса, В. Я. Тація, В. І. Тютюгіна, О. Г. Фролової, В. Л. Чубарева, М. Д. Шаргородського, І. В. Шмарова, С. С. Яценка та ін.

Мета цієї статті – визначити й проаналізувати особливості штрафу як основного та додаткового виду покарання в контексті прийнятих змін і доповнень до чинного КК України.

Відповідно до ч. 1 ст. 53 КК України, штраф – це покарання, що полягає в грошовому стягненні й накладається судом у випадках і розмірі, установлених в Особливій частині КК України, з урахуванням законодавчо визначених його розмірів [2]. Водночас, крім законодавчо визначеного, у науковій літературі є доктринальне визначення штрафу як заходу примусу, що застосовують від імені держави за вироком суду до особи, визнаної винною у вчиненні злочину, і полягає в передбаченому законом обмеженні її права власності на певну суму грошових коштів [3, с. 5].

Цей вид покарання, за умов точного й обґрунтованого визначення його розмірів, спричиняє істотні матеріальні наслідки, не вигідні для винної особи. Суд обов'язково має розглядати можливість призначення штрафу у випадках, передбачених Особливою частиною КК України, оскільки штраф можна застосовувати як основне чи додаткове покарання. Водночас штраф не можна розглядати як засіб відкupu від покарання чи розорення винного.

Розмір штрафу визначає суд, залежно від ступеня тяжкості вчиненого злочину та з огляду на майнове становище винного, у межах від 30 до 50 тис. неоподаткованих мінімумів доходів громадян, якщо статтями Особливої частини КК України не передбачено вищого розміру штрафу. Особливістю цього виду покарання є те, що його розмір установлюють не в абсолютних числах, а в певній кількості неоподаткованого мінімуму доходів громадян, офіційно встановленого законодавством України на момент учинення злочину. Хоча В. О. Попрас вважає, що найбільш ефективним є встановлення розміру штрафу безпосередньо в національній грошовій одиниці – гривні. Ця пропозиція, на його думку, зумовлена відсутністю причин, що сприяли використанню в КК умовних розрахункових одиниць, і необхідністю уникнення ускладнень та суперечностей у застосуванні КК [3, с. 9]. На нашу думку, ця пропозиція, як і будь-яка інша, має право на існування, але її реалізація може бути поспішною. Таким чином, “стандартний” максимум штрафу як покарання сьогодні, після набрання чинності Закону України “Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо гуманізації відповідальності за правопорушення у сфері господарської діяльності”, становить 850 тис. грн.

За вчинення злочину, за який передбачено основне покарання у виді штрафу понад 3 тис. неоподаткованих мінімумів доходів громадян, розмір штрафу, що призначає суд, не може бути меншим за розмір майнової шкоди, завданої злочином, або отриманого внаслідок учинення злочину доходу, незалежно від граничного розміру штрафу, передбаченого санкцією статті (санкцією частини статті) Особливої частини КК України. Суд має право, установивши, що злочин учинено в співучасті й роль виконавця (співвиконавця), підбурювача чи пособника в його вчиненні є незначною, призначити таким особам покарання у виді штрафу в розмірі, передбаченому санкцією статті (санкцією частини статті) Особливої частини КК України, без урахування розміру майнової шкоди, завданої злочином, або отриманого внаслідок учинення злочину доходу.

Під час оцінювання майнового становища винного враховують розмір: заробітної плати, пенсії чи стипендії винного; грошових доходів від його підприємницької або іншої законної діяльності; доходів у вигляді відсотків за банківськими вкладками; доходів від цінних паперів; доходів від земельної ділянки, нерухомого та іншого майна; наявність на утриманні непрацездатних осіб тощо. Підлягають урахуванню доходи як у національній, так й іноземній валюті, а також доходи, отримані винним у натуральній формі. Саме тому найбільш ефективно штраф застосовують за умови чіткої регламентації доходів засудженої особи.

Не заперечуючи загалом доцільності як загального підвищення розміру штрафів у КК України, так і збільшення їх розміру в окремих санкціях статей Особливої частини КК України, вважаємо надмірними конкретні розміри, передбачені Законом України “Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо гуманізації відповідальності за правопорушення у сфері господарської діяльності”. Визначаючи розміри покарання у виді штрафу, законодавець має враховувати загальну мету кримінального покарання, якою, відповідно до ст. 50 КК України, є виправлення засуджених і запобігання вчиненню нових злочинів. Штраф може слугувати досягненню зазначеної мети лише в разі, якщо покарання буде для засудженого важким, але, водночас, реальним для виконання на практиці. Тобто штраф має бути таким, щоб засуджений міг його сплатити. Тому його розміри слід установлювати не лише залежно від ступеня суспільної небезпечності вчиненого злочину, а й з урахуванням загального добробуту громадян і рівня їх доходів. На нашу думку, не виправдано встановлювати в КК України такі розміри штрафів, які реально може сплатити лише незначна кількість найбагатших громадян країни і є нереальними навіть для тих громадян, яких, зазвичай, відносять до “середнього класу” нашого суспільства.

Штраф як вид покарання призначають:

а) як основне – лише у випадках, коли його спеціально передбачено в санкції статті (санкції частини статті) Особливої частини КК України, а також у порядку призначення більш м’якого покарання, ніж передбачено законом (ст. 69 КК України) і в порядку заміни виправних робіт особам, які стали непрацездатними після постановлення вироку суду (ч. 3 ст. 57 КК України). Особливістю штрафу як основного покарання є те, що, у разі призначення його за сукупністю злочинів і сукупністю вироків, він складанню з іншими видами покарань не підлягає й виконується самостійно (ч. 3 ст. 72 КК України);

б) як додаткове – лише у випадках, коли його спеціально передбачено в санкції статті (санкції частини статті) Особливої частини КК України, а також у разі звільнення від відбування покарання з випробуванням (ст. 75 і 77 КК України);

в) як основне чи додаткове – у випадках і межах, установлених санкціями статей Особливої частини КК України [4, с. 452].

Суд, урахуваючи майнове становище особи, може призначити виплату штрафу з розстрочкою сплати шляхом погашення всієї суми призначеного покарання певними частинами строком до року. До набрання цим Законом чинності суди мали право призначати штраф із розстрочкою виплати певними частинами строком до трьох років. Зважаючи на значне підвищення розмірів штрафу, незрозумілою є позиція законодавця щодо суттєвого (утричі) скорочення термінів розстрочки для його сплати.

У разі несплати штрафу в розмірі не більше ніж 3 тис. неоподаткованих мінімумів доходів громадян і відсутності підстав для розстрочки його виплати, суд замінює несплачену суму штрафу покаранням у виді громадських робіт з розрахунку одна година

громадських робіт за один установлений законодавством неоподаткований мінімум доходів громадян або виправними роботами з розрахунку один місяць виправних робіт за двадцять установлених законодавством неоподаткованих мінімумів доходів громадян, але на строк не більше ніж два роки.

У разі несплати штрафу в розмірі понад 3 тис. неоподаткованих мінімумів доходів громадян, призначеного як основне покарання, та відсутності підстав для розстрочки його виплати, суд замінює несплачену суму штрафу покаранням у виді позбавлення волі з розрахунку один день позбавлення волі за вісім неоподаткованих мінімумів доходів громадян у таких межах:

1) від одного до п'яти років позбавлення волі – у разі призначення штрафу за вчинення злочину середньої тяжкості;

2) від п'яти до десяти років позбавлення волі – у разі призначення штрафу за вчинення тяжкого злочину;

3) від десяти до дванадцяти років позбавлення волі – у разі призначення штрафу за вчинення особливо тяжкого злочину [2].

Указану заміну несплаченої суми штрафу іншими видами покарання застосовують тоді, коли неможливість сплати виникла у зв'язку з об'єктивними причинами: відсутністю заробітної плати, грошових заощаджень, майна, інших доходів, на які може бути звернено стягнення.

Якщо під час розрахунку строку позбавлення волі цей строк перевищує встановлені відповідною частиною статті межі, суд має право замінити покарання у виді штрафу покаранням у виді позбавлення волі на максимальний строк, передбачений для злочину відповідної тяжкості зазначеною частиною статті.

На нашу думку, суди, у зв'язку з масовою несплатою засудженими накладених на них штрафів, почнуть замінювати штраф позбавленням волі (як це передбачено в ч. 5 нової редакції ст. 53), унаслідок чого кількість осіб, які відбувають покарання у виді позбавлення волі за економічні злочини, і тривалість строків позбавлення волі для цієї категорії осіб збільшиться. Таким чином, надмірні розміри штрафів, попри задекларовану мету гуманізації покарань за економічні злочини, можуть спровокувати збільшення кількості випадків застосування покарання у виді позбавлення волі за економічні злочини.

Крім того, викладене свідчить про необхідність відмовитися від припису про накладення штрафу в розмірі, не меншому за розмір завданої злочином шкоди, що міститься в ч. 2 нової редакції ст. 53 КК України. Розмір штрафу як виду покарання має точно визначати закон, а суд буде призначати штраф виключно в межах, передбачених відповідною статтею Особливої частини КК України.

Застосування штрафу до неповнолітніх регулюють ст. 98–100 КК України [5, с. 370], які з набранням чинності Закону України “Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо гуманізації відповідальності за правопорушення у сфері господарської діяльності” також зазнали змін. Так, штраф як вид покарання призначають до неповнолітніх як основне або разом додаткове покарання. В останньому випадку штраф застосовують лише разом з іншим видом покарання.

Мінімальний розмір штрафу, що призначають неповнолітнім, визначає суд,

відповідно до положень ст. 53 КК України, і становить 30 неоподаткованих мінімумів доходів громадян. Незважаючи на розмір санкції, що передбачає покарання за вчинений неповнолітнім злочин, навіть у разі передбачення покарання у виді штрафу понад 3 тис. неоподаткованих мінімумів доходів громадян, максимальний розмір штрафу для зазначеної категорії осіб становить 500 неоподаткованих мінімумів доходів громадян. Під час призначення кінцевого розміру покарання обов'язково мають ураховувати майнове становище неповнолітнього.

У разі відсутності в неповнолітнього самостійного доходу, власних коштів чи майна, на яке може бути звернено стягнення внаслідок учинення ним злочину, санкція якого передбачає лише основне покарання у виді штрафу понад 3 тис. неоподаткованих мінімумів доходів громадян, можливе застосування покарання у виді громадських робіт або виправних робіт, згідно з положеннями КК України. Так, відповідно до ст. 100 КК України, до неповнолітнього віком від 16 до 18 років призначають громадські роботи на строк від 30 до 120 год, які полягають у виконанні ним суспільно корисних робіт у вільний від навчання чи основної роботи час. Тривалість виконання цього виду покарання не може перевищувати 2 год на день.

Виправні роботи може бути призначено неповнолітньому віком від 16 до 18 років за місцем роботи на строк від двох місяців до року. Неповнолітнього на момент призначення покарання з дотриманням відповідних вимог законодавства про працю має бути прийнято на роботу за трудовим договором (контрактом) постійно чи тимчасово на строк, що відповідає принаймні тривалості призначеного покарання. Не можна призначати таке покарання тим неповнолітнім, під час прийняття яких на роботу не дотримано вимог трудового законодавства, які виконують роботу за цивільно-трудовим договором або працюють тимчасово на термін, менший від тривалості виправних робіт. Із заробітку неповнолітнього, засудженого до виправних робіт, здійснюють відрахування в дохід держави в розмірі, установленому вироком суду, у межах від п'яти до десяти відсотків.

Строки погашення судимості в усіх категорій осіб, засуджених до основного покарання у виді штрафу, різняться залежно від його розміру. Так, відповідно до положень ст. 89 КК України, визнають такими, які не мають судимості:

1) осіб, засуджених до основного покарання у виді штрафу в розмірі від 30 до 3 тис. неоподаткованих мінімумів доходів громадян, якщо вони протягом року з дня відбуття покарання (основного та додаткового) не вчинять нового злочину;

2) осіб, засуджених до позбавлення волі чи основного покарання у виді штрафу в розмірі від 3 тис. до 10 тис. неоподаткованих мінімумів доходів громадян за злочин середньої тяжкості, якщо вони протягом трьох років з дня відбуття покарання (основного та додаткового) не вчинять нового злочину;

3) осіб, засуджених до позбавлення волі чи основного покарання у виді штрафу в розмірі від 10 тис. до 25 тис. неоподаткованих мінімумів доходів громадян за тяжкий злочин, якщо вони протягом шести років з дня відбуття покарання (основного та додаткового) не вчинять нового злочину;

4) осіб, засуджених до позбавлення волі чи основного покарання у виді штрафу в розмірі понад 25 тис. неоподаткованих мінімумів доходів громадян за особливо тяжкий злочин, якщо вони протягом восьми років з дня відбуття покарання (основного та додаткового) не вчинять нового злочину.

Отже, відповідно до зазначеного вище Закону, в кримінальному праві України покарання у виді штрафу зазнало значних змін, що стосуються як розміру, так і характеру штрафу. По-перше, встановлено значно більший (у 50 разів) максимальний розмір штрафу; по-друге, у певних випадках, зазначених у ч. 2 ст. 53 КК України, встановлено нові межі його призначення; по-третє, змінено термін розстрочки виплати штрафу певними частинами строком до року (ч. 4 ст. 53 КК України); по-четверте, визначено інший порядок заміни штрафу громадськими та виправними роботами, а також позбавленням волі на певний строк (ч. 5 ст. 53 КК України).

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо гуманізації відповідальності за правопорушення у сфері господарської діяльності : Закон України від 15 листоп. 2011 р. № 4025-VI [Електронний ресурс]. – Режим доступу :

<http://www.zakon1.rada.gov.ua/laws/show/4025-17/page>.

2. Кримінальний кодекс України від 5 квіт. 2001 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу :

<http://www.zakon1.rada.gov.ua/laws/show/2341-14/page2>.

3. Попрас В. О. Штраф як вид покарання за кримінальним правом України : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.08 “Кримінальне право, кримінологія, кримінально-виконавче право” / В. О. Попрас. – Х., 2008. – 20 с.

4. Юридична енциклопедія : в 6 т. / редкол. : Ю. С. Шемшученко (голова) та ін. – К. : Укр. енцикл., 1998– . –

Т. 6 : Т–Я. – 2004. – 768 с.

5. Кримінальне право України: Загальна частина : підруч. / [Баулін Ю. В., Борисов В. І., Кривоченко Л. М. та ін.] ; за ред. проф. В. В. Сташиса, В. Я. Тація. – [3-тє вид., переробл. і допов.]. – К. : Юрінком Інтер, 2007. – 496 с.

Середа О. Г. – кандидат юридичних наук, доцент кафедри трудового права Національного університету “Юридична академія імені Ярослава Мудрого”

ПРАВОВИЙ СТАТУС РОБОТОДАВЦЯ ЗА ПРОЕКТОМ ТРУДОВОГО КОДЕКСУ УКРАЇНИ

Проаналізовано трудове законодавство, зокрема проект Трудового кодексу України в частині, що регулює правовий статус роботодавців, визначено недоліки й прогалини його правового регулювання. Розроблено пропозиції щодо вдосконалення регулювання правового статусу роботодавців в українському законодавстві.

Ключові слова: трудове законодавство; правовий статус роботодавця; соціальне партнерство.

Проанализировано действующее трудовое законодательство, в частности проект Трудового кодекса Украины в части, регулирующий правовой статус работодателей, определены недостатки и пробелы его правового регулирования. Разработаны предложения по совершенствованию регулирования правового статуса работодателей в украинском законодательстве.

Ключевые слова: трудовое законодательство; правовой статус работодателя; социальное партнерство.

The article analyzes the applicable labor laws and the draft Labour Code of Ukraine in the part regulating the legal status of employers, noted his shortcomings and gaps of legal regulation. Proposals to improve the regulation of the legal status of employers in the Ukrainian legislation.

Keywords: labor law; the legal status of employer; social partnership.

В умовах переходу України до ринкових відносин актуальною постає проблема вдосконалення вітчизняного трудового законодавства, що відіграє важливу роль у забезпеченні матеріального рівня населення, його подальшого соціального розвитку. Одним із чинників вирішення цього питання є розроблення та прийняття нового Трудового кодексу (ТК) України. Нині профільний комітет Верховної Ради України опрацьовує його проект, яким передбачено врегулювання більшості трудових та інших суспільних відносин з позицій правового забезпечення взаємин між працівниками та роботодавцями.

Для формування в Україні ринкової моделі трудових відносин роль роботодавця є ключовою. Його діяльність спрямована на наповнення трудових відносин реальним змістом. Роботодавець створює нові робочі місця, здійснює організацію та створює умови для залучення найманої праці, забезпечує трудові права та соціально-трудова гарантії працівників, а також бере участь у трудових відносинах з трудовим колективом, професійною спілкою, іншими учасниками.

Отже, від того, наскільки в державі будуть створені належні умови для функціонування роботодавця, чітко визначено його правове становище, значною мірою залежить те, наскільки ефективними будуть трудові відносини. Однак сучасне трудове законодавство України є не достатньо конструктивним стосовно роботодавця. Це пояснюється тим, що чинний Кодекс законів про працю (КЗпП) України [1], як і більшість

актів трудового законодавства України, ухвалені за радянських часів або в перші роки незалежності держави, а тому розраховані на короткострокову перспективу перехідного періоду.

У зв'язку з цим, особливої актуальності питанням правового становища роботодавця додає розгляд Верховною Радою України проекту ТК України [2], ухвалення якого сприятиме формуванню сталого правового регулювання в Україні ринкових трудових відносин на основі поєднання інтересів працівника, роботодавця, інших учасників соціального партнерства.

Для національного трудового права та законодавства поняття “роботодавець” є новим. У законодавстві України періоду набуття незалежності й початку переходу до ринкових засад функціонування економіки досить часто вживався термін “власник підприємства, установи, організації або уповноважений ним орган”. Саме ця особа виступала тим суб'єктом, на якого законодавець покладав ті чи інші обов'язки або якого наділяв певними правами. Переважно цей термін вживався (і до цього часу вживається) в нормативно-правових актах у галузі трудового права та права соціального захисту.

Уперше в Україні термін “роботодавець” було легалізовано Законом України “Про охорону прав на винаходи і корисні моделі” від 15 грудня 1993 року, в якому зазначено: “Роботодавець – особа, яка найняла працівника за трудовим договором (контрактом)”. Пізніше це визначення терміна було продубльовано в Законі України “Про охорону прав на топографії інтегральних мікросхем” від 5 листопада 1997 року.

Чинний КЗпП України позначає роботодавця терміном “власник підприємства, установи, організації або уповноважений ним орган чи фізична особа” (ст. 21). Водночас зміст цього терміна законами та іншими нормативно-правовими актами не визначено. Законодавець це обґрунтовує тим, що його зміст є достатньо зрозумілим і не потребує спеціального визначення нормативно-правовими актами.

Проте з правового погляду поняття “власник підприємства, установи, організації або уповноважений ним орган” є неоднозначним, а його правильне застосування має в деяких випадках принципово важливе значення для вирішення складних правових питань. Зокрема, Конституція України визначає юридичних осіб (якими є підприємства, установи, організації) як один із видів суб'єктів (а не об'єктів) права нарівні з громадянами, державою та територіальними громадами [3]. Саме юридичні та інші особи виступають суб'єктами права власності, здійснюють господарську діяльність, мають право на звернення до суду за захистом своїх прав та охоронюваних законом інтересів тощо. З правового погляду вживання зазначеного терміна настільки ж необґрунтоване, як і вживання терміна “власник громадянина” чи “власник територіальної громади”.

Термін “власник підприємства, установи, організації або уповноважений ним орган” є здебільшого економічною, а не правовою категорією. Цим терміном законодавець намагається відобразити характер правових, економічних та організаційних відносин між певною особою (“власником”) та юридичною особою (“підприємством, установою або організацією”), підкреслюючи цим, насамперед, залежність підприємства від рішень власника.

Останніми роками законодавство України поступово переходить від терміна “власник підприємства, установи, організації або уповноважений ним орган” до визнаного у світовій практиці терміна “роботодавець”. Такий підхід спрямований на вдосконалення юридичної та нормотворчої техніки. Водночас законодавцю слід уважніше поставитися до змісту, що надається термінові “роботодавець” у законах та інших нормативно-правових актах.

Низка законів України та виданих на їх підставі інших нормативно-правових актів містять майже ідентичне визначення поняття “роботодавець”, зводячи його зміст до власника підприємства, установи, організації або уповноваженого ним органу та фізичної особи, яка використовує найману працю.

Таке визначення поняття “роботодавець” містять Основи законодавства України про загальнообов'язкове державне соціальне страхування, закони України “Про загальнообов'язкове державне соціальне страхування від нещасного випадку на виробництві та професійного захворювання, які спричинили втрату працездатності”, “Про загальнообов'язкове державне соціальне страхування на випадок безробіття”, “Про загальнообов'язкове державне соціальне страхування у зв'язку з тимчасовою втратою працездатності та витратами, зумовленими народженням та похованням”, “Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування”, “Про охорону праці”, “Про професійні спілки, їх права та гарантії діяльності”, “Про організації роботодавців” тощо [4].

Отже, сьогодні термін “роботодавець” лише замінив раніше вживаний термін “власник підприємства, установи, організації або уповноважений ним орган”, не змінивши при цьому його зміст.

Відповідно до ст. 24 проекту ТК України, “роботодавець” – “юридична (підприємство, установа, організація) або фізична особа, яка в межах трудових відносин використовує працю фізичних осіб”. Таке розуміння терміна “роботодавець” є конструктивнішим, проте повною мірою не розкриває всіх його ознак. Зі змісту такого визначення незрозуміло, чи може виступати роботодавцем держава та органи місцевого самоврядування?

В юридичній літературі зазначено, що окремим роботодавцем можуть бути структурні підрозділи юридичної особи [5]. Чіткої відповіді на ці та інші питання проект ТК України не дає.

У проекті ТК України визначено вимоги набуття роботодавцем трудової правосуб’єктності. Так, у ч. 2 ст. 24 зазначено, що роботодавцем може бути фізична особа, яка має повну цивільну дієздатність.

Виділяючи як особливих суб’єктів трудового права роботодавців – фізичних осіб, держава встановлює, крім загальних, ще й додаткові умови виникнення їх правосуб’єктності. Однією з таких умов є досягнення певного віку. Укладати трудові договори як роботодавці мають право фізичні особи, які досягли 18-річного віку, за умови наявності в них цивільної дієздатності.

На нашу думку, можливість бути роботодавцем – фізичною особою повинна наступати не раніше 18 років. Лише тоді громадянина можна визнати достатньо зрілим і самостійним для реалізації різних комерційних проектів, які вимагають залучення найманих працівників, а також для несення соціальної відповідальності, що дозволяє брати повноцінну участь у житті суспільства. У зв’язку з цим, вважаємо, що неповнолітні громадяни не повинні визнаватися роботодавцями.

На наш погляд, додатковою умовою для отримання статусу роботодавця фізичній особі є отримання спеціального статусу чи ліцензії. Йдеться про реєстрацію особи як підприємця, отримання права на зайняття певним видом діяльності або отримання відповідного статусу (наприклад, адвоката). На жаль, у проекті ТК України ці питання також не врегульовано.

Проект ТК України роботодавцем визначає юридичну особу незалежно від організаційно-правової форми, форми власності, галузевої належності, підпорядкування та інших ознак. Проте автори проекту не називають інших ознак, за наявності яких юридична особа може вважатися роботодавцем (наприклад, потреба у працівниках; можливість організувати та належним чином забезпечити умови праці, трудові права та соціально-трудова гарантії працівникам тощо). Вочевидь, ця прогалина потребуватиме законодавчого вирішення.

Ядром трудової правосуб’єктності роботодавця є трудові права й обов’язки.

Серед основних прав роботодавця проект ТК України (ст. 26) передбачає: право на добір працівників, зокрема і шляхом тестування; право на укладання, зміну та розірвання трудових договорів з працівниками; право вимагати від працівника належного виконання роботи відповідно до умов трудового договору, дотримання внутрішнього трудового розпорядку, правил охорони праці, дбайливого ставлення до довіреного йому майна; право на ведення колективних переговорів задля укладання колективних договорів, угод; право заохочувати працівників за результатами праці; право застосовувати до працівників, винних у порушенні своїх трудових обов’язків, дисциплінарні стягнення; право на відшкодування шкоди, заподіяної працівником унаслідок порушення ним своїх трудових обов’язків; право ухвалювати нормативні акти; право на створення організацій роботодавців.

Такий підхід, на нашу думку, є виправданим, оскільки значно розширює права роботодавця та сприяє врахуванню його інтересів у трудових відносинах. Проте в цьому контексті доцільно чіткіше визначити порядок звернення роботодавця до суду за захистом своїх прав.

Проект ТК України (ст. 27) основними обов'язками роботодавця визначає: 1) шанувати честь, гідність та інші особисті права працівника; 2) дотримуватися вимог трудового законодавства; 3) створювати працівникам належні, безпечні та здорові умови праці; 4) своєчасно виплачувати працівникам заробітну плату та здійснювати інші виплати, передбачені нормативно-правовими актами, угодами, колективними і трудовими договорами; 5) здійснювати загальнообов'язкове державне соціальне страхування працівників; 6) створювати працівникам належні побутові умови, пов'язані з виконанням ними обов'язків за трудовим договором; 7) забезпечувати працівників відповідно до нормативно-правових актів, угод, колективного і трудового договорів засобами колективного та індивідуального захисту; 8) сприяти створенню передбачених нормативно-правовими актами, угодами і колективним договором умов для здійснення своїх повноважень виборним органом первинної профспілкової організації (профспілковим представником) або вільно обраними працівниками представниками (представником); 9) забезпечити на вимогу іншої сторони ведення колективних переговорів з метою укладення колективного договору відповідно до закону; 10) надавати працівникам на їхню вимогу повну та достовірну інформацію, що стосується їхньої трудової діяльності, а також безкоштовно надавати працівникам копії документів, які містять персональні дані щодо них; 11) надавати працівникам та їх представникам повну і достовірну інформацію, необхідну для ведення колективних переговорів та здійснення контролю за виконанням умов угод, колективного договору; 12) забезпечити захист та конфіденційність персональних даних працівника в порядку, встановленому законодавством, а також у будь-який час на вимогу працівника ознайомлювати його з персональними даними, вносити зміни до них у разі їх невідповідності фактичним обставинам; 13) сприяти участі працівників в управлінні юридичною особою-роботодавцем.

У подальшому автори проекту пропонують деяку конкретизацію трудових обов'язків роботодавця.

Проект ТК України розглядає окремо роботодавців, які є фізичними особами – підприємцями, та юридичних осіб – суб'єктів малого підприємництва. Так, роботодавці, які є юридичними особами – суб'єктами малого підприємництва, мають такі трудові права та обов'язки: затверджувати правила внутрішнього трудового розпорядку самостійно; вони не зобов'язані створювати робочі місця інвалідам; самостійно встановлювати режим роботи; встановлювати умови оплати праці; отримувати платні послуги з проведення інструктажу з охорони праці та пожежної безпеки, обстеження умов охорони праці та пожежної безпеки з метою розроблення відповідних рекомендацій; зобов'язані виплачувати заробітну плату в строки, встановлені трудовим договором, (колективним договором, якщо такий було укладено), але не рідше ніж один раз на місяць.

Роботодавці, які є фізичними особами, мають такі трудові права та обов'язки: зобов'язані укладати трудовий договір з працівниками в письмовій формі та реєструвати в органах зайнятості; оформлювати трудові книжки працівників; вести книгу наказів, до якої вносяться накази про прийняття працівників на роботу, їх переведення на іншу роботу, звільнення працівників, зміну умов праці та її оплати, надання відпусток, направлення у відрядження, залучення до понаднормової роботи, до роботи у вихідні дні та дні державних і релігійних свят, застосування заохочення та накладення дисциплінарних стягнень, відрахування із заробітної плати тощо.

Проект ТК України містить норми щодо умов та порядку притягнення роботодавця до матеріальної відповідальності. Зокрема, підставою настання відповідальності роботодавця є порушення ним прав працівника, унаслідок якого працівникові заподіяно матеріальну або моральну шкоду. Роботодавець несе відповідальність перед працівником за умови, якщо він не доведе, що шкоду заподіяно внаслідок дії непереборної сили шляхом: а) невиконання передбачених колективним або трудовим договором обов'язків щодо надання працівникові або членам його сім'ї матеріальних благ і послуг; б) в інших випадках, установлених цим Кодексом, законом або трудовим договором; в) заподіяння моральної шкоди власними діями або бездіяльністю, які порушують права працівника, відповідно до цивільного законодавства.

На жаль, поза увагою авторів проекту ТК України залишилися питання щодо взаємодії роботодавця та трудового колективу, оскільки вона є основною складовою ефективного функціонування трудових відносин, про що свідчить досвід провідних європейських держав (наприклад, Швеції, Норвегії, Німеччини тощо) [5].

Законодавче затвердження судової процедури притягнення роботодавця до матеріальної відповідальності дасть змогу створити належні умови для гарантування його прав та інтересів. Крім того, у проекті ТК України доцільно визначити порядок відшкодування шкоди, завданої роботодавцем, зокрема, шляхом визначення чітких меж відповідальності Фонду соціального страхування від нещасних випадків на виробництві, на який покладено обов'язок щодо відшкодування шкоди, завданої здоров'ю чи життю працівника в разі настання нещасного випадку, професійного захворювання чи аварії.

Також проектом ТК України не врегульовано правові механізми взаємовідносин роботодавця та органів державної влади, органів місцевого самоврядування.

Подальший розгляд проекту ТК України в парламенті має передбачати доопрацювання положень, які визначають правове становище роботодавця на основі положень Конституції України, актів Міжнародної організації праці, критичного аналізу пропозицій, які містяться у проекті ТК України, та з урахуванням практики застосування національного трудового законодавства в таких напрямках: уточнення поняття “роботодавець”, його ознаки та види роботодавців; визначення умови набуття трудової правосуб’єктності роботодавцем; формулювання чіткої системи трудових прав, обов’язків роботодавців, умови та порядок їх реалізації; визначення умов та порядку звернення роботодавця до суду за захистом своїх трудових прав; визначення системи заходів щодо стимулювання створення роботодавцями нових робочих місць шляхом надання їм певних фінансових стимулів за рахунок коштів бюджетів; визначення правових механізмів взаємодії роботодавця та трудового колективу; визначення межі взаємовідносин роботодавця з органами зайнятості та іншими органами державної влади; передбачення досудових та судових гарантій трудових прав роботодавця; системне визначення умов, обсягу та порядку несення роботодавцем матеріальної відповідальності.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Кодекс законів про працю України // Відомості Верховної Ради України. – 1971. – Дод. до № 50.– Ст. 375.
2. Проект Трудового кодексу України [Електронний ресурс]. – Режим доступу:
<http://www.rada.gov.ua>.
3. Конституція України // Відомості Верховної Ради України. – 1996. –№ 30. – Ст. 141.
4. Пилипенко Х. До питання про визначення “роботодавця” за трудовим правом України / Х. Пилипенко // Вісник Львів. – 2010. – № 50. – С. 208–215.
5. Пилипенко П. Д. Проблеми теорії трудового права : [моногр.] / Пилипенко П. Д. – Л. : Вид. центр Львів. нац. ун-ту ім. І. Франка, 1999. – 214 с.

Мотиль Іван Іванович – кандидат юридичних наук,
заступник начальника навчально-наукового інституту
заочного та дистанційного навчання Національної академії
внутрішніх справ

АСПЕКТИ ПЕРЕБУДОВИ ДЕРЖАВНИХ ОРГАНІВ В УМОВАХ РОЗВИТКУ ПРАВОВОЇ СИСТЕМИ УКРАЇНИ

Розглянуто питання реформування органів правосуддя, органів юстиції та окремих правоохоронних органів в умовах розвитку правової системи України, а також визначено пріоритетні шляхи їх перебудови.

Ключові слова: реформування; державні органи; правосуддя; юстиція; правова система.

Рассмотрены вопросы реформирования органов правосудия, органов юстиции и отдельных правоохранительных органов в условиях развития правовой системы Украины, определены приоритетные пути их перестройки.

Ключевые слова: реформирование; государственные органы; правосудие; юстиция; правовая система.

The article deals with the reform of justice and individual law enforcement agencies in developing the legal system of Ukraine and the main practical aspects of adjustment.

Keywords: reform; public authorities; justice; legal system.

Аналізуючи юридичні дослідження, присвячені проблематиці практичної діяльності, можна дійти висновку, що найбільший інтерес науковці та практики виявляють до питань правосуддя, прокурорського нагляду й адвокатської діяльності. Можливо, зазначене зумовлено тим, що у правовому розвитку України саме ці напрями діяльності свідчать про рівень демократичного розвитку українського суспільства та проблеми, що склалися на шляху демократизації.

Правосуддя сучасної України – сфера захисту інтересів найрізноманітніших суб'єктів, що протягом кількох років перебуває в стані перманентного розвитку, відповідно до конституційних засад, що, проте, не свідчить про відсутність вад у її реформуванні. Великі сподівання покладали на високий рівень ефективності нової моделі, крім того, посилювалися вияви негативних аспектів, що спостерігалися до й після періоду реформ. Сформувалася чітко виражена тенденція відходу від декларованої на концептуальному рівні мети. Новий Закон України “Про судоустрій України” не виконав свою функцію, не виправдав сподівань суспільства та представників самої судової влади. Суди не стали незалежними, неупередженими та справедливими. На цю тему публікують

низку статей, звітів керівних установ тощо, однак аналіз здійснюють переважно на рівні публіцистичного матеріалу, а не спеціальних монографічних досліджень. Водночас питання проблем або недоліків судової системи є досить висвітленим і не потребує здійснення додаткових досліджень. На нашу думку, вагомим недоліком, що характеризував й інші сторони функціонування правової системи, стала неузгодженість, по-перше, нормативної бази, по-друге, дій представників різних політичних сил і відомств [1].

На думку автора одного із законопроектів В. Шишкіна, Закон України “Про судоустрій України” дістав негативну оцінку ще на етапі його прийняття. Експерти Ради Європи вказали не тільки на вади організаційної побудови судової влади. Не відповідають європейським стандартам, за їх висновками, непрозора, бюрократична, неконкурсна, неодноразово дубльована численними органами система добору, призначення та обрання суддів, що створює умови для дії суб’єктивних чинників і корупції. Зокрема, у доборі кадрів і призначенні суддів та голів судів беруть участь голови судів усіх ланок і рівнів, кваліфікаційні комісії суддів, Державна судова адміністрація України, ради суддів усіх рівнів, Вища рада юстиції, Адміністрація Президента України, Президент і Верховна Рада України та її комітети, а також апарати цих органів, що призводить до того, що процес призначення суддів триває впродовж року. Однак не тільки висновки експертів Ради Європи формують оцінку уявлення щодо судочинства сучасної України. Найбільш вагомим чинником слід визнати аналіз результатів дванадцятирічного реформування судової влади та юридична практика судів.

Критичний підхід у висвітленні ситуації, що склалася, дає змогу говорити не тільки про проблеми, а й перспективи розвитку, удосконалення судочинства. Цьому питанню також присвячено чимало публікацій, у яких пропонують майже однакові шляхи подолання кризи. Привертає увагу загальна позиція авторів, яку можна назвати критичною або жорстко критичною, особливо якщо висловлюються представники власне судової влади, та, водночас, прогностичною, що логічно впливає з першого. На жаль, зберігається вузькосистемний підхід бачення представників судової системи, збагачений значним практичним досвідом, і зовсім не проводять паралелі з іншими соціальними системами, елементами національної правової системи України.

Серед перспектив, що на концептуальному рівні розглядають як напрями розвитку правосуддя, зазначають такі: створення належних матеріально-технічних умов функціонування, забезпечення незалежності, об’єктивності в прийнятті рішень; підвищення рівня професійності, моральності, авторитетності суддівського корпусу; наближення до європейських стандартів у питаннях захисту прав людини та громадянина, які цілком відповідають меті розпочатої 2002 р. “малої судової реформи”. На її виконання та відповідно до тих тенденцій, що намітилися в правовому житті українського суспільства, Концепцією розвитку системи правосуддя на 2004–2014 рр. запропоновано виконання низки заходів, що вплинуть на зміст, форми й тенденції розвитку правового виховання у сфері правосуддя. Зокрема, тенденція інтеграції України до світової спільноти впливає на порядок кадрового забезпечення судової системи, підвищення вимог до кандидатів, запровадження принципу публічності в призначеннях на посаду, подовження терміну призначення на посаду від десяти років до безстрокового обрання [2, с. 123–124].

Згідно з тенденцією наближення до європейських стандартів, професію судді очікують подальша спеціалізація, розвантаження, комп’ютеризація та підвищення рівня заробітної плати, посилення соціальних гарантій з одночасним підвищенням вимогливості [3, с. 32–37].

Підвищення ефективності суддівської діяльності буде залежати від якісної організації роботи помічників, консультантів, які забезпечують дотримання регламенту діловодства, від інших внутрішньосистемних (відомчих) факторів, що потребують постійного моніторингу. Одна з новацій – це запровадження в судовій системі модельних судів, що є концептуальним положенням реформування організаційної діяльності судового органу [4, с. 5].

У ракурсі тенденції євроінтеграції слід розглядати й перспективи вирішення питання про підвищення статусу суддівського самоврядування, що має стати найважливішою гарантією забезпечення незалежності суддів і судів України. Запровадження положень, що стосуються питань суддівського самоврядування, до одного загального закону шляхом припинення дії окремого спеціального закону про ці органи, на думку суддів Харківської області, слід розглядати як пониження ролі суддівського самоврядування в житті нашого суспільства й крок назад у питаннях незалежності судової влади. Право на зазначені твердження дають міжнародні стандарти, що вимагають від держави створення для суддів незалежності, ефективності в їх діяльності, що закріплені у Всесвітній хартії суддів, Європейській хартії суддів про статус суддів, які розроблено з урахуванням рекомендацій Кабінету Міністрів Ради Європи “Про незалежність, ефективність і роль суддів” від 13 жовтня 1994 р. [5].

Загальна тенденція гуманізації права вносить зміни й в організаційну основу суддівської діяльності, що має бути відображена в реалізації нормативних положень щодо створення суду присяжних і забезпеченні принципів об’єктивності, неупередженості та справедливості. На індивідуальному рівні мають відбутися певна переорієнтація професійної свідомості судді, психологічне ускладнення процедури прийняття рішення. Лише присутність присяжних дасть змогу розділити внутрішнє переконання судді на професійне та людське, не створюючи загрози для нього порушити процесуальний закон. У цьому напрямі гуманізаційних процесів розглядають і перспективу створення ювенальної юстиції, що межує з тенденцією спеціалізації правосуддя. Передбачено формування особливого корпусу суддів і судових установ, що будуть орієнтовані на дуже специфічну категорію суб’єктів судового процесу, які належать до поняття “генофонд країни” [6, с. 90–92].

З ефективністю судової діяльності тісно пов’язано діяльність слідчих підрозділів та інституту державних виконавців, які, з одного боку, готують усі матеріали до судового розгляду, а з іншого – забезпечують реальність прийнятого судовою інстанцією рішення. Однак і слідча, і виконавча робота в умовах правової реформи разом із судовою діяльністю зазнають певних змін, зумовлених як власне процесами планового реформування, так і змінами загального рівня, що спостерігаються на всіх щаблях побудови правової системи [7, с. 3].

Реформування досудового слідства – одна з актуальних проблем удосконалення судового процесу. Нова модель кримінального судочинства має створювати надійні механізми, здатні “...убезпечити особу від репресій, безпідставного втручання у її особисте життя, застосування щодо неї заходів кримінально-процесуального примусу” [8]. Зазначене вимагає створення нової моделі інституту досудового слідства. Незважаючи на зміни, що відбулися в ХХ ст. у підходах до розслідування в Україні кримінальних справ, найважливіший принциповий недолік досудового слідства залишився незмінним – це інквізиційне начало, що пронизує всю стадію процесу та суперечить засаді змагальності сторін. Інквізиційний характер досудового слідства виявляється, насамперед, у потрійній ролі, яка законом закріплена за слідчим, і, по-друге, у суміщенні дізнання (зокрема

розшуку), його мети та засобів із досудовим слідством, його завданнями й можливостями [9, с. 2–5].

Сьогодні низьку ефективність роботи слідчих підрозділів пов'язують з такими причинами, як: перевантаженість слідчих, відсутність належних умов для роботи, непрофесійність і плинність кадрів, існування “телефонного права”, неузгодженість чинного законодавства тощо. Одна з головних проблем, що викликає занепокоєння вчених, – це забезпечення незалежності та самостійності слідчого [10], відокремлення дізнання.

На думку Б. В. Романюка, вирішення питання реальної процесуальної незалежності й самостійності слідчого є основою для побудови демократичних засад функціонування слідчого апарату, що, зазвичай, сприятиме зміцненню справедливості й гуманізації правосуддя. Дослідивши це питання, автор дійшов висновку щодо перспектив слідчої діяльності. У функціональному аспекті – це зміцнення принципу змагальності й послаблення інквізиційних начал на стадії досудового слідства. В організаційному – структурна перебудова й перепідпорядкування відомчих слідчих апаратів керівникам, які не очолюють одночасно служби дізнання [11, с. 12–15].

Цей підхід, на нашу думку, є поміркованим, розрахованим на поступове реформування та вдосконалення, а також таким, що не призведе до зупинення роботи слідства, хоч і на певний час, як передбачено в разі проведення глобальних реорганізацій.

Сумнівною є думка щодо розширення суб'єктів здійснення слідчої діяльності, зокрема, якщо уявити функціонування слідчих підрозділів у складі міністерств, відомств, державних комітетів, які будуть використовувати як засоби для забезпечення відомчих інтересів.

У руслі загальних тенденцій гуманізації, зміцнення нормативної основи, посилення правових гарантій тощо, які можна спостерігати в деяких ланках правової системи, висвітлено й процеси розвитку такої важливої інституції, як державна виконавча служба. Характерною рисою є те, що з кожним роком свого існування виконавча служба набувала дедалі більшого авторитету серед різних верств населення, зміцнюючи авторитет судової влади та наповнюючи бюджет держави.

Зупинимося лише на одному з аспектів зазначеної проблематики. Аналізуючи статистичні дані Міністерства юстиції України, доходимо висновку, що навантаження на службу загалом за період 2006–2011 рр. збільшилося в кілька разів – від 1 366 340 виконаних документів до 5 285 157. Оптимальне навантаження на одного державного виконавця в місяць, згідно з розрахунками, становить 40–50 виконавчих документів. Проте протягом усього періоду існування служби навантаження на кожного державного виконавця перевищувало нормативи щонайменше вдвічі: 2006 р. – 85 на одного виконавця; 2007 р. – 92; 2008 р. – 112; 2009 р. – 149; 2010 р. – 100, 2011 р. – 107 документів [12, с. 129–135].

Вивчення й аналіз проблем у роботі підрозділів виконавчої служби дали змогу визначити основні напрями розвитку служби на перспективу.

Одним із першочергових заходів є посилення правового захисту державних виконавців від різних форм перешкоджання їх діяльності, а також від посягань на життя, здоров'я, житло й майно зазначених осіб та їх близьких родичів, у зв'язку зі службовою діяльністю цих працівників.

Для посилення контрольних функцій виконавців, здешевлення окремих стадій провадження заплановано розширити повноваження державних виконавців у питаннях реалізації арештованого майна. Для забезпечення зовнішнього контролю за роботою виконавчих установ, то пропонується виключити можливість розгляду скарг зацікавленою особою та передати це право виключно до суду.

Загальна тенденція та життєва необхідність посилення гарантій юридичної роботи зумовили появу концептуального рішення щодо силового забезпечення процесу виконавчого провадження (вилучення, виїмка майна, здійснення розшуку боржника, дитини, майна боржника).

Нові вимоги щодо ефективності юридичної роботи вимагають удосконалення низки організаційних питань, передусім, у напрямі узгодженості, взаємодії з іншими інституціями, насамперед органами правосуддя. З цією метою пропонується реорганізувати Департамент державної виконавчої служби шляхом створення урядового органу, який об'єднав би органи Державної виконавчої служби та органи Судової адміністрації України.

Цікавою, але досить спірною є ідея створення інституту приватних виконавців, хоч і з диференційованим підходом до їх повноважень і категорії документів, що вони мають виконувати. Виконавча діяльність має бути провадженням процедури судового захисту, а суд має діяти тільки від імені держави. Крім того, сьогодні досить складно уявити дотримання правових стандартів приватними об'єднаннями під час виконання примусових дій, якщо вони керуються матеріальним інтересом.

Проголиною в концепції є відсутність такого напрямку роботи, як кадрове забезпечення. Ураховуючи відсутність спеціального навчального закладу, який готував би державних виконавців, інституту підвищення кваліфікації, а також незначний період існування Державної виконавчої служби, брак досвідчених кадрів у цій сфері, зазначений напрям у концепції неодмінно має бути.

Крім того, якщо передбачити реалізацію ініціатив стосовно приватного виконавчого провадження, то, ураховуючи досвід нотаріату, можна передбачити, що частина досвідчених кадрів виконавчої служби перейде з державного до приватного сектора й кадрова проблема постане ще гостріше.

Нотаріальна діяльність є окремим напрямом або сферою юридичної роботи, у межах якої також відбуваються зміни, спостерігаються тенденції, що свідчать про прогресивний розвиток нотаріату, а також про невичерпні потенційні можливості його вдосконалення.

Однією зі стійких тенденцій судово-правової реформи в Україні є роздержавлення правових інститутів, які за своєю природою є не державними, а суспільними, що відобразилося й на розвитку органів нотаріату. Нотаріат уважають не державним, а суспільним інститутом, оскільки його завданням є охорона прав і законних інтересів фізичних і юридичних осіб, які не завжди збігаються з інтересами держави. На жаль, в Україні дотепер поняття “публічний” ототожнюють з поняттям “державний”, тобто держава й суспільство, державні інтереси із суспільними. Проте, на думку В. М. Черниша, нотаріальна система може бути вільною чи публічною (державною) [13]. Хоча насправді держава – це похідний від суспільства інститут.

Для прикладу наведемо статистичні дані, що характеризують роботу в приватному нотаріальному секторі. Так, у 2008 р. в Україні діяла 801 державна нотаріальна контора, у

яких працювало 1332 державні нотаріуси та 484 консультанти. Приватних нотаріусів зареєстровано 2598, що більше, ніж у державному секторі, майже вдвічі. Ця тенденція поки що не змінюється. Від приватних нотаріусів, які здійснюють свою діяльність за принципом самофінансування, у 2008 р. до державного бюджету надійшло понад 61 млн грн, а до Пенсійного фонду перераховано 23,8 млн грн [14, с. 171].

Доцільно зупинитися на перспективах розвитку цієї інституції, з огляду на перспективи правового розвитку українського суспільства та його правової системи. Фахівці вказують на необхідність розв'язання проблем забезпечення незалежності нотаріуса, позбавлення нотаріату не властивих йому функцій, забезпечення внутрішнього надійного й ефективного контролю за роботою нотаріусів. Окремо наголошують на необхідності введення спрощеного оподаткування. На Всеукраїнській конференції нотаріусів у 2009 р. Президент Української нотаріальної палати В. Черниш зауважив, що потребують глибшого розроблення питання філософії, логіки, праксеології нотаріату. Та найбільш гострим є питання деонтології нотаріату.

Рух у напрямі до європейських стандартів є стимулювальним фактором, що ставить низку нових завдань, загострюючи й деякі застарілі проблеми. Так, у сучасних публікаціях з питань розвитку нотаріату наголошено на необхідності суворого дотримання принципу рівності права громадян на правову допомогу, а отже, запровадження єдиної системи розцінок на нотаріальні дії. Конкуренція має залежати не від ціноутворення за домовленістю, а від правових послуг, знань, сервісу, зокрема увічливого, шанобливого ставлення до клієнта. Невідкладною є й проблема прозорості процедури встановлення квот, призначення на посаду нотаріусів, що безпосередньо пов'язано з рівним доступом у реалізації права на професію.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Про судоустрій України : Закон України від 7 лют. 2002 р. № 3018-III // Відомості Верховної Ради України. – 2002. – №27–28. – Ст. 180.
2. Оверчук С. Розбудова ювенальної юстиції в Україні – потреба часу / С. Оверчук // Юридичний журнал. – 2005. – № 4. – С. 123–124.
3. Грицасенко Л. Деякі аспекти судово-правової реформи в Україні: реальність та перспективи / Л. Грицасенко // Право України. – 2004. – № 5. – С. 32–37.
4. Маляренко В. Суддя – визначальний фактор існування демократичного суспільства / В. Маляренко // Вісник Верховного Суду України. – 2003. – № 6. – С. 5.
5. Бородін М. Роль і значення органів суддівського самоврядування у становленні незалежної судової влади в Україні / М. Бородін, Д. Лустиник // Право України. – 2005. – № 3. – С. 19–22.
6. Козлов Д. Судді права і судді факту. Або дещо про суд присяжних та можливості запровадження цього інституту в Україні / Д. Козлов // Юридичний журнал. – 2005. – № 3. – С. 90–92.
7. Стретович В. Правова система України: загальна характеристика сучасного етапу формування / В. Стретович // Право України. – 1998. – № 2. – С. 3–6.
8. Трофименко В. Забезпечення прав підсудного на захист. Проблемні питання / В. Трофименко // Прокуратура, людина, держава. – 2010. – № 2. – С. 73–74.
9. Маляренко В. Т. Про досудове слідство, його недоліки і реформуння / В. Т. Маляренко // Вісник Верховного Суду України. – 2004. – № 8. – С. 2–5.
10. Теорія держави і права. Академічний курс : підруч. / [О. В. Зайчук, А. П. Заєць, В. С. Журавський та ін.]. – К. : Юрінком Інтер, 2006. – 685 с.

11. Романюк Б. В. Проблеми перебудови досудового слідства / Б. В. Романюк // Адвокат. – 2005. – № 1. – С. 12–15.
12. Семерга С. І. Оцінка роботи Державної виконавчої служби через призму статистичних показників / С. І. Семерга, М. М. Шупеня // Бюлетень Міністерства юстиції України. – 2012. – № 1. – С. 129–135.
13. Черниш В. М. Цивільно-правові засади розвитку нотаріату в Україні : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук / В. М. Черниш. – К., 2003. – 22 с.
14. Єфіменко Л. В. До питання щодо діяльності нотаріату, реєстрації актів цивільного стану громадян та громадських об'єднань / Л. В. Єфіменко // Бюлетень Міністерства юстиції України. – 2009. – № 2–3. – С. 170–179.

*Середа Тетяна Миколаївна –
старший інспектор докторантури та ад'юнктури
Національної академії внутрішніх справ*

ПРОБЛЕМИ АДАПТАЦІЇ ЗАКОНОДАВСТВА УКРАЇНИ ДО ЗАКОНОДАВСТВА ЄВРОПЕЙСЬКОГО СОЮЗУ

Проаналізовано основні проблеми вступу України до Євросоюзу. Розглянуто аспекти адаптації українського законодавства до вимог і стандартів Європейського Співтовариства.

Ключові слова: адаптація законодавства; інтеграція; Європейський Союз; правова система.

Проанализированы основные проблемы вступления Украины в Евросоюз. Рассмотрены аспекты адаптации украинского законодательства согласно требований и стандартов Европейского Содружества.

Ключевые слова: адаптация законодательства; интеграция; Европейский Союз; правовая система.

The problems of entry of Ukraine to European Union are analyzed. The aspects of adaptation of the Ukrainian legislation are analyzed to the requirements and standards of European Concord.

Keywords: adaptation of legislation; integration; European Union; legal system.

Після проголошення незалежності та прийняття Конституції України як політико-правової основи розбудови демократичної, правової держави створено необхідні передумови для набуття Україною повноправного членства в Європейському Союзі (ЄС).

Питання реформування правової системи України в аспекті європейської інтеграції досліджено в працях А. Довгерт, В. Забігайла, О. Задорожного, А. Зайця, Л. Луць, В. Мармазова, В. Муравйова, В. Опришка, Ю. Шемшученка. Важливий внесок у всебічне вивчення процесу становлення європейського правового простору зробили російські вчені Л. М. Ентін, С. Ю. Кашкін, В. М. Топорнін, а також західні дослідники Е. Аккер, Дж. Вейлер, Дж. Вінер, Р. Давід, Г. Дейвіс, М. Джейніс, В. Кернз, А. Романо, А. Татам та ін.

Орієнтуючись на досвід нормотворчої діяльності членів ЄС, необхідно максимально визначити й реалізувати правові норми та принципи національної правової системи, з урахуванням норм і принципів європейського права.

Відповідно до стратегії євроінтеграції нашої держави, адаптація законодавства України до законодавства ЄС полягає в зближенні національного законодавства із сучасною європейською системою права, що забезпечить розвиток політичної, підприємницької, соціальної, культурної активності громадян України, економічний розвиток держави в межах ЄС, сприятиме поступовому зростанню рівня життя населення.

З цього приводу В. Опришко зазначає: “Правові системи Євросоюзу та європейських міжнародних організацій у цілому мають узгоджене спільне правове поле, яке сприятиме їх співробітництву при вирішенні інтеграційних проблем, що зараз існують в Європі. Ці системи можна розглядати як невід’ємні складові єдиного європейського права, частиною і ядром якого поступово стає право Євросоюзу. Це пояснюється тим, що в ньому акумулюються і консоліднуються норми та принципи, які регулюють діяльність європейських міжнародних організацій” [1].

Загалом законодавство ЄС складається з:

договору про заснування ЄС вугілля і сталі 1951 р., Договору про заснування Європейського Економічного Співтовариства 1957 р. і Договору про заснування ЄС з атомної енергії 1957 р.;

положень, директив та інших актів нормативного характеру, які приймають компетентні органи ЄС;

міжнародних угод, однією із сторін яких є ЄС;

рішень Суду ЄС, якими дають офіційне тлумачення відповідних правових норм.

“Адаптація законодавства України до законодавства ЄС є однією з основних складових процесу інтеграції України до ЄС, що є пріоритетним напрямом української зовнішньої політики. Це процес приведення законів України та інших нормативно-правових актів у відповідність *acquis communautaire*”* [2].

Відповідно до розділу II Закону України “Про Загальнодержавну програму адаптації законодавства України до законодавства Європейського Союзу” від 18 березня 2004 р., “... *acquis communautaire* (*acquis*) – це правова система Європейського Союзу, яка включає акти законодавства Європейського Союзу (але не обмежується ними), прийняті в межах Європейського Співтовариства, спільної зовнішньої політики та політики безпеки і співпраці у сфері юстиції та внутрішніх справ”[3].

Адаптація законодавства України до *acquis communautaire* ЄС, передбачена ст. 51 Угоди про партнерство та співробітництво між Україною, ЄС та іншими державами-членами, є однією з головних складових політики європейської інтеграції України, а також одним з найважливіших аспектів співробітництва України та ЄС. Відповідно до цієї статті, визначено шістьнадцять пріоритетних сфер адаптації: митне право; законодавство про компанії; банківське право; бухгалтерський облік компаній; податки, зокрема непрямі; інтелектуальна власність; охорона праці; фінансові послуги; правила конкуренції; державні закупівлі; охорона здоров’я та життя людей, тварин, рослин; довкілля; захист прав споживачів; технічні правила і стандарти; транспорт; енергетика, зокрема ядерна.

---

*Уперше поняття “*acquis communautaire*” вжито в проєкті Договору про ЄС. Однак дотепер зміст його не розкрито в жодному з правових актів, що регулюють адаптацію законодавства України до права ЄС. Труднощі, пов’язані з точним перекладом поняття “*acquis communautaire*” іншими мовами держав-членів ЄС, змусили інститути ЄС віддати перевагу французькому варіанту, який буквально означає “те, що досягнуто в межах Співтовариства”.

Сьогодні адаптація законодавства України до законодавства ЄС відбувається відповідно до положень Закону України “Про Загальнодержавну програму адаптації законодавства України до законодавства Європейського Союзу” від 18 березня 2004 р. [3].

Згідно з положеннями вищезазначеної Програми, процес адаптації законодавства передбачає декілька етапів:

визначення актів *acquis communautaire*, що регулюють правовідносини у відповідній сфері;

переклад визначених актів європейського законодавства українською мовою;

розроблення рекомендацій стосовно гармонізації законодавства України з *acquis communautaire*;

проведення політичного, економічного та соціального аналізу наслідків реалізації рекомендацій; визначення переліку законопроектних робіт;

підготовка проектів законів та інших нормативно-правових актів, що входять до переліку законопроектних робіт, та їх прийняття.

На виконання цієї Програми Кабінет Міністрів України прийняв Постанову “Про деякі питання адаптації законодавства України до законодавства Європейського Союзу” від 15 жовтня 2004 р. № 1365 [4]. Цією постановою було затверджено Порядок підготовки та реалізації плану заходів з виконання Загальнодержавної програми адаптації законодавства України до законодавства Європейського Союзу, створено Координаційну раду з адаптації законодавства України до законодавства Європейського Союзу та затверджено Положення про неї.

Верховна Рада України як єдиний орган законодавчої влади в межах реалізації заходів з адаптації законодавства відповідає за прийняття законів, унесення змін до Загальнодержавної програми, а також здійснення юридичної експертизи проектів законів на відповідність *acquis communautaire*. Координацію парламентської роботи у сфері адаптації законодавства здійснює Комітет Верховної Ради України з питань європейської інтеграції.

В Україні в 2004 р. було створено Координаційну раду з адаптації національного законодавства України до законодавства Європейського Союзу, з метою забезпечення координації міжвідомчої діяльності з адаптації законодавства.

Закон України “Про засади внутрішньої і зовнішньої політики” від 1 липня 2010 р. встановлює, що з огляду на геополітичне становище, історичний досвід, культурні традиції, багаті природні ресурси, потужний економічний, науково-технічний та інтелектуальний потенціал, Україна може й повинна стати впливовою світовою державою, здатною виконувати значну роль в забезпеченні політико-економічної стабільності в Європі [5].

Неодмінною умовою успішної реалізації Україною своїх можливостей є її активне та повномасштабне входження до світового співтовариства. Долаючи кризові явища в суспільстві, Україна спирається на фундаментальні загальнонаціональні інтереси, відповідно до яких визначено засади, напрями, пріоритети та функції її зовнішньої політики.

Ключовим елементом успішної євроінтеграції України є досягнення певного рівня узгодженості українського законодавства з правовими нормами ЄС. Згідно з п. 1 ст. 51 Угоди про партнерство та співробітництво, "... важливою умовою для зміцнення економічних зв'язків між Україною та Співтовариством є зближення існуючого і майбутнього законодавства України із законодавством Співтовариства. Україна вживає заходів для забезпечення того, щоб її законодавство поступово було приведене у відповідність до законодавства Співтовариства" [6]. У п. 2 ст. 51 Угоди визначено ті галузі, у яких можна досягти адекватності законів.

У Концепції адаптації законодавства України до законодавства Європейського Союзу визначено три етапи адаптації законодавства.

На першому етапі перевагу слід надати:

розвитку, відповідно до вимог, визначених у Декларації, що прийнята Європейською Радою на Копенгагенському саміті в червні 1993 р., правової системи в Україні, яка сприятиме досягненню стабільності в суспільстві, гарантуватиме верховенство права, права людини й забезпечуватиме функціонування ринкової економіки;

приведенню законодавства України у відповідність з вимогами Угоди про партнерство і співробітництво між Україною і Європейським Співтовариством та його державами-членами від 14 червня 1994 р. та інших міжнародних договорів, що стосуються співробітництва України та ЄС;

розвитку законодавства України за визначеними цією Концепцією або Міжвідомчою координаційною радою пріоритетними сферами в напрямі його поступового зближення із законодавством ЄС.

На другому етапі, який триває сьогодні, процес адаптації законодавства зосереджується на таких завданнях:

перегляд законодавства України у сферах, визначених ч. 2 ст. 51 Угоди про партнерство та співробітництво, з метою забезпечення його відповідності законодавству ЄС;

правове забезпечення створення зони вільної торгівлі між Україною та ЄС, підготовка до асоційованого членства України в ЄС.

Третій етап адаптації законодавства залежатиме від укладення Угоди про асоційоване членство України в ЄС та включатиме період підготовки розширеної програми гармонізації законодавства України із законодавством ЄС, з метою забезпечення інтеграції України до спільного ринку ЄС.

Також необхідно зазначити, що адаптацію національного законодавства до європейських стандартів здійснюють з метою:

забезпечення відповідності законодавства України зобов'язанням, що випливають з Угоди про партнерство та співробітництво, інших міжнародних договорів, що стосуються співробітництва України з ЄС;

розвитку національного законодавства в напрямі його зближення із законодавством ЄС та забезпечення високого рівня підготовки в Україні проектів актів законодавства;

створення правової бази для інтеграції України до ЄС [7].

Процес адаптації охоплює всі сфери законодавства, визначені в Угоді про партнерство та співробітництво. До пріоритетних належать ті сфери законодавства, від зближення яких залежить зміцнення економічних зв'язків України й держав-членів ЄС.

В Україні вже протягом тривалого часу здійснюються заходи з інтеграції держави в європейський правовий простір і виконання нею зобов'язань, узятих у межах Угоди про партнерство та співробітництво. Президентом України видано низку указів, зокрема: "Про забезпечення виконання Угоди про партнерство та співробітництво між Україною та Європейським Співтовариством" від 24 лютого 1998 р. № 148 [3]; "Про затвердження Стратегії інтеграції України до Європейського Союзу" від 11 червня 1998 р. № 615 [8]; "Про заходи щодо вдосконалення нормотворчої діяльності органів виконавчої влади" від 9 лютого 1999 р. № 145 [9]. Ці нормативно-правові акти заклали фундамент усебічного забезпечення процесу адаптації.

Аналіз процесу наближення українського законодавства до правової системи ЄС дає змогу виявити проблеми, що потребують нагального розв'язання, і запропонувати підходи до підвищення ефективності цього процесу. Адаптація українського законодавства до законодавства ЄС відбувається одночасно з правовою реформою в Україні. Держава має оновити законодавство, відповідно до міжнародних принципів і стандартів, оскільки до цього часу в її правовій базі зазначених принципів і стандартів не було.

Чинна законодавча база України є суперечливою, нестабільною, а тому недосконалою. Однак ЄС особливого значення надають саме якості правових актів. Рада ЄС прийняла спеціальне рішення з приводу правил їх підготовки, за якими правовий акт має бути: чітким, не двозначним, без надмірного застосування скорочень, не містити жаргонних висловів, надто довгих фраз, незрозумілих посилань на інші тексти, ускладнень, що ускладнюють його читання. Україні також потрібно враховувати економічні, політичні та соціальні наслідки прийняття відповідних актів законодавства, адаптованих до вимог законодавства ЄС.

Аналізуючи розвиток вітчизняної та зарубіжної правової думки, можна виокремити кілька цілей адаптації права України до права ЄС: набуття членства в ЄС; проведення адміністративної, якісної судової реформи, утвердження верховенства права та демократизації суспільних процесів; сприяння доступу українських підприємств на ринок ЄС; залучення іноземних інвестицій; усунення небажаних наслідків розширення ЄС тощо.

Актуальною проблемою є недосконалість, а подеколи й суперечливість нормативно-правових актів, що негативно впливає на процес реалізації прав і виконання обов'язків усіма суб'єктами суспільних відносин, сповільнює розвиток України як правової держави.

Одним із шляхів розв'язання зазначеної проблеми в Україні є законодавче врегулювання процесу прийняття нормативно-правових актів суб'єктами нормотворення та врахування положення, що необхідною умовою й головним принципом нормотворчого процесу є законність як об'єктивна властивість права загалом.

Отже, створюючи національну державну правову систему відповідно до норм ЄС, необхідно одночасно з адаптацією вже наявних законів приймати нові, узгоджені з правовим полем ЄС, законодавчі акти. Важливо зважити на те, що процес адаптації законодавства України вимагає злагодженої співпраці всіх гілок влади.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Опришко В. Право Європейського Союзу та його сутність // Правове регулювання економіки : зб. наук. пр. – К. : КНЕУ, 2002. – Вип. 3. – С. 11–12.
2. Матеріали Урядового порталу [Електронний ресурс]. – Режим доступу :

<http://www.kmu.gov.ua>.
3. Про Загальнодержавну програму адаптації законодавства України до законодавства Європейського Союзу : Закон України від 18 берез. 2004 р. № 1629-IV [Електронний ресурс]. – Режим доступу :

<http://www.zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1629-15>.
4. Деякі питання адаптації законодавства України до законодавства Європейського Союзу : Постанова Кабінету Міністрів України від 15 жовт. 2004 р. № 1365 [Електронний ресурс]. – Режим доступу :

<http://www.zakon2.rada.gov.ua/laws/show/338-2011-%D0%BF>.
5. Про засади внутрішньої і зовнішньої політики України : Закон України від 1 лип. 2010 р. № 2411-17 // Голос України. – 2010. – № 132.
6. Про партнерство і співробітництво між Україною і Європейським Співтовариством та його державами-членами : угода від 16 черв. 1994 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу :

http://www.eeas.europa.eu/delegations/ukraine/documents/virtual_library/01_pca_uk.p.
7. Стратегія інтеграції України в Європейський Союз від 11 черв. 1988 р. // Офіційний вісник України. – 1998. – № 24. – С 870.
8. Концепція адаптації законодавства України до законодавства Європейського Союзу : Постанова Кабінету Міністрів України від 16 лип. 1999 р. № 1496 // Офіційний вісник України. – 1999. – № 33. – С. 168.
9. Про заходи щодо вдосконалення нормотворчої діяльності органів виконавчої влади : Указ Президента України від 9 лют. 1999 р. № 145 [Електронний ресурс]. – Режим доступу :

<http://www.zakon2.rada.gov.ua/laws/show/145/99>.

Івашев Є. В. – здобувач кафедри філософії права та юридичної логіки Національної академії внутрішніх справ

ЛЮДСЬКІ ПОТРЕБИ, ІНТЕРЕСИ, ЦІННОСТІ ЯК ПІДРУНТЯ АКСІОЛОГІЇ ПРАВА

Висвітлено проблему взаємозв'язків між правовою антропологією та правовою аксіологією крізь призму людських потреб, інтересів і цінностей.

Ключові слова: людина як соціокультурна істота; аксіологія права; антропологія права; потреби; інтереси; цінності; методологія права.

Освещена проблема взаимосвязей между правовой антропологией и правовой аксиологией сквозь призму человеческих потребностей, интересов и ценностей.

Ключевые слова: человек как социокультурное существо; аксиология права; антропология права; потребности; интересы; ценности; методология права.

The article highlights the problem of the relationship between legal anthropology and legal axiology through the prism of human needs, interests and values.

Keywords: man as a sociocultural being; axiology of law; anthropology of law; needs; interests; values; methodology of law.

Актуальність теми цієї статті зумовлена тим, що в українській філософії права вчені досі недостатньо докладали зусиль для поглиблення знань у царині кожної філософсько-правової субдисципліни. Зв'язки між ними поки що не стали предметом спеціальних розвідок. Це стосується також правової антропології та правової аксіології. Учені фактично обмежувалися дослідженнями в межах однієї з них. Мета статті – виявити деякі зв'язки між цими галузями філософії права. Окремі напрацювання з окресленої проблеми мають такі українські філософи права: О. Бандура, В. Бігун, Д. Гудима, О. Гришук, М. Костицький, М. Г. Патеї-Братасюк, Б. Чміль та ін.

Філософська антропологія досліджує загальну природу людини, вона має на меті здобути цілісне знання про людину як біосоціокультурну істоту, що посідає у світі певне місце та прагне досягти гармонії з ним. Людська життєдіяльність охоплює широкий спектр – від біологічної (фізіологічної) до соціокультурної. Біологічне і соціокультурне – це дві складові людини як цілісної системи. Співвідношення біологічного і соціального слід розуміти не як рядопокладеність, а як супідрядність, у межах якої соціальне відіграє пріоритетну, інтегративно-перетворювальну роль.

Людина створює право, воно є необхідним для нормального функціонування суспільства. Трактують право як органічно властивого й необхідного людині в добре організованому суспільстві століттями не знаходило належної підтримки з боку провідних західних філософів (від Платона – до К. Маркса), які схилилися переважно до заперечення права. Зокрема, Д. Ллойд аналізує позицію прихильників доктрини анархізму, пропонуваної як відповідь на вічні проблеми особистого й суспільного буття людини. У кожному столітті, на думку вченого, народжуються окремі індивіди або групи осіб, які відчують ворожість до всякої влади загалом і виражають це ставлення різними діями або демонстраціями, спрямованими проти чинного права й порядку, причому багато хто з цих людей цілком щиро переконані, що такі акти протесту з їх боку якимось таємничим чином допоможуть людству знайти краще й щасливіше життя [1, с. 12].

Однак досвід суспільного життя свідчить, що право природно виникає в суспільстві як ефективний (разом з державою – найефективніший) засіб цивілізованого регулювання процесу самоорганізації, саморозвитку суспільства, самозбереження життя на рівні людини, самовиживання людства.

Антропологія права (правова, або юридична, антропологія) є субдисципліною одночасно філософської антропології та права. Це вчення про право як продукт діяльності людини та про людину як соціальну істоту в її правових виявах, вимірах, характеристиках. Вона вивчає правові вияви життя людей від давнини й донині. До предмета її дослідження належать правові системи та комплекс правових явищ, таких як правові норми, правові відносини, правові ідеї, процедури, способи регуляції конфліктів, законність, правопорядок і засоби їх досягнення, що складаються в різних співтовариствах (первісних, традиційних, сучасних), у різних етносів (народів, націй), у різні епохи й у різних регіонах світу. Тобто ця наука охоплює все правове розмаїття та багатство людства в його становленні й розвитку, у його реальному соціально-історичному бутті, створенні певної правової реальності. У найзагальнішому значенні правова антропологія акцентує увагу на людському вимірі права та правових систем, їх гуманістичної природи.

Правова антропологія виникла в другій половині XIX ст., хоча її елементи з'явилися ще у XVIII ст. Поштовхом до цього став інтерес дослідників вікторіанської доби до природи, походження людей і створених ними суспільств. Теоретико-методологічним підґрунтям правової антропології є здобутки філософської антропології, історії держави та права тощо. Якщо в період виникнення і становлення правова антропологія свою основну увагу приділяла правовим аспектам архаїчних, неєвропейських суспільств, то поступово до предмета її вивчення ввійшли і правові системи сучасного суспільства. Тривав процес оформлення й утвердження цієї галузі наукового знання як окремої самостійної науки на межі філософської антропології та юриспруденції.

Правова антропологія посідає самостійне місце в системі юридичних наук і тісно переплітається з такими дисциплінами, як: теорія держави і права, філософія права, соціологія права, психологія права, історія права, історія правових учень, порівняльне правознавство, юридична політологія.

Правова антропологія має значний евристичний потенціал. Вона суттєво розширює та збагачує діапазон прийомів і методів науково-правових досліджень, обсяг і зміст юридичних знань. Зрештою, ідеться про нові підходи до права та про вивчення нових його аспектів, поглиблення, конкретизацію й розвиток наших сукупних знань про право як специфічне соціальне явище, що відіграє істотну роль в організації та функціонуванні суспільного життя людей у різноманітних умовах і на різних етапах історії людства [2, с. 3].

Одне з основних положень антропології полягає в тому, що людина має низку потреб. “Існування без потреб, – писав Л. Фейєрбах, – є марним існуванням. Те, що взагалі не має потреб, не має потреби в існуванні” [3, с. 123]. Потреби можна розуміти, по-перше, як стимули людської діяльності, по-друге, як суспільні відносини, у тому розумінні, що вони не існують поза суб’єктом, який має соціальну природу.

Основною з них слід вважати потребу в самому житті. Ідеться про існування всього суспільства в єдності з життям кожної окремої людини. Їх неможливо розділити: життя суспільства – це життя його членів, а індивід може одержати можливості для життя лише завдяки суспільству, саме суспільство робить людину людиною [4, с. 85].

Для життя людина потребує власного місця в цьому світі (насамперед соціальному), причому воно має бути гідним. І. Кант уважав гідність вродженою рисою людини. Він стверджував, що людину “необхідно цінувати не просто як засіб для досягнення цілей інших і власних цілей, а як мету саму по собі, тобто вона має певну гідність (певну абсолютну внутрішню цінність), завдяки якій вона примушує всі інші розумні істоти на світі поважати її” [5, с. 373]. Гідність є мірою утвердження в людині особистісного начала, це самодостатність, незалежність, вимогливість до себе та до інших тощо. Поняття гідності людини пов’язано переважно з цінністю людини та оцінкою її значення й місця в суспільстві та державі. В. В. Рибалка виокремлює в понятті гідності усвідомлення людиною цінності власної особистості [6, с. 29].

Гідний індивід піклується не лише про себе, а й про інших. “Гідність людини, зазначають П. М. Рабінович й О. В. Грищук, – це внутрішня оцінка людиною власної самоцінності, яка ґрунтується на об’єктивно наявній цінності цієї людини для інших суб’єктів” [7, с. 191].

Щоб відчувати самодостатність, людина потребує незалежних джерел існування; підґрунтям гідності є приватна власність. Вона значною мірою визначає становище людини в суспільстві. Самостійність громадянина, на думку Ю. В. Кушакова, полягає, передусім, у тому, щоб кожен мав яку-небудь власність і був “власником себе самого” й не служив нікому, крім суспільства. Саме власність, на його думку, робить людину громадянином, який не залежить від влади [8, с. 143–144].

Приватна власність має принципове значення для економічного розвитку суспільства. Приватний інтерес є надзвичайно потужним чинником розвитку суспільства, важливою рушійною силою розвитку суспільного виробництва, позитивних зрушень у соціальній сфері. Отже, приватна власність виконує соціальну функцію.

Потреби в гідності та власності зумовлюють потребу у свободі. Гідність – це можливість самовизначення, вона виражається у свободі, а право власності передбачає вільне розпорядження своїм майном. Утративши можливість самовизначення, людина перестає бути людиною. Свобода як вибір передбачає відповідальність. Це продуманість, виваженість, обґрунтованість рішень, урахування всіх обставин і можливих наслідків; це також готовність відповідати за власні вчинки. Якщо дії людини не детерміновані обставинами однозначно, якщо можливі різні рішення, то вона несе відповідальність за свій вибір [4, с. 89].

Потреба у свободі зумовлює потребу в рівності. У суспільстві для його виживання необхідна певна рівність, урівноваженість домагань на свободу. Право забезпечує лише формальну рівність. Визнання різних індивідів формально рівними – це визнання їх рівної правоздатності, можливості набути певні права на відповідні блага, конкретні об’єкти

тощо, однак це не означає рівності вже набутих конкретних прав на індивідуально-конкретні речі, блага тощо. Формальне право – це лише правоздатність, абстрактна вільна можливість набути, відповідно до загального масштабу та рівної міри правової регуляції, індивідуальне право на певний об'єкт.

Для нормального розвитку суспільство потребує не самої лише формальної рівності, а реальної. Необхідним є такий розподіл благ у суспільстві, який сприяв би його консолідації, а не призводив до руйнівних процесів. Формальну рівність слід доповнювати врахуванням внеску особистості в суспільне благо, соціальними пільгами тим, хто не здатний захистити свої права (бідним, інвалідам, дітям та ін.).

Мірою реальної рівності у правах і свободах, коригування формальної рівності цими чинниками, мірою соціальної гармонії є справедливість. Її можна розуміти як реальну рівність у суспільстві. Категорія справедливості (соціальної справедливості) оцінює суспільну дійсність, яку слід зберегти або змінити з позицій належного, і фіксує в узагальненому вигляді принципи відносин особи та суспільства, класів, соціальних груп, ґрунтовно характеризує людську діяльність.

Отже, розглянуті людські потреби становлять систему. Головну роль у ній відіграє життя, прагнення до нього виражається в гідності та власності, похідною від них є свобода, що обмежується свободою інших. Тому в суспільстві потрібна рівність, але не лише формальна, а й реальна, що враховує внесок кожного в суспільне благо й пільги для тих членів суспільства, які не здатні захистити власні права. Цю реальну рівність можна розуміти як справедливість [9, с. 51].

На особливу увагу заслуговує та обставина, що категорія потреби посідає дуже важливе місце у філософській антропології. Адже, відповідно до своїх потреб, людство змінює навколишній світ. Слушно зауважував Х. Ортега-і-Гассет, що “існування дано людині як абстрактна можливість, але реальність її людині доводиться завойовувати самій” [10, с. 44]. Для цього вона створила техносферу, без якої неможливо зрозуміти сучасну філософську антропологію. Технологія, на думку сучасного японського філософа Т. Імамачі, уже перетворилася з найефективнішого засобу організації людського середовища на нове середовище існування суспільства [11, с. 79–80]. Насамперед це стосується природознавства, яке уможливило оперування силами, здатними змінити фізичну природу Землі. У першій половині 80-х років минулого століття науково-технічна революція перейшла у чергову, якісно нову фазу – фазу технологічного вибуху, технологічного перевороту.

На сучасному етапі розвитку суспільства йдеться про інформаційні технології, оскільки значна частина людства живе у світі інформації. Суспільство нашої доби називають інформаційним. Головна відмінність нового суспільства полягає в тому, що воно ґрунтується на мікроелектронних технологіях пошуку, опрацювання та поширення інформації. Особливе місце в ньому посідає Інтернет. Ця система дедалі впевненіше еволюціонує в бік “планетарного мозку”, що свідчить про формування електронно-цифрового суспільства. “Інтерактивне поліморфне інформаційне середовище і так звана інформаційна магістраль – Інтернет – створюють можливості побудови нового суспільства, що ґрунтується на об'єднанні в мережу людського інтелекту. В цьому електронно-цифровому суспільстві окремі особи та підприємства створюють матеріальні блага шляхом застосування знань за допомогою зосередженого в мережі інтелекту, а також праці в промисловому виробництві, сільському господарстві та сфері послуг” [12, с. 17].

Категорія потреби відіграє істотну роль і в правовій антропології. П. М. Рабінович вважає, що ця категорія є підґрунтям особливого підходу до права – потребового підходу. “Таким підходом, – стверджує дослідник, – є аксіоматична ідея про те, що соціальна природа, соціальна сутність явищ – це їх здатність слугувати засобом задоволення потреб суб’єктів суспільства. Отже, що розкрити сутність соціального явища можна, встановивши: а) потреби яких суб’єктів (тобто чії потреби) задовольняє досліджуваний феномен: потреби окремих індивідів (фізичних осіб), їх спільнот, об’єднань, суспільства загалом; б) які саме види таких потреб воно задовольняє. Ідея, настанова, парадигма, що спрямовує дослідження на виявлення зазначених соціальних фактів, утілює, уособлює такий дослідницький підхід, який названо потребовим” [7, с. 271].

П. М. Рабінович вважає, що, не вдаючись до потребового підходу, взагалі навряд чи можливо встановити соціальну сутність явищ. Тому потребовий підхід – це єдино можливий інструмент з’ясування соціальної сутності будь-яких явищ соціуму (зокрема явищ правових). Зазначеним, на думку вченого, зумовлені місце та роль цього підходу в усій системі дослідницьких підходів до вивчення соціальних явищ. З одного боку, він не може абсолютизуватися, фетишизуватися, оскільки, як і будь-який інший підхід, має об’єктивні межі своєї застосовуваності, а тому не підміняє й не витісняє інші дослідницькі підходи. Проте, з другого боку, останні втрачають свою евристичність, наукову ефективність, корисність, якщо залишається невідомою (або ж спотвореною) сутність тих явищ, які становлять їх об’єкт, тобто якщо застосування інших підходів не спирається на досягнення цієї сутності [7, с. 272].

Для використання потребового підходу в дослідженні сутності правових явищ необхідно забезпечувати принаймні дві передумови. По-перше, слід досягнути загальне розуміння потреб суб’єктів (що вимагає, зокрема, з’ясування співвідношення цих потреб з такими спорідненими явищами, як інтерес, мотив, цілі суб’єктів), а також виокремити основні різновиди таких потреб, здійснюючи їх класифікацію. По-друге, потрібні змістовні знання загальносоціальних, групових та індивідуальних потреб у тому суспільстві, де сформувався, функціонує та розвивається досліджуваний правовий феномен. За реалізації зазначених передумов можна з’ясувати, чи здатне досліджуване правове явище бути засобом задоволення певних чи то індивідуальних, чи то групових, чи то загальносоціальних потреб (і якщо здатне, то якою мірою). Зокрема, з’ясувати, чи є воно єдиним таким явищем (у разі ствердної відповіді на це питання відповідні потреби можна буде вважати правовими), чи є лише одним з таких засобів [7, с. 273–274].

Потреби тісно пов’язані з інтересами. Виникнення потреби є початковим етапом формування інтересу. Інтерес можна розглядати як об’єктивно зумовлений мотив діяльності суб’єкта (окремої людини, соціальної спільноти), що складається з усвідомлення ним власної потреби та з’ясування умов і засобів її задоволення. Водночас слід ураховувати й відмінності між ними, що можна трактувати по-різному. На наш погляд, доцільно віддати перевагу такому критерію відмінностей, як їх спрямованість. Для потреби об’єктом слугує, насамперед, предмет її задоволення як такий, тимчасом як для інтересу – соціальні відносини, установи, інститути, що відіграють визначальну роль у життєдіяльності цієї соціальної спільноти.

Основними предметами інтересу для людини є життя, гідність, власність, свобода, відповідальність, рівність, справедливість. Ці інтереси слід розуміти як відповідні усвідомлені потреби. Останні мають тісні зв’язки і становлять систему. Можна стверджувати, що й зазначені інтереси теж утворюють систему.

Похідними від людських інтересів є цінності. Це вища, порівняно з потребами й інтересами, категорія. Синтетичний погляд на філософське тлумачення цінностей пропонує А. Г. Здравомислов. “Цінності, – на думку вченого, – це інтереси, що відокремилися під час історичного розвитку завдяки поділу праці у сфері духовного виробництва. Предметами цих інтересів... є певний духовний зміст, який полягає в особливій концентрації почуттів і думок, що втілюється в зразках прекрасного, істинного, доброго, шляхетного” [13, с. 160]. З цього погляду світ цінностей – це, насамперед, світ культури, сфера духовної діяльності, моральної свідомості людини.

Загалом цінність є феноменом, що виникає в об’єктно-суб’єктному просторі, є “значенням об’єкта для суб’єкта”. Цінності виявляються внаслідок узагальнення соціального досвіду, утілюють у собі суспільні ідеали, тому є еталонами належного.

Цінності є предметом вивчення такої галузі філософії, як аксіологія. Вона з’ясовує якості та властивості предметів, явищ, процесів, здатних задовольняти потреби й інтереси людей. Філософія права містить відповідну субдисципліну – аксіологію права (правову аксіологію), тобто систему теоретичних поглядів на цінності у праві та цінність права.

Право дає змогу забезпечити стабільний розвиток суспільства, права та свободи людини. Для цього право запроваджує для соціального світу такі загальнолюдські цінності, як життя, гідність, власність, свобода, відповідальність, рівність, справедливість. Вони перетворюються на власні цінності права й посідають провідне місце у правовій аксіології.

Зазначені цінності діалектично пов’язані одне з одним, їх можна розглядати як систему. Цю систему запропонував О. О. Бандура. Головну роль у ній відведено людському життю; прагнення до нього виражається в гідності та власності, що утворюють діалектичну єдність; похідною від неї є свобода, що обмежується свободою інших. Тому в суспільстві потрібна рівність, але не тільки формальна, а й реальна, що враховує внесок кожного до суспільного блага та пільги для тих членів суспільства, що не здатні захистити власні права. Цю реальну рівність можна розуміти як справедливість [9, с. 51].

Окреслена система цінностей ґрунтується на відповідній системі інтересів, що має своїм підґрунтям розглянуту вище систему людських потреб. Таким чином, є підстави для загального висновку про те, що антропологію можна розглядати як підґрунтя аксіології права.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Ллойд Д. Идея права / Ллойд Д. – М. : Книгодел, 2006. – 416 с.
2. Нерсесянц В. С. Юридическая антропология как наука и учебная дисциплина / В. С. Нерсесянц // Рулан Н. Юридическая антропология : [учеб.] / Рулан Н. – М. : НОРМА, 1999. – 310 с.
3. Фейербах Л. Избранные философские произведения : в 2 т. / Фейербах Л. – М. : Политиздат, 1955. – Т. 1. – 676 с.
4. Бандура О. О. Правознавство у системі наукового знання: Аксіологічно-гносеологічний підхід : [моногр.] / Бандура О. О. – К. : Київ. нац. ун-т внутр. справ, 2010. – 272 с.
5. Кант И. Метафизика нравов : в 2 ч. / И. Кант // Сочинения : в 6 т. – Т. 4. – Ч. 2. – М. : Мысль, 1965. – С. 107–453.
6. Рибалка В. В. Честь і гідність особистості як предмет діяльності практичного психолога / Рибалка В. В. – К. : Шкіл. світ, 2010. – 128 с.

7. Філософія права: проблеми та підходи : навч. посіб. / [Рабінович П. М., Добрянський С. П., Гудима Д. А. та ін.] ; за заг. ред. П. М. Рабіновича. – Л. : Львів. нац. ун-т ім. І. Франка, 2005. – 332 с.
8. Кушаков Ю. В. Нариси з історії німецької філософії Нового часу / Кушаков Ю. В. – К. : Центр навч. л-ри, 2006. – 572 с.
9. Бандура О. О. Система цінностей права та її природні підвалини (основні риси) / О. О. Бандура // Антропологія права: філософський та юридичний виміри : ст. учасників міжнар. круглого столу (м. Львів, 3–5 груд. 2010 р.). – Л. : Галиц. друкар, 2010.
10. Ортега-и-Гассет Х. Размышления о технике / Х. Ортега-и-Гассет // Вопросы философии. – 1993. – № 10.
11. Имавичи Т. Моральный кризис и метатехнические проблемы / Т. Имавичи // Вопросы философии. – 1995. – № 3.
12. Тапскотт Д. Электронно-цифровое общество. Плюсы и минусы эпохи сетевого интеллекта / Д. Тапскотт. – К. : INT Пресс; М. : Рефл-бук, 1999. – 432 с.
13. Здравомыслов А. Г. Потребности. Интересы. Ценности / Здравомыслов А. Г. – М. : Политиздат, 1986. – 221 с.

Богатирьов Іван Григорович – доктор юридичних наук,
професор, Інститут кримінально-виконавчої служби;

Неживець Олена Миколаївна – кандидат юридичних наук,
старший науковий співробітник, докторант Національної академії
внутрішніх справ

ПРОБЛЕМИ СОЦІАЛЬНОЇ АДАПТАЦІЇ ЖІНОК, ЗВІЛЬНЕНИХ З МІСЦЬ ПОЗБАВЛЕННЯ ВОЛІ

Розглянуто теоретичні проблеми виправлення та ресоціалізації жінок, які відбувають покарання в установах виконання покарань, а також надання постпенітенціарної допомоги після звільнення з місць позбавлення волі.

Ключові слова: ресоціалізація; реабілітація; соціальна адаптація; соціалізація; постпенітенціарна допомога.

Рассмотрены теоретические проблемы исправления и ресоциализации женщин, отбывающих наказание в учреждениях исполнения наказаний, а также обеспечение постпенитенциарной помощи после освобождения с мест лишения свободы.

Ключевые слова: ресоциализация; реабилитация; социальная адаптация; постпенитенциарная помощь.

The theoretical problems of correction and resocialization of women, which depart punishment in establishments of implementation of punishments, are examined in the article, also grant of postpenitentiary help after release from the places of imprisonment.

Keywords: resocialization; rehabilitation; social adaptation; socialization; postpenitentiary help.

В умовах реформування економіки України постпенітенціарна допомога жінкам, звільненим із місць позбавлення волі, набуває особливої актуальності, у зв'язку зі зниженням рівня життя та безробіттям.

Ресоціалізація як юридична категорія передбачає пенітенціарний (під час відбування покарання) і постпенітенціарний (після звільнення на волю) періоди, коли відбувається соціальна адаптація, що потребує працевлаштування й надання правової, соціальної, медичної та психологічної допомоги.

Соціальна адаптація жінок – це комплекс заходів, спрямованих на відновлення зв'язків колишньої засудженої та її соціальну реабілітацію після звільнення на волю. Якщо звільненому з місць позбавлення волі створити гідні житлові умови, працевлаштувати, надати правову, фінансову, психологічну та медичну допомогу, то процес реабілітації відбуватиметься успішно й не буде повторної злочинності. Якщо ж звільнений не зможе знайти роботу, житло, не створить сім'ю, не налагодить зв'язків з родичами та близькими й не отримає правової, медичної, психологічної та фінансової допомоги, то він знову стане на шлях учинення злочину. Тому саме постпенітенціарна ресоціалізація має важливе значення для соціальної адаптації особистості.

Слово “адаптація” у перекладі з латинської означає “пристосування”, його широко застосовують у різних науках на позначення шляху моральної, психологічної та організаційної підготовки до життя на волі [1, с. 61].

Процес соціальної адаптації жінок охоплює постпенітенціарний період після звільнення з місць позбавлення волі, який передбачає відновлення втрачених соціальних функцій. Соціалізація особистості є безперервним процесом соціальної адаптації, що починається до засудження, продовжується в місцях позбавлення волі й закінчується після звільнення, а соціальна адаптація починається після звільнення жінок з місць позбавлення волі.

Соціальна адаптація як складова ресоціалізації включає в себе підтримання порушених соціальних зв'язків або відновлення їх через систему заходів, передбачених державою й застосованих до осіб, які вчинили злочин, з метою їх корекції, а також зміцнення та становлення соціально корисних зв'язків, порушених унаслідок антисоціальної протиправної поведінки.

Соціальна адаптація тісно пов'язана з ресоціалізацією, її здійснюють у постпенітенціарний період, тобто після звільнення засудженого, коли він знову проходить процес адаптації – шукає роботу, житло, установлює соціальні зв'язки, а також навчається в освітніх закладах чи на курсах. Ресоціалізація – ширше поняття, ніж соціальна адаптація, оскільки охоплює й пенітенціарний період.

Слушним є твердження В. М. Трубнікова, відповідно до якого соціальна адаптація – це “...безперервна взаємодія людини із середовищем, яке змінюється та потребує від особи дедалі складнішої та гнучкішої реакції пристосування до нового середовища, нових соціальних очікувань” [2, с. 11].

На думку О. В. Філімонова, “...постпенітенціарний контроль є різновидом соціального контролю, що є складовою заходів індивідуальної профілактики на стадії попередження злочинів” [3, с. 32].

А. Ф. Зелінський вважає, що адаптація пов'язана з процесом виховання та ресоціалізації засуджених, і використовує поняття морального та юридичного виправлення [4, с. 17].

Важливу роль у постпенітенціарній допомозі жінкам, звільненим з місць позбавлення волі, відіграє підготовка засуджених до звільнення з місць позбавлення волі, передбачена ст. 156 Кримінально-виконавчого кодексу України [5], оскільки більшість жінок, передусім, у разі довгострокових покарань, не мають житла, професії, зв'язків із сім'єю, родичами, знайомими та близькими, є хворими й потребують матеріальної, медичної та психологічної допомоги.

Процес повернення жінок, звільнених із місць позбавлення волі, до законослухняного життя дуже складний і додатково ускладнюється, якщо жінка була засуджена неодноразово та провела в місцях позбавлення волі декілька років. Відомо, що ізоляція від суспільства, особливо на тривалій строк, спричиняє втрату соціально корисних зв'язків і позбавляє самостійності в розв'язанні побутових проблем. Перебуваючи в установах виконання покарань, жінка подеколи здобуває нові для неї навички злочинного життя, крім того, під час відбування покарання деякі деформації особистості можуть поглибитися, що істотно ускладнює ресоціалізацію неодноразово засуджених жінок і їх соціальну адаптацію після звільнення на волю.

Одним із засобів успішної ресоціалізації жінок після звільнення з місць позбавлення волі є процес їх соціальної адаптації, що передбачає відновлення соціального статусу, корисних зв'язків, звичок, навичок, трудової кваліфікації, формування позитивного способу життя. Це потребує нормальних житлових і побутових умов, реєстрації (прописки), працевлаштування, медичної, психологічної та соціальної допомоги.

У межах наукового дослідження встановлено, що причиною невиконання вимог щодо працевлаштування жінок, звільнених із місць позбавлення волі, центрами зайнятості населення, виконавчими органами влади й управління та органами внутрішніх справ є їх низька кваліфікація, порівняно з працівниками аналогічних спеціальностей.

Практика свідчить, що жінкам, звільненим із місць позбавлення волі, які втратили соціальні зв'язки з сім'єю, родичами та близькими, на пошуки місця роботи та житла необхідно кілька місяців, упродовж яких вони жебракують, ночують на вокзалах, у підвалах і знову вчиняють злочини. За даними Державної пенітенціарної служби України, на запити установ виконання покарань про трудове й побутове влаштування звільнених дає відповіді лише незначна частина територіальних органів внутрішніх справ.

Процес соціальної адаптації звільнених жінок з місць позбавлення волі становить другий етап соціалізації особистості, на якому вона має знову адаптуватися в суспільстві й відновити ті позитивні якості, які мала до засудження.

Однією з важливих проблем, пов'язаних із соціальною адаптацією жінок, є їх працевлаштування після звільнення. Забезпечення роботою є важливим чинником у процесі соціальної адаптації жінок після звільнення на волю і формує в них позитивні установки, тому обов'язок органів державної влади й місцевого самоврядування – допомогти в працевлаштуванні, що передбачено Законом України “Про зайнятість населення”. Проблему працевлаштування жінок можна розв'язати шляхом створення при місцевих органах влади регіональних центрів зайнятості для засуджених.

З огляду на зазначене, актуальною є необхідність об'єднання зусиль у цьому напрямі різних державних органів, громадських, релігійних організацій, а також створення єдиного органу, який вирішував питання соціальної адаптації засуджених у масштабі всієї держави. Для цього слід створити Центр ресоціалізації засуджених при Державній пенітенціарній службі України та його філії. Крім питань працевлаштування та ресоціалізації засуджених, доцільно покласти на нього вирішення питань житлового, трудового й побутового влаштування жінок, які вже відбули покарання й готуються до звільнення. При таких центрах доцільно створити спеціалізоване жіноче відділення, у яких засудженим жінкам надавали б допомогу щодо влаштування дітей у дитячі установи, оформлення опіки над ними, організації кваліфікованого медичного та юридичного консультативного обслуговування, надання матеріальної допомоги в необхідних випадках. На наш погляд, центр соціальної адаптації жінок має бути лише

адміністративним органом, уповноваженим від імені держави виконувати функції з працевлаштування та надання правової, медичної допомоги звільненим жінкам і їх дітям. Необхідно також створити спеціальну Асоціацію колишніх засуджених жінок, яка повинна мати власний грошовий фонд, що створюється за рахунок унесків її членів. У Законі України “Про соціальну адаптацію осіб, які відбували покарання у виді обмеження волі або позбавлення волі на певний строк” є низка положень щодо надання жінкам допомоги з трудового та побутового працевлаштування, проте фінансування з бюджету не передбачено, тому слід доповнити цей Закон положенням про виділення коштів на соціальну і трудову реабілітацію осіб, звільнених з установ відбування покарань.

30 серпня 2004 р. Кабінет Міністрів України прийняв Постанову “Про затвердження Державної програми соціальної адаптації осіб, які звільнені з місць позбавлення волі, на 2004–2006 рр.”, у якій визначено заходи для створення центрів соціальної адаптації звільнених осіб, проте джерел фінансування не передбачено, тому всі питання з надання допомоги покладено на Міністерство праці та соціальної політики, Міністерство освіти і науки молоді та спорту, Міністерство охорони здоров’я, Міністерство внутрішніх справ, Державну пенітенціарну службу України. Таким чином, ні Закон України “Про соціальну адаптацію осіб, які відбували покарання у виді обмеження волі або позбавлення волі на певний строк”, ні Постанова Кабінету Міністрів України Постанову “Про затвердження Державної програми соціальної адаптації осіб, які звільнені з місць позбавлення волі, на 2004–2006 рр.” не передбачають конкретного фінансування. Крім того, Кримінально-виконавчий кодекс України варто доповнити положенням про те, що підготовку до звільнення необхідно починати за шість місяців до звільнення, а не за три, як це передбачено ч. 1 ст. 156 Кримінально-виконавчого кодексу України. Реабілітаційну роботу під час підготовки до звільнення необхідно починати з першого дня відбування покарання, оскільки соціальні зв’язки не можна відновити за три місяці до звільнення. Ці зв’язки ймовірніше вдасться зберегти, якщо почати ресоціалізацію відразу, на ранніх строках відбування покарання. За даними опитування, засуджені жінки визначають перші шість місяців відбування покарання як найтяжчі. Після звільнення з місць позбавлення волі найгострішими для жінок є такі проблеми: конфліктні ситуації в сім’ї, улаштування дитини, вирішення питань, пов’язаних з її благополуччям, збереження житла, особистий психологічний стан, зокрема, взаємини з колегами, друзями, родичами, власне здоров’я.

Таким чином, надання соціальної, психологічної, медичної допомоги та працевлаштування жінок, які звільнилися з місць позбавлення волі, є актуальною проблемою, що потребує негайного розв’язання.

Аналіз Закону України “Про соціальну адаптацію осіб, які відбували покарання у виді обмеження волі або позбавлення волі на певний строк” свідчить, що окремі його положення мають формальний характер, містять тільки директивні вказівки, однак не визначають конкретних виконавців, за рахунок яких джерел має фінансуватися утримання центрів соціальної адаптації, будинків для інвалідів, тимчасового перебування, надання медичної, психологічної допомоги. Крім того, цей закон не передбачає забезпечення житлом. На підставі вищевикладеного, доходимо таких висновків:

потребує вирішення питання державного фінансування програми соціальної адаптації осіб, звільнених із місць позбавлення волі;

необхідно чітко регламентувати надання правової, соціальної, медичної, психологічної допомоги, соціального контролю в період соціальної адаптації;

слід розв'язати проблему працевлаштування та надання житлової допомоги, що передбачено Житловим кодексом України. Жінкам, які не мають житла в обраному місті проживання, після прибуття на період до його отримання місцевими органами виконавчої влади надають можливість тимчасово мешкати в гуртожитках або центрах соціальної адаптації, які мають бути створені цими місцевими органами виконавчої влади;

у регіонах за допомогою міських державних адміністрацій та органів місцевого самоврядування за рахунок місцевих бюджетних і позабюджетних коштів, благодійних і релігійних організацій створити притулки, будинки нічного й тимчасового перебування осіб, які не мають житла, будинки-інтернати для осіб похилого віку та інвалідів I–II груп, а також для осіб, які втратили соціальні зв'язки із сім'єю і не мають постійного місця проживання;

у проекті Податкового кодексу України розробити механізм пільгового оподаткування тих підприємств, установ й організацій різних форм власності та видів господарювання, що будуть брати на роботу осіб, які звільнилися з місць позбавлення волі.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Шмаров И. В. Принципы и общие положения международных правовых актов в сфере защиты прав человека и борьбы с преступностью и проблемы их реализации в советском исправительно-трудовом законодательстве / И. В. Шмаров // Правовые и организационные основы исполнения уголовных наказаний : тр. Акад. МВД СССР. – М., 1981.
2. Трубников В. М. Социальная адаптация освобожденных от отбывания наказания / Трубников В. М. – Харьков : Основа, 1990.
3. Филимонов В. А. Посткриминальный контроль / Филимонов В. А. – Томск : ТГУ, 1991.
4. Зелинский А. Ф. Рецидив преступлений / Зелинский А. Ф. – Харьков : Основа, 1986.
5. Кримінально-виконавчий кодекс України. – К. : Атіка, 2003.

Росоляк Оксана Богданівна –

кандидат юридичних наук, доцент кафедри правового регулювання економіки і правознавства юридичного факультету Тернопільського національного економічного університету

ПРИНЦИП ВЕРХОВЕНСТВА ПРАВА ЯК ЗАСАДА ДЕРЖАВНОГО УПРАВЛІННЯ

Досліджено значення принципу верховенства права в державному управлінні. Висловлено пропозиції щодо підвищення ролі людини й суспільства в державно-управлінських відносинах.

Ключові слова: принципи права; принцип верховенства права; державне управління; конституційні засади державного управління; права людини; держава.

Исследовано значение принципа верховенства права в государственном управлении. Высказаны предложения относительно повышения роли человека и общества в государственно-управленческих отношениях.

Ключевые слова: принципы права; принцип верховенства права; государственное управление; конституционные основы государственного управления; права человека; государство.

The article examines the importance of the rule of law in public administration. The position about the role of man and society as a public-relations management are offered.

Keywords: principles of law; the rule of law; public administration; principles of constitutional government; human rights; the state.

Дослідження ролі й місця принципу верховенства права та інших конституційних принципів у державному управлінні нині є досить актуальним. Аспекти цієї проблеми досліджували такі вітчизняні науковці, як: С. Головатий, М. Козюбра, А. Колодій, С. Лисенков, М. Патеї-Братасюк, О. Сінькевич, І. Славська, Ю. Тодика, Я. Чистоколяний, В. Якубенко [1–5] та інші, проте цілісного дослідження такої проблеми поки що не здійснено. Актуальності набуває питання визначення та реалізації принципу верховенства права в державно-управлінських відносинах. Державне управління – найбільш масштабна та динамічна сфера діяльності держави, що виникає з потреб самого суспільства та задля задоволення цих потреб, його здійснюють відповідні суб'єкти у відповідних формах та відповідними методами.

Державне управління можна розглядати в широкому та вузькому значеннях. У широкому значенні державне управління охоплює органи виконавчої та судової влади, прокуратури та інші органи державної влади. У вузькому значенні – органи виконавчої влади. Тому саме виконавча влада, що є найбільш оперативною, повсякчасно має адекватно

відповідати вимогам часу, відчувати та задовольняти інтереси соціальних груп й індивідів, заохочувати державну політику, що ґрунтується на потребах суспільства, запроваджувати ефективне управління, з метою найоптимальнішого задоволення людських потреб, створення умов для реалізації громадянами їх прав і свобод, вільного політичного, економічного, соціального, духовного життя людей. Державно-управлінська діяльність є наймасштабнішою в державі. Вона поширюється на всю її територію та значну кількість об'єктів управління. До сфери його безпосереднього відання належать правові, інформаційні, економічні, фінансові, технічні, організаційні, людські та інші ресурси, наявні в державі [6]. З огляду на зазначене, важливо, щоб органи публічної влади, зокрема органи виконавчої влади, здійснювали свою діяльність на основі принципу верховенства права, тобто верховенства прав людини, місцевого самоврядування, самоврядних та інших утворень громадян, юридичних осіб тощо, не вивисуючи інтерес держави, оскільки єдиним джерелом влади в Україні, згідно зі ст. 5 Конституції України, є народ.

Основоположним принципом демократичної та правової держави є принцип верховенства права, закріплений у ст. 8 Конституції України. Однак, на думку науковців, він і досі залишається не визначеним та не осмисленим належним чином правовою теорією та юридичною практикою [7]. Поняття верховенства права може бути цілком розкрито лише за умови розмежування права й закону та у взаємозв'язку з правами людини. В українській правовій системі право постає переважно як система загальнообов'язкових норм і правил поведінки людини, установлених і санкціонованих державою. Іншими словами, це ті правила, автором яких є держава в особі органів законодавчої, виконавчої та судової влади. Тобто реалізувати природні та інші права, визнані міжнародною спільнотою, без законодавчого “благословення” держави, неможливо. Із цього приводу М. Патеї-Братасюк зазначає: “Такий погляд на право неминуче принижує право перед політикою, стверджує волюнтаризм та суб'єктивізм як у політиці, так і в праві” [2, с. 10]. З позиції цієї теорії права, воно стає засобом примусу, насильства державної влади над людиною, громадянином, громадянським суспільством, що сприяє пануванню певних політичних та інших впливових сил над суспільством. “Сучасне українське право є явно монологічним, це – монолог державної влади, що відображає олігархічні інтереси і не чує своїх громадян” [2, с. 12]. Наведене твердження є цілком слушним, оскільки владі байдуже, чи виживе людина на встановлений державою прожитковий мінімум, чи забезпечить себе та свою сім'ю, отримавши мінімальну заробітну плату чи пенсію. “Людині відмовлено в праві бути “автором”, творцем свого права, мати власну позицію, вільний вибір, бути творчою, відкритою новаціям істотою, мати людську гідність, бути особистістю тощо” [2, с. 13].

Особливо це виявляється в державно-управлінських відносинах, які будуються на чіткій субординації, лише за принципом “влада-підпорядкування”, з дотриманням закону (подеколи неправового, несправедливого) чи іншого нормативно-правового акта, оскільки ці відносини мають підзаконний характер. Людина не вправі мислити, творити, ініціювати, а повинна лише чітко дотримуватися правил чи інструкцій, установлених державою. Суб'єкт державного управління здійснює визначальний вплив на об'єкт, незважаючи на природні права цього об'єкта, навіть якщо їх визначено в міжнародно-правових стандартах. Органи виконавчої влади формуються відповідно до керівної політичної сили, яка й установлює всі ці правила та норми, до яких іншим потрібно пристосовуватись. Тому керівники вирішують для підлеглих (суб'єкти управління для об'єктів управління), якими мають бути їх погляди (зокрема політичні), у яких заходах вони повинні взяти участь, якою має бути їх громадянська позиція тощо.

У наукових джерелах зазначено, що міжнародними стандартами прав людини є визнані та задекларовані міжнародною спільнотою правові принципи й норми, що

закріплюють мінімально допустимі правила поведінки держави та суспільства з людиною, а також людей між собою. Наприклад, ст. 21 Загальної декларації прав людини (1948) визначає, що кожна людина має право брати участь в управлінні своєю країною безпосередньо або через вільно обраних представників; кожна людина має право рівного доступу до державної служби у своїй країні. Воля народу має бути основою влади уряду; ця воля має виражатися на періодичних і нефальсифікованих виборах, що мають відбуватися за загального й рівного виборчого права, шляхом таємного голосування або інших адекватних процедур, що забезпечують свободу голосування. Також Європейська Конвенція про захист прав і основоположних свобод людини, до якої приєдналася й Україна, ще 1950 р. визнала та задекларувала в ст. 9 свободу думки, совісті та релігії, у ст. 10 – свободу вираження поглядів. На жаль, для українців ці документи мають здебільшого декларативний характер.

На думку Д. Юдиної, “...принцип верховенства права є “мегапринципом”, який можна і потрібно розглядати як верховенство загальновизнаних, конституційних принципів і норм, верховенство правового (справедливого) закону, верховенство прав людини в їх природному розумінні” [7]. Важливо, щоб цей принцип активно використовували в усіх сферах суспільного життя.

Природно-правові витоки принципу верховенства права визначив А. Дайсі в “Основах конституційного права Англії”. Однією з основних його ідей щодо конституційного права Англії була ідея незалежності, суверенності парламенту як представницького органу народу. Важливою є також ідея “відповідальності міністра”, що закріплювало принцип відповідальності виконавчої влади перед законодавчою та судовою, а також перед людьми. Цими концепціями охоплено проблему співвідношення людини та державної влади, принцип рівності між ними, ідея первинності та визначальності людини, вторинності, похідного характеру державної влади.

Дж. Локк та інші філософи природного права стверджували, що метою уряду є захист природних прав. Т. Джефферсон загалом погоджувався з ними, закріпивши в Декларації незалежності Сполучених Штатів Америки, що основною метою уряду має стати захист прав, уряд отримує право правити за згодою народу. Повноваження надають уряду люди, тобто громадяни. Народ дає свою згоду кількома способами: явна згода через договір про створення суспільства, члени якого потім устанавлюють уряд та обирають урядовців; приєднання до суспільства, яке вже створено. Народ дає неявну згоду, яку називають також мовчазною, через прийняття законів держави [8].

На думку Дж. Локка, якщо народ надає владу урядові, йому належить право забрати її, коли уряд не служить цілям, заради яких його обрано. Тоді народ може обрати новий уряд. Дж. Локк стверджував: якщо уряд не спроможний захистити права народу, народ має право на акції громадянської непокорності, повстання чи революцію. Цю думку висловлено в Декларації незалежності так: “...якщо якась форма правління стає згубною, народ має право змінити або скасувати її та встановити новий уряд...”. Проте революція є крайнім заходом для усунення неспроможного уряду. За таких обставин уряду слід обмежити власні повноваження задля захисту особистих прав, що мінімізує потребу в крайніх заходах.

Дослідник В. Я. Малиновський вважає, що особливість сучасного державного управління полягає в тому, що об’єкт не тільки підпорядковується, а й відповідним чином впливає на органи влади, вимагає від них певних дій. Про високий рівень соціальної активності об’єктів управління зазначає також Г. Атаманчук. Активність об’єктів, на його думку, визначає “специфічний характер їх впливу на суб’єкти управління, які значно ширші

впливу за принципом “зворотного зв’язку”. Об’єкт управління не тільки реагує на управлінські впливи суб’єкта, не тільки сигналізує про їх наслідки та результати, а часто, незалежно від бажання суб’єкта, безпосередньо спонукає його до певної перебудови управлінських впливів, зміни їх характеру та змісту. Ю. Тихомиров указує на вирішальний вплив об’єктів на побудову суб’єктів, визначення їх функцій, структури та системних зв’язків. Недооцінювання зазначеного призводить “...до перебільшення ролі суб’єктивного фактора й послаблення його залежностей від об’єктивних умов економічного, соціального, політичного характеру” [6]. Відповідно до наведених підходів, висловлено ідею реординачії особливого виду державного управління, здійснюваного об’єктом стосовно суб’єкта. Її суть можна відобразити за допомогою такої схеми: “ти управляєш мною, але і я в певних аспектах управляю тобою”. Це можливо лише за умови, якщо буде рівна міра відповідальності між суб’єктом й об’єктом державного управління. Тобто не лише суб’єкта може бути наділено владними чи імперативними повноваженнями щодо об’єкта, а й об’єкт певною мірою може впливати на суб’єкт з можливістю реально притягнути до відповідальності.

З метою реалізації активності об’єкта управління, необхідно не лише вдосконалювати механізм управлінського зв’язку суб’єкта й об’єкта, а й підвищувати ефективність участі в управлінні громадян, громадського контролю за діяльністю органів влади. Для цього слід подолати стереотипи, що були притаманні колишньому тоталітарному суспільству з ідеєю домінування держави над людиною, у яких останній відводили роль керованого об’єкта, на який спрямовували владно-розпорядчий вплив й адміністративний примус з боку органів держави. Сьогодні вкрай важливо запровадити принципово нову парадигму у відносинах “громадянин – держава”. Її стрижнем є служіння держави людині. Державна влада в цьому сенсі – це не тільки здійснення повноважень, що зобов’язують громадянина, а й виконання певних обов’язків перед ним. У процесі демократичного розвитку обсяг цих обов’язків з боку держави має зростати. Також повинні діяти реальні механізми притягнення вищих органів публічної влади до відповідальності за невиконання зобов’язань перед суспільством загалом і людиною зокрема.

На думку С. Алексєєва, саме праву належить місія гарантування, функціонування та розвитку єдиного соціального організму [9; 10, с. 16–17]. Принципи права – це основоположні ідеї, нормативні засади, що визначають сутність і спрямованість правового регулювання загалом. Термін “принцип” походить від латинського “*principium*”, що означає основні, найзагальніші, вихідні положення, засоби, правила, які визначають природу та соціальну сутність явища, його спрямованість і найсуттєвіші властивості [1, с. 17]. “За допомогою одних лише принципів, – на думку А. Колодія, – не можна в усіх випадках урегулювати конкретні правовідносини... треба визнати, що регулятивне значення принципів не є аналогічним регулятивному впливу норм права...” [1, с. 17].

Для задоволення державою в повному обсязі інтересів суспільства в Україні необхідним є ґрунтовне реформування державної влади: слід остаточно позбутись авторитаризму та побудувати демократичну республіканську владу реально, а не на папері, що дасть народові право й можливість контролювати діяльність органів державної влади на всіх рівнях; варто чітко розмежувати функції органів державної влади, місцевого самоврядування та його органів, припинити підміну державною владою функцій місцевого самоврядування тощо, тобто необхідна децентралізація влади, що зумовить і децентралізацію бюджетної політики. Для розв’язання проблеми реалізації конституційних принципів, зокрема принципу верховенства права, у сучасній Україні необхідна комплексна складна напружена робота всього суспільства, а не лише політиків, фінансистів і юристів. Відмова від принципу адекватності інтересів (справедливості) в

державній політиці загрожує суспільству ще суттєвішими ускладненнями та небезпеками [3, с. 224].

Для ефективності здійснення державного управління на локальному рівні потрібно також забезпечити належне проведення справді відкритих і доступних для членів суспільства, територіальної громади громадських слухань з найважливіших питань, публічне заслуховування всіх звітів про виконану роботу за попередній період і представлення проекту рішень на наступний рік, покращення можливостей громадського контролю за державною політикою вибраних органів, а також активізувати участь громадян у розробленні проектів законів, підзаконних актів та рішень місцевих органів влади чи місцевого самоврядування. Органи влади та місцевого самоврядування мають створити належний доступ для громадян, членів територіальної громади до інформації та максимальні можливості для реальної участі у процесі державотворення [11; 12].

Доходимо таких висновків: конституційні принципи, принципи права загалом і, передусім, принцип верховенства права служать своєрідними основоположними засадами, провідними ідеями, що мають пронизувати всю державну політику України. Вони спрямовують її розвиток у відповідне русло, визначають пріоритети цієї політики, працюють на суспільну злагоду, гармонізацію інтересів різних соціальних груп тощо. Порушення системи конституційних принципів як фундаментальних, базових засад будь-якої державної політики може спричинити її цілковиту руйнацію, що, безумовно, чинитиме негативний вплив на весь суспільний організм. Необхідно також зміцнити й активізувати українське громадянське суспільство, що сприятиме прозорості та відповідальності влади, захисту прав вразливих груп, зокрема людей з особливими потребами, затриманих й ув'язнених осіб, а також жінок і молоді тощо.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Колодій А. М. Принципи права України / Колодій А. М. – К. : Юрінком Інтер, 1999. – 205 с.
2. Патеї-Братасюк М. Антропоцентрична теорія права : [навч. посіб.] / Патеї-Братасюк М. – К., 2010. – 396 с.
3. Верховенство права: традиція доктрини і потенціал практики : моногр. / [Патеї-Братасюк М. Г., Гвоздецький В. Д., Мурашин О. Г. та ін.] ; за заг. ред. М. Г. Патеї-Братасюк. – К. : Вид-во Європ. ун-ту, 2010. – 536 с.
4. Тодыка Ю. Н. Конституция Украины: проблемы теории и практики / Тодыка Ю. Н. – Х. : Факт, 2000. – 607 с.
5. Конституційно-правові засади становлення української державності / [Тацій В. Я., Тодика Ю. М., Данильян О. Г. та ін.] ; за ред. акад. НАПрН України Ю. М. Тодики. – Х. : Право, 2003. – 328 с.
6. Малиновський В. Я. Державне управління : [навч. посіб.] / Малиновський В. Я. – [2-ге вид.]. – К. : Атіка, 2003. – 576 с.
7. Юдина Д. До питання вдосконалення механізмів забезпечення принципу верховенства права в Україні / Д. Юдина, В. Цимбалюк // Правова інформатика [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.bod.kiev.ua/jurnal/12_5.htm.
8. Конституции зарубежных стран : сб. / сост. В. Н. Дубровин. – М. : ООО Изд-во “Юрлитинформ”, 2001. – 448 с.
9. Алексеев С. С. Восхождение к праву: поиски и решения / Алексеев С. С. – М. : Норма, 2003. – 748 с.
10. Алексеев С. С. Право на пороге нового тысячелетия: некоторые тенденции правового развития – надежда и драма современной эпохи / Алексеев С. С. – М. : Статут, 2000. – 256 с.
11. Батанов О. В. Місцеве самоврядування в Україні в контексті реалізації принципу верховенства права / О. В. Батанов // Бюлетень Міністерства юстиції України. – 2008. – № 11–12. – С. 38–46.

12. Прієшкіна О. Децентралізація державної влади та розширення прав місцевого самоврядування: проблеми й перспективи / О. Прієшкіна // Право України. – 2006. – № 11. – С. 86–89.

Сервецький Іван Васильович –

доктор юридичних наук, доцент, професор кафедри оперативно-пошукової роботи та документування Національної академії внутрішніх справ;

Редька Віталій Вікторович –

ад'юнкт кафедри оперативно-розшукової діяльності Національної академії внутрішніх справ

ПРОБЛЕМИ ФОРМУВАННЯ ПОЛІТИЧНОЇ СВІДОМОСТІ ГРОМАДЯН В УМОВАХ ДЕМОКРАТИЧНОГО СУСПІЛЬСТВА

Проаналізовано проблеми формування політичної свідомості громадян в умовах демократичного суспільства. Визначено роль політичної активності громадян у їх сприянні правоохоронним органам у протидії злочинності.

Ключові слова: політична психологія; політична активність; громадянин; політична культура.

Осуществлен анализ проблем формирования политического сознания граждан в условиях демократического общества. Определена роль политической активности граждан в их содействии правоохрнительным органам в борьбе с преступностью.

Ключевые слова: политическая психология; политическая активность; гражданин; политическая культура.

The problems that influence on forming of political consciousness of citizens are considered. Drawn conclusion that the increase of political activity of citizens influences in their assistance to law enforcement authorities in a fight against criminality.

Keywords: political psychology; political activity; citizens; political culture.

Метою здійснюваних структурних перетворень у процесі формування демократичного суспільства в Україні є поліпшення добробуту українського народу, однією з умов досягнення якого є підвищення суспільно-політичної активності громадян. Ця активність має ґрунтуватися на суспільно-демократичних цінностях, що потребує радикальних змін у свідомості громадянина. Правова держава може розвиватися лише одночасно з громадянським суспільством. Водночас лише закликів до зміни свідомості замало, необхідно змоделювати конкретні шляхи здійснення цих змін, причому як на рівні державної влади, так і різних сфер суспільних відносин.

Проблему формування громадянського суспільства в державі, що закріплено в Конституції України [1], досліджували такі політологи й політичні діячі: Ю. Левенець [2], М. Лепський, В. М. Литвин, М. Михальченко, М. Погребенський та ін.

Окресленій проблематиці з позицій політичної психології присвячено праці А. Ашкеназі, Г. Ледерера, Х.-Г. Мозера, П. Шмідта (Німеччина); А. Дорна, С. Московічі, А. Першерона (Франція); М. Біллінга, Х. Гаета, А. Семюеля (Велика Британія) та ін.

Мета цієї статті – проаналізувати проблеми формування політичної свідомості особистості та політичної культури громадян в умовах демократичного суспільства, що є основою їх сприяння правоохоронним органам у протидії злочинності.

У розвинутих демократичних країнах світу активна допомога громадян у розкритті та розслідуванні злочинів є свідченням високої довіри населення до правоохоронних органів, а також ознакою демократичного суспільства, у якому закон оберігає честь і гідність кожного його члена.

На нашу думку, на перешкоді активному сприянню правоохоронним органам з боку громадян є їх недовіра до правоохоронної системи, низький рівень політичної свідомості населення загалом.

З огляду на зазначене, одним з головних напрямів формування демократичного суспільства в Україні є підвищення рівня політичної активності (засіб захисту та відстоювання власних прав й інтересів) населення [3] та подолання політичної апатії (втрата інтересу до політичної діяльності) [4, с. 37], аномії (стан психіки людини, за якого вона відчуває, що політичне життя триває без її участі) [5, с. 177]. Ці негативні явища можуть бути наслідком впливу об'єктивних умов політичного життя, політичної системи, політичного режиму.

Формування політичної активності громадян сприятиме усвідомленню своєї ролі в захисті власних прав і законних інтересів. У демократичному суспільстві міліція – це головний орган, що захищає права й інтереси громадян, для чого має необхідний інструментарій (оперативно-розшукова діяльність). Водночас громадяни повинні докладати всіх зусиль для сприяння працівникам міліції в боротьбі зі злочинністю. Процес засвоєння індивідом політичних знань, норм і цінностей упродовж життя називають *політичною соціалізацією*. Політичну активність громадян необхідно формувати ще з дитинства – у процесі виховання вдома та навчання в закладах системи освіти. Політична соціалізація передбачає комплекс заходів, що готують людину до життя у сфері політики, визначають її політичну поведінку, впливають на вподобання та рішення. Високий рівень політичної соціалізації громадян є передумовою високого рівня розвитку суспільних відносин та їх стабільності [6].

Зазначену проблематику досліджує політична психологія, оскільки психологічні й біологічні чинники (мислення, темперамент, воля, пам'ять, стан фізичного і психологічного здоров'я, стать, вік тощо) також здійснюють вплив на політичну поведінку людини [5].

Політична психологія – наука, що вивчає психологічні компоненти та феномени (ціннісні орієнтації, певні судження, що пов'язані з політикою, погляди, настрої, почуття, воля, особливі риси характеру, потреби, мотиви, традиції тощо), які формуються під час соціально-політичних відносин і реалізуються в політичних діях індивідів, соціальних груп, класів, народів і націй [7]. Предмет політичної психології загалом – це політика як особливий вид людської діяльності, що має власну структуру, суб'єкт і рушійні сили [8]. Головне її завдання полягає в аналізі психологічних механізмів політики та розробленні практичних рекомендацій з оптимального здійснення політичної діяльності на всіх її рівнях [9]. Об'єкт політичної психології – політична участь, політичне лідерство, політичні цінності й настанови; мотиви, що впливають на політичну поведінку, індивідуальну, групову та масову свідомість [10]. Дослідник Д. Кнутсон уважає, що предметом політичної психології є психологічні компоненти політичної поведінки людини, соціальних груп і цілих народів, дослідження яких дає змогу застосувати психологічні знання для пояснення явищ політики [11].

На наш погляд, основний вектор дослідження цієї дисципліни має спрямовуватися на політичну сферу суспільства крізь призму впливу та взаємодії з нею психологічних компонентів.

До структури політичної психології входять: політичні потреби, інтереси, почуття, настрої, традиції.

Політична потреба – базовий елемент політичної психології, потреби, задоволення яких пов'язано зі здійсненням влади. Вони можуть лише певним чином стосуватися влади або безпосередньо виявлятися в прагненні до її здійснення.

Політичні інтереси – це усвідомлені політичні потреби. Залежно від відмінностей у політичних інтересах, одні й ті самі явища політичного життя можуть по-різному сприймати його учасники, що формує відповідні політичні почуття, настрої, емоції тощо.

На відміну від настрою, *політичні традиції* є більш стійкою складовою політичної культури (це установлені норми політичної поведінки, політичні цінності, ідеї, звичаї, що передають з покоління в покоління) [12, с. 482].

Кожній людині властиве індивідуальне ставлення до політики, її участь у політичних процесах залежить від особистісних характеристик, а також від конкретних матеріальних, соціально-культурних, політико-правових умов. Так, малоосвічена, з низьким рівнем політичної культури людина найчастіше є об'єктом політичного впливу, маніпулювання. У суспільствах зі стійкими демократичними засадами та нормами безпосередню участь у

політичних процесах бере значно більше людей, ніж у суспільствах з низьким рівнем демократії [13].

Політична участь – це втягнення (залучення) членів соціально-політичної спільноти в наявні всередині неї політичні відносини та структуру влади [14]. Політичну участь розглядають як участь громадян у певних справах держави, зокрема: узгодження власного життя, діяльності з органами влади, відповідно до основних конституційно-правових норм; участь у виборчих кампаніях, референдумах, формуванні представницьких органів різних рівнів – від місцевих до центральних; участь у демонстраціях, мітингах, пікетуваннях, інших масових політичних акціях; участь у діяльності політичних партій, громадських об'єднань, інших організованих формах політичного процесу; безпосередня політична діяльність у формах і на посадах, пов'язаних з виконанням функцій представника влади, депутатського корпусу тощо; політична діяльність, що є для людини основним заняттям, джерелом її існування (державні діячі, лідери політичних партій, об'єднань, теоретики-ідеологи та ін.).

Політична діяльність – складова соціальної діяльності, особливість якої полягає в спрямованості на реалізацію політичних інтересів суб'єктів політики та, передусім, на завоювання, утримання та реалізацію влади.

У політичній діяльності вирізняють кілька типів політичної поведінки людини:

конформізм, пов'язаний з орієнтацією на думку інших, погляди, підтримку будь-якої позиції. Ця поведінка є пристосуванням, політичною лояльністю, позицією “як усі, так і я” [14];

політична індиферентність – байдуже ставлення до політики, відчуженість від неї;

політичний активізм – притаманний тим, кого реальна ситуація не лише в політиці, а й у суспільстві загалом абсолютно не влаштовує. Люди цього типу політичної поведінки активно долучаються до політичного, суспільного життя, глибоко переконані, що саме завдяки їм суспільство зміниться на краще.

Залежно від характеру поведінки в політиці, учасників політичного процесу поділяють на лідерів, активістів, послідовників, лідерів громадської думки. Лідери, зазвичай, очолюють політичний рух завдяки підготовленості, авторитету, соціальному статусу тощо [15, с. 112]. Активісти є посередниками між лідерами й тими, хто йде за ними, підтримує їх. Вони впливають на рядових учасників політичних процесів, корегують стратегію й тактику політичного дійства, активно допомагають лідерам у їх діяльності [16, с. 99]. Послідовники мають різний ступінь політичної, соціальної активності, підтримують загалом ідеї лідерів, але з певних причин не досить чітко усвідомлюють навіть власні інтереси в політичній боротьбі, тому менш активні, ніж активісти [16]. Лідери громадської думки інтелектуальною діяльністю (насамперед, у засобах масової інформації) загострюють емоційне, психологічне напруження навколо актуальних політичних проблем [17, с. 25].

Рівень політичної активності особистості безпосередньо залежить від рівня її політичної свідомості.

Політична свідомість – система теоретичних і повсякденних знань, оцінок, настроїв і почуттів, за допомогою яких відбувається усвідомлення політичної сфери соціальними суб'єктами – індивідами, групами, класами, спільнотами [12, с. 481]. Політична свідомість формується тоді, коли особистість усвідомлює свою групову належність та ідентичність, неможливість реалізації інтересів без участі в певних відносинах з політичною владою, а також громадянський статус суб'єкта, наділеного правами, свободами, можливостями впливати на владу.

Політична свідомість формується шляхом: критичного осмислення соціально-політичної дійсності, узагальнення наявної інформації; усвідомлення мети партійного чи політичного руху, приєднання до оцінок і норм уже сформованого політичного руху; емоційної переконаності в справедливості певних політичних ідеалів.

Політична культура – сукупність стійких форм політичної свідомості й поведінки, а також характеру та способів функціонування політичних інститутів у межах певної політичної системи, які виявляються в діяльності суб'єктів політичного життя суспільства [12]. Політична культура є складовою політичної системи й відіграє надзвичайно важливу роль у її функціонуванні. Вона впливає на розвиток політичних інститутів, зумовлює політичну поведінку широких мас. Стійкість і життєздатність будь-якої політичної системи залежить від ступеня відповідності її цінностей цінностям політичної культури більшості громадян.

Отже, характерними рисами політичної культури є те, що вона є продуктом природно-історичного розвитку суспільства, результатом колективної політичної творчості; має тотальний характер, за якого політичні відносини суспільства формуються відповідно до рівня політичної культури; фіксує стійкі зв'язки та відносини між сторонами політичного процесу, закріплює стабільні елементи політичного досвіду; характеризує політичну свідомість і політичну поведінку більшості населення.

Ще однією проблемою у формуванні політичної свідомості громадян є існування фрагментарного типу культури. Це пов'язано з наявністю в суспільстві полярних політичних субкультур і їх суттєвою розбіжністю (Західна Україна, Східна Україна, Автономна Республіка Крим). Зазначене спричиняє нестабільність у суспільстві, неповагу до загальнолюдських, загальнонаціональних цінностей, інтересів й ідеалів, намагання вивищити над ними регіональні, групові, партійні, що стримує прогресивні зрушення в суспільстві.

Таким чином, процес політичної соціалізації характеризується протистоянням двох основних тенденцій: з одного боку, посиленням суспільної потреби в розвитку політичної свідомості особи, а з іншого – відчуженням людини від державного життя та прийняття політичних рішень. Ці тенденції спостерігаються, зазвичай, на перехідних етапах розвитку суспільства. Підвищення рівня політичної активності громадян сприятиме ефективному здійсненню державної влади в країні, реалізації пріоритетних напрямів протидії злочинності.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Конституція України // Відомості Верховної Ради України. – 1996. – № 30. – Ст. 141.
2. Левенець Ю. Я. Проблеми української політики : [аналіт. доп.] / Ю. Я. Левенець, В. А. Войналович ; Ін-т політ. та етнонац. дослідж. ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2010. – 410 с.
3. Кучма Л. Політична активність крізь призму політичного маніпулювання та політичного відчуження / Л. Кучма // Українська національна ідея: реалії та перспективи розвитку. – 2007. – Вип. 19. – С. 108–112.
4. Новий тлумачний словник української мови : у 3 т. Т. 1 / уклад. : В. Ярмоленко, О. Сліпущко. – К., 2001.
5. Політологія : підруч. / за ред. О. В. Бабкіної, В. П. Горбатенко. – [2-ге вид.]. – К. : Академія, 2001.
6. Социология : курс лекций / А. А. Радугин, К. А. Радугин. – [2-е изд., перераб. и доп.]. – М. : Центр, 1999. – 160 с.
7. Почепцов Г. Г. Информационные войны / Почепцов Г. Г. – К. : Ваклер, 2000.
8. Ольшанский Д. В. Основы политической психологии / Ольшанский Д. В. – Екатеринбург : Деловая кн., 2001. – 477 с.
9. Ирхин Ю. В. Политология : [учеб.] / Ирхин Ю. В., Зотов В. Д., Зотова Л. В. – М. : Юрист, 2002. – 511 с.
10. Юрій М. Ф. Політологія : [навч. посіб.] / Юрій М. Ф. – К. : Дакор, КНТ, 2006. – 416 с.
11. Политическая психология : [учеб. пособие] / под общ. ред. А. А. Деркача, В. И. Жукова, Л. Г. Лаптева. – М. : Академ. проект ; Екатеринбург : Деловая кн., 2001. – 846 с.
12. Шляхтун П. П. Політологія (теорія і історія політичної науки) : [підруч.] / Шляхтун П. П. – К. : Либідь, 2002.
13. Громадяни у пошуках інформації: українські реалії / за ред. І. Підлуської. – К. : Агентство “Україна”, 2005. – 178 с.
14. Большой психологический словарь / под ред. Б. Г. Мещерякова, В. П. Зинченко. – [4-е изд., расш.]. – М. : АСТ, Прайм-Еврознак, 2009. – 816 с.
15. Гаєвський Б. А. Сучасна українська політологія / Гаєвський Б. А. – К., 1999.
16. Брегеда А. Ю. Основы политологии / Брегеда А. Ю. – К., 1997.
17. Абульханова-Славская К. Деятельность и психология личности / Абульханова-Славская К. – М., 1980.

Чернявський Сергій Сергійович – доктор юридичних наук, старший науковий співробітник, начальник наукової лабораторії з проблем розкриття та розслідування злочинів Національної академії внутрішніх справ;

Бондар Сергій Володимирович – здобувач кафедри криміналістики та судової медицини Національної академії внутрішніх справ

РОЗВ'ЯЗАННЯ ПРОБЛЕМ ПРОТИДІЇ ШАХРАЙСТВУ З ФІНАНСОВИМИ РЕСУРСАМИ В БАНКІВСЬКІЙ СФЕРІ

Проаналізовано практику досудового провадження у справах про шахрайство з фінансовими ресурсами в банківській сфері, визначено проблеми, що виникають під час розслідування цих злочинів, запропоновано шляхи їх розв'язання.

Ключові слова: шахрайство; банківське кредитування; розслідування злочинів; методика розслідування.

Проанализирована практика досудебного производства по делам о мошенничестве с финансовыми ресурсами в банковской сфере, определены проблемы, возникающие при расследовании этих преступлений, предложены пути их решения.

Ключевые слова: мошенничество; банковское кредитование; расследование преступлений; методика расследования.

The practice of pre-trial production is analyzed in matters about the illegal receipt of bank credit, the circle of problems, arising up at investigation of swindle and other crimes in this sphere is certain, and also the ways of their decision are offered.

Keywords: fraud; bank lending; crime investigation; investigation methods.

В умовах глобалізації світової економіки, з огляду на зміни у фінансовій системі України, зумовлені новаціями в законодавстві та фінансово-економічною кризою, органи внутрішніх справ мають протидіяти новим виявам злочинності на грошово-кредитному ринку.

За вітчизняною статистикою, протягом 2009–2011 рр. у сфері банківської діяльності викрито понад 9 тис. злочинів, з яких питома вага злочинів, учинених безпосередньо в банках, становить майже третину. За 2009–2011 рр. порушено на 25 % більше, ніж за минулий період, кримінальних справ про злочини, збитки за якими становлять понад 100 тис. грн (упродовж останніх трьох років лише з банку “Надра” надійшло понад 2 тис. заяв і

повідомлень про незаконне заволодіння коштами банку в розмірі близько 4 млрд грн) [1, с. 5–6].

Проблеми кваліфікації та розслідування незаконного одержання кредиту суб'єктами господарювання загалом досліджують учені-криміналісти [2–5]. Водночас у підручниках з криміналістики, навчальних посібниках, виданих останніми роками, питання розслідування цих злочинів викладають переважно “за старою практикою”, без урахування змін у способах і технологіях злочинної діяльності.

За статистичними даними правоохоронних органів, шахрайство як спосіб незаконного одержання кредиту становить понад 80 % від загальної кількості злочинів, що вчиняють у банківській сфері [6]. З обманним одержанням і неповерненням кредитів пов'язані найбільші втрати вітчизняних банків. З позицій формування криміналістичної методики, усі злочинні посягання в цій сфері доцільно розподілити на дві групи: 1) злочини у сфері кредитування суб'єктів господарювання; 2) злочини у сфері споживчого кредитування.

Для шахрайства з фінансовими ресурсами характерні ознаки, за якими воно різниться з іншими видами злочинів. Зокрема, цей вид злочинів учиняють у кредитно-банківській сфері, що певною мірою зумовлює значні суми завданих збитків (предметом злочинного посягання є банківський кредит – 88,2 %; субсидія, субвенція чи дотація – 8,1 %; пільги щодо оподаткування – 3,6 %). Серед опитаних слідчих Міністерства внутрішніх справ України 92 % респондентів розслідували злочини, предметом яких був саме банківський кредит.

У сфері підприємництва “опрацьовано” низку способів шахрайства з фінансовими ресурсами. Найбільш типовою є схема, коли на першому етапі створюють не менше ніж дві фірми – суб'єкти господарювання, які є позичальниками під час одержання кредиту. Їх засновниками (учасниками) є ті самі особи. Здебільшого керівниками цих фірм (директором і головним бухгалтером) призначають підставних осіб, які не мають відповідної кваліфікації для виконання покладених на них обов'язків, тому беззаперечно виконують вказівки осіб, які їх найняли. Далі розробляють пакет документів, які вимагають банківські установи для надання кредитів. У схемі одна з фірм бере на себе роль одержувача кредиту, інша – партнера за угодами купівлі-продажу, поставки тощо, що обґрунтовують необхідність і господарську доцільність одержання кредиту. Цей пакет документів подають до банківської установи (члени злочинної групи нерідко вступають у змову з відповідальними працівниками банку, які видають питаннями видачі кредитів), після чого підписують кредитні договори – відповідні кошти надходять на рахунок фірми. На завершальному етапі одержані гроші перераховують на рахунки завчасно дібраних суб'єктів господарювання, а потім за окремою схемою потрапляють у кишені учасників злочинної схеми.

Таким чином, у вчиненні цих злочинів можуть брати участь представники підприємства, що є позичальником, фірми-постачальника (підприємства, що зобов'язується поставити товар, на оплату якого одержано кредит), банку, який надає кредит, організацій-посередників, що видали фіктивні гарантійні листи, страхові поліси чи виступили заставодавцями.

Так, Сихівський районний суд м. Львова встановив, що підсудна особа, здійснюючи з 2001 р. підприємницьку діяльність на території м. Львова, на початку 2008 р. вступила у злочинну змову з особами, з метою реєстрації суб'єктів підприємницької діяльності, для здійснення діяльності, спрямованої на ухилення від сплати податків.

Для ухилення від сплати податків підсудна особа 26 лютого 2008 р. зареєструвала в органах державної влади ПП “Акуніт” за юридичною адресою, далі під час здійснення діяльності використовувала вже зареєстровані суб’єкти господарювання – фізичних осіб, їх представників та осіб як отримувачів готівкових коштів з рахунків.

Як службова особа директор ПП “Акуніт” отримав від ВП “Служба матеріально-технічного постачання” ДГТО “Львівська залізниця” кошти на рахунок, відкритий ПП “Акуніт” у Львівській філії АТ “Індустріально-експортний Банк” у м. Львові, для придбання товарно-матеріальних цінностей. Зазначені кошти за попередньою домовленістю перерахував на рахунки суб’єктів господарювання – фізичних осіб, а особи, матеріали стосовно яких виділено в окреме провадження, як “касири” отримували через касу банківської установи за довіреностями готівкові кошти, частину яких повертали підсудній особі для придбання товарно-матеріальних цінностей [7].

У справі, порушеній за фактом шахрайства з фінансовими ресурсами стосовно службових осіб фірми Х., встановлено, що на території області одними й тими самими особами засновано дві фірми: Х і У, між якими укладено низку фіктивних угод на поставку нафтопродуктів. Підприємство Х під виконання вказаних угод отримало в банку кредит, який було перераховано “поставнику”. Перебуваючи у змові, службові особи підприємства У того самого дня повернули на розрахунковий рахунок Х отримані від них кошти, у зв’язку з невиконанням зобов’язань за договорами, однак до іншого банку. Маючи змогу вільно розпоряджатися кредитними коштами, службові особи Х використали їх не за цільовим призначенням на власний розсуд, а в банк, який видав кредит, надали підроблені накладні про нібито отримання від У нафтопродуктів.

Найбільш латентними (прихованими) є зловживання з кредитними ресурсами банку з боку працівників кредитних підрозділів. Аналіз оперативно-слідчої практики свідчить, що типові схеми вчинення злочинів за участю банківських службовців пов’язані з оформленням кредитів на підставних осіб без відома позичальників, виданням великих кредитів засновникам банку, що завдає останньому збитків, кредитуванням “своїх” підприємств (у яких відповідальні службові особи банку чи підконтрольні їм особи входять до складу засновників або керівників).

На Харківщині викрито службових осіб регіонального відділення комерційного банку, які привласнили 5 млн грн шляхом оформлення п’ятиста кредитів на паспортні дані фізичних осіб без їх відома.

На Хмельниччині начальник відділення філії банку “Надра”, використовуючи власне службове становище, за підробленими документами, що підтверджували платоспроможність позичальників, видав споживчі кредити на суму 130 тис. грн, за що отримав грошову винагороду в сумі 30 тис. грн. Нині справу направлено до суду.

Триває досудове провадження в кримінальній справі, порушеній щодо службових осіб однієї з філій цього банку в Дніпропетровську, які видали фізичній особі кредит у сумі 195 тис. дол. США на придбання будинку, проте договір іпотеки не уклали, платоспроможність позичальника не перевірили.

Залежно від наявності злочинних домовленостей, змова представників банку та позичальника полягає в тому, що відповідальні працівники банку (службові особи кредитних підрозділів) учиняють низку незаконних дій, зокрема:

сприяють у наданні кредиту чи пільгових умов кредитування шляхом порушення встановлених процедур чи неврахування вимог до позичальників (незважаючи на наявність у матеріалах кредитної справи даних про заборгованість позичальника чи негативні показники його фінансово-господарської діяльності);

відкладають терміни повернення кредиту шляхом безпідставної пролонгації терміну дії кредитного договору;

сприяють неправильному оцінюванню заставного майна, що запропоновано як забезпечення кредиту;

використовують засоби підроблення документів або незаконний доступ до комп'ютерних мереж й електронних банків даних.

Одержання кредиту фізичними особами зумовлено заставою та, зазвичай, обмежується порівняно невеликою сумою коштів. Водночас небезпека цього різновиду шахрайства в кредитно-банківській сфері полягає в збільшенні кількості злочинних зазіхань у загальному обсязі неповернутих громадянами позик. За даними Національного банку України, споживче кредитування – найризикованіший вид кредитного бізнесу: на споживчі кредити припадає близько 20 % загального кредитного портфеля банків (понад 100 млрд грн) або близько 50 % усіх виданих банками позик*.

Середній відсоток неповернень за споживчими кредитами сягає 15 % (близько 15 млрд грн). До 2012 р., незважаючи на економічну кризу, експерти прогнозують зростання цього показника до 18 %. А ось за даними міжнародної організації Standart&Poog's, ризик неповернення мають 75 % усіх позик громадянам [8].

Найбільш вразливим сегментом споживчого кредитування є видача кредитів на придбання товарів у розстрочку, за якими обсяг неповернутих боргів перевищує 10 %. Ці кредити видають на купівлю товарів тривалого користування – холодильників, телевізорів, пральних машин тощо. Щоб придбати товар у такий спосіб, потрібно відразу заплатити магазину 10–30 % його вартості. Решту сплачує банк, причому заставою у цьому разі є товар, придбаний покупцем.

Специфіка цього виду кредитування полягає в тому, що більшу частину позик громадянам банки видають за спрощеною схемою: позичальникові необхідно надати фінансовій установі мінімальний набір документів (паспорт, ідентифікаційний код і довідку про заробітну плату з місця роботи) – і кредит він отримає протягом кількох годин. Торговельна організація мало цікавиться платоспроможністю покупця, оскільки гроші за товар, виданий шахраям, переходять магазину, а ризик неповернення кредиту несе банк. Вітчизняні банки лише останніми роками почали впроваджувати так звані “скорингові системи”, проте вони є малоефективними й нерідко пропускають “проблемних” клієнтів.

---

* Основною рушійною силою розвитку ринку кредитування населення протягом 2005–2008 рр. стало майже стовідсоткове збільшення обсягу іпотеки. Частка цього сегмента в роздрібному кредитуванні становила близько 35 %. Аналогічно високими темпами розвивався ринок автомобільного та карткового кредитування. Найбільші темпи приросту продемонстрував сегмент “cash-кредитування” (дрібні готівкові кредити), який у цей період збільшився в 10 разів.

Способи шахрайства у сфері споживчого кредитування певною мірою визначають особливості організації цього ринку фінансових послуг. Торговельна організація укладає угоду з банком (кредитною організацією), що пропонує майбутнім покупцям скористатися цільовим споживчим кредитом на придбання товарів у конкретному магазині. У підготовці та реалізації товарів у кредит беруть участь спеціаліст банку в точці продажу та фахівець торговельної точки, який оформлює замовлення. Потенційний позичальник надає фахівцю магазину документи, необхідні для одержання кредиту. Оформлені заявки останній передає спеціалісту банку. За результатами розгляду цих документів банк приймає рішення про надання кредиту. У разі прийняття позитивного рішення, придбаний товар видають позичальникові лише після підтвердження акта зарахування коштів на рахунок магазину. Схема шахрайства передбачає оформлення кредиту на придбання товару без наміру повернення коштів, одержання товару та його продаж, з метою виручення готівкових коштів.

Протидія злочинам у банківському секторі є актуальною проблемою діяльності органів досудового слідства, що зумовлено низкою чинників. По-перше, ці злочини не лише завдають збитків банкам з їх вкладниками, а й негативно впливають на стабільність функціонування всієї фінансової системи. По-друге, ці злочини традиційно мають високу латентність, оскільки не всі керівники фінансових установ своєчасно звертаються до правоохоронних органів з відповідними заявами (побоюючись за ділову репутацію своїх організацій). Непоодинокими є випадки, коли попри заподіяні банкам значні збитки, їх керівники належним чином не організують претензійно-позовну роботу, а обмежуються поданням заяв до правоохоронних органів, що суттєво ускладнює процес доказування в порушених справах. По-третє, злочинці всіляко приховують свої дії, використовуючи послуги фіктивних підприємств, маскують свої справжні наміри за допомогою удаваних юридичних угод, а також злочинні наслідки – під “невдалу” фінансово-господарську діяльність, підроблюють бухгалтерські та інші документи, уживають заходів щодо відмивання коштів, одержаних злочинним шляхом. Майже в кожній справі, яка дійшла до суду, суми відмитих коштів становлять десятки й навіть сотні мільйонів гривень, що свідчить про значні масштаби цих операцій. Крім того, у більшості кримінальних справ співучасниками злочинів є менеджери банків.

З огляду на статистичні показники, набуває надзвичайної важливості питання підвищення ефективності застосування слідчими норм законодавства про кримінальну відповідальність за шахрайство з фінансовими ресурсами, що з 2001 р. окремо передбачено ст. 222 Кримінального кодексу (КК) України (ч. 1 ст. 222 КК України зі змінами, унесеними згідно із Законом України “Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо врегулювання відносин між кредиторами та споживачами фінансових послуг” від 22 вересня 2011 р. № 3795-VI) (ст. 148-5 КК УСРР 1960 р.). Утім, зважаючи на результати слідчої та судової практики, застосування цієї норми, реалізація матеріалів, що містять ознаки злочину, не є достатньо ефективними. За даними Національного банку України, протягом 2007–2010 рр. виявлено понад 3 тис. випадків надання відповідними суб’єктами банкам завідомо неправдивої інформації, з метою одержання кредитів. Водночас за переданими правоохоронним органам матеріалами порушено не більше тисячі справ і притягнуто до відповідальності лише 71 особу. За цей самий період, згідно з даними Міністерства внутрішніх справ України, зареєстровано 4,6 тис. злочинів, передбачених ст. 222 КК України, з яких майже 500 справ зупинено на підставі п. 1 ст. 206 Кримінально-процесуального кодексу України та майже 1,2 тис. – у зв’язку з неможливістю встановити особу, яка вчинила злочин.

Має місце негативна тенденція до збільшення кількості справ, зупинених у зв’язку з розшуком обвинувачених (загальна кількість цих справ становить 61 % від усіх зупинених справ). Крім об’єктивних причин, дається в знаки невідповідність застосованих до обвинувачених запобіжних заходів, серед яких слідчі переважно обирають підписку про невиїзд (у 90 % справ). Ураховуючи, що понад 60 % справ порушують за ознаками злочинів невеликої та середньої тяжкості (ч. 1, 2 ст. 190, ст. 222, 358 КК України), у яких закон дозволяє застосування арешту у виключних випадках,

найкращою альтернативою підписці про невиїзд у цих справах може бути застава, оскільки заставні кошти є додатковою гарантією відшкодування збитків.

Обґрунтоване порушення кримінальної справи цілком залежить від якості матеріалів попередньої перевірки. Аналіз кримінальних справ про злочини, передбачені ст. 222 КК України, протягом 2009–2011 рр. виявив, що в більшості випадків ці справи порушували без належної документальної перевірки діяльності підприємств-позичальників лише на підставі заяв і пояснень представників банківських установ та наданих ними копій відповідних угод. Це негативно впливає на оперативність й об'єктивність розслідування, призводить до помилок у кваліфікації.

Неправильна кваліфікація злочинів у кримінальних справах призводить до невжиття заходів щодо відшкодування завданих збитків. Вивчення кримінальних справ засвідчило, що слідчі, незважаючи на наявність ознак злочинів проти власності (ст. 190, 191 КК України) або у сфері господарської діяльності (ст. 222 КК України), порушують справи за статтями про інші злочини (ст. 358, 366 КК України) і надалі не змінюють кваліфікацію. З метою усунення цього недоліку, необхідно під час дослідчої перевірки залучати фахівців підрозділів державних контролюючих органів (представників Національного банку України, контрольно-ревізійних управлінь, аудиторських фірм), які мають фіксувати всі виявлені порушення у відповідних актах.

Водночас під час проведення дослідчих перевірок та досудового слідства належним чином не перевіряють на причетність до вчинення злочинів службовців банку, відповідальних за оформлення та погодження надання кредитів. Однак жодного значного кредиту, що видають під сумнівне забезпечення або позичальникам з “негативною історією”, не може бути видано без сприяння з боку зацікавлених працівників банку.

Для прийняття обґрунтованого рішення про порушення кримінальної справи за ст. 222 КК України первинний матеріал має містити такі дані:

про надання суб'єктом господарської діяльності (позичальником) інформації (паketу документів) до банку з метою одержання кредиту;

про те, що надана позичальником до банку з метою одержання кредиту інформація є завідомо неправдивою;

про те, що надана позичальником до банку завідомо неправдива інформація суттєво вплинула на рішення банку про надання кредиту на певних умовах;

про те, що відсутні ознаки злочину проти власності.

До матеріалів дослідчої перевірки слід додавати такі документи:

заяву кредитної організації (банку) про завдану шкоду чи факти протиправної діяльності з додатками;

письмове пояснення представників кредитної організації (банку) про характер й обсяг завданої шкоди та інші факти протиправної діяльності;

письмові пояснення свідків протиправних дій;

документи (їх копії), що визначають статус позичальника (матеріали кредитної справи);

документи з ознаками підроблень (фальсифікації), що використані як засіб вчинення злочину;

інші документи, що відображають зміст окремих фінансових і господарських операцій;

матеріали спеціальних перевірок (висновки аудиторських перевірок, акти документальних ревізій, акти внутрішньобанківських перевірок).

Як свідчить досвід роботи оперативних підрозділів і слідчих з більшості регіонів України, під час дослідчої перевірки необхідно вживати спільних заходів щодо встановлення об'єктів власності, грошей, майна, на які надалі може бути накладено арешт, для забезпечення відшкодування завданих злочинами збитків та їх конфіскації. Ці заходи здійснюють відповідно до наказів Міністерства внутрішніх справ України “Про затвердження Інструкції з організації взаємодії органів досудового слідства з оперативними підрозділами органів внутрішніх справ України у виявленні, документуванні та розслідуванні злочинів у сфері економіки” від 8 вересня 2005 р. № 760 та “Про затвердження Інструкції з організації взаємодії органів досудового слідства з оперативними підрозділами органів внутрішніх справ України на стадіях документування злочинних дій, реалізації оперативних матеріалів, розслідування кримінальної справи та її розгляді в суді” від 7 вересня 2005 р. № 777.

У матеріалах дослідчих перевірок, за якими огляд місця події не проводили і за якими заводили оперативно-розшукові справи, що передають слідчим підрозділам для прийняття рішень про порушення кримінальних справ, в обов'язковому порядку одночасно надають довідки про проведену оперативними службами роботу щодо забезпечення відшкодування завданих злочинами збитків, зокрема, про вжиті заходи з розшуку майна та коштів, на які може бути накладено арешт, і їх місцезнаходження.

У разі відсутності в матеріалах відповідних даних, орган розслідування дає доручення підрозділу, що здійснював дослідчу перевірку, їх отримати. Питання про порушення кримінальної справи про злочини, учинені у сфері економіки, необхідно вирішувати, ураховуючи цю обставину, а також повноту зібраних матеріалів перевірки.

Після порушення кримінальної справи для виявлення майна, на яке, відповідно до Кримінально-процесуального кодексу України, може бути накладено арешт, орган, що проводить розслідування (слідчо-оперативна група), ураховуючи наявну в матеріалах дослідчої перевірки інформацію, продовжує здійснювати його розшук як самостійно, так і шляхом надання окремих доручень органу дізнання.

Отже, усі випадки шахрайства з фінансовими ресурсами в банківській сфері громадськість сприймає як ознаку ненадійності фінансової системи, показник неефективності заходів її кримінально-правової охорони. Для подолання негативних тенденцій надзвичайно важливо не лише вдосконалити відповідні норми КК України, зокрема щодо відповідальності за злочини у сфері господарської діяльності, а й підвищити ефективність засобів і прийомів застосування цих норм у розслідуванні конкретних злочинів. Це можливо шляхом розроблення та впровадження у практику методик, адекватних потребам сьогодення.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Особливості кваліфікації та організація розслідування злочинів, пов'язаних із незаконним одержанням банківського кредиту : [метод. рек.] / [С. С. Чернявський, О. Ю. Татаров, М. О. Заремба та ін.]. – К., 2012. – 64 с.

2. Дудоров О. Шахрайство з фінансовими ресурсами: врахування банківської специфіки при кваліфікації злочину / О. Дудоров, О. Богушко // Підприємництво, господарство і право. – 1999. – № 6. – С. 38–43.

3. Курман О. В. Методика розслідування шахрайства з фінансовими ресурсами : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.09 “Кримінальний процес та криміналістика; судова експертиза” / О. В. Курман. – Х., 2002. – 20 с.

4. Чернявський С. С. Методика розслідування злочинів у сфері банківського кредитування : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.09 “Кримінальний процес та криміналістика; судова експертиза” / С. С. Чернявський. – К., 2002. – 20 с.

5. Мойсик В. Р. Кримінальна відповідальність за шахрайство з фінансовими ресурсами в Україні : [посіб.] / Мойсик В. М. – К., 2010. – 243 с.

6. Чернявський С. С. Фінансове шахрайство: методологічні засади розслідування : [моногр.] / Чернявський С. С. – К., 2010. – 623 с.

7. Єдиний державний реєстр судових рішень: Судова справа № 1-10/11 від 28 берез. 2011 р. Сихівського районного суду м. Львова [Електронний ресурс]. – Режим доступу :

<http://www.reyestr.court.gov.ua/Search>.

8. Маркевич Т. Как избежать потери в области потребительского кредитования коммерческого банка / Т. Маркевич // Бизнес-разведка. – 2006. – № 4. – С. 11–12.

Вознюк Андрій Андрійович – кандидат юридичних наук, старший науковий співробітник наукової лабораторії з проблем розкриття та розслідування злочинів Національної академії внутрішніх справ

РОЗПОДІЛ ФУНКЦІЙ І РОЛЕЙ ЗА ОКРЕМИМИ ФОРМАМИ СПІВУЧАСТІ В ЗЛОЧИНІ

Розглянуто особливості розподілу функцій і ролей у групі осіб, групі осіб за попередньою змовою, організованій групі та злочинній організації.

Ключові слова: розподіл функцій; розподіл ролей; група осіб; група осіб за попередньою змовою; організована група; злочинна організація

Рассмотрены особенности распределения функций и ролей в группе лиц, группе лиц по предварительному сговору, организованной группе и преступной организации.

Ключевые слова: распределение функций; распределение ролей; группа лиц; группа лиц за предварительным заговором; организованная группа; преступная организация.

The features of distribution of functions and roles are examined in the group of persons, to the group of persons on a previous concert, to the organized group and criminal organization.

Keywords: distribution of functions; distribution of roles; group of persons; group of persons after a previous plot; organized group; criminal organization.

Однією з ознак злочину, учиненого організованою групою, що закріплена в ч. 3 ст. 28 Кримінального кодексу (КК) України, є розподіл функцій учасників групи, спрямованих на досягнення плану, відомого всім її учасникам. Водночас у теорії кримінального права ознакою злочину, учиненого злочинною організацією, вважають розподіл ролей.

Зміст цих ознак у законодавстві не визначено, а в теорії кримінального права його тлумачать по-різному. Тому необхідно встановити зміст термінів “розподіл функцій” і “розподіл ролей” у різних видах злочинних об’єднань – групах осіб, групах осіб за попередньою змовою, організованих групах і злочинних організаціях.

Метою статті є визначення понять “розподіл функцій” і “розподіл ролей”, а також встановлення співвідношення їх змісту в різних видах злочинних об’єднань.

Зазначені питання досліджували такі вчені, як: Д. П. Альошин, В. В. Бедриківський, Н. О. Гуророва, С. В. Дьоменко, Г. П. Жаровська, І. В. Іваненко, М. Г. Іванов, М. Й. Коржанський, М. І. Мельник, А. М. Мельников, М. І. Панов, В. А. Робак, З. А. Тростюк, В. В. Українець, С. Д. Шапченко, Є. В. Фесенко, Н. М. Ярмиш та ін. Однак у судово-слідчій практиці нерідко виникають проблемні питання під час кваліфікації злочинів, учинених злочинними об’єднаннями.

У тлумачному словнику слово “функція” визначено як робота кого-, чого-небудь, обов’язок, коло діяльності когось, чогось; призначення, роль чого-небудь [1, с. 1552]. Визначаючи поняття “функція учасника злочинного об’єднання”, слід урахувувати дві складові: перша – ця робота, обов’язок, коло діяльності пов’язані з учиненням злочину; друга – цю роботу, обов’язок, коло діяльності здійснюють учасники злочинних об’єднань.

Функція учасника злочинного об’єднання – це робота виконавця, організатора, підбурювача, пособника, його обов’язок у злочинній діяльності об’єднання, призначення, роль.

Водночас слово “роль” тлумачать як яку-небудь роботу, заняття, певний вияв себе в чому-небудь; становище, стан, обумовлені певними обставинами; вплив кого-, чого-небудь на щось, чия-небудь участь у чомусь; форма поведінки людини в певній ситуації на виробництві, у системі суспільних або міжособових відносин; ступінь участі, міра впливу, значення в чомусь [1, с. 1274]. В аналізованому випадку ця робота полягає в учиненні злочинів. Ідеться про вияв співучасника в учиненні злочину, його становище у структурі злочинного об’єднання, обумовлене виконуваними функціями.

Таким чином, функція учасника злочинного об’єднання – це його обов’язок, коло діяльності в учиненні злочину, а роль – це його становище в структурі злочинного об’єднання, обумовлене виконуваними функціями. Роль характеризує певну особу як співучасника (виконавця, організатора, підбурювача та пособника).

Термін “розподіл” має кілька значень, зокрема, це дія за значенням розподілити, розподіляти; розташування, розміщення чого-небудь [1]. Розподіляти – означає ділити щось між ким-, чим-небудь, даючи кожному окрему частку; призначати на яку-небудь посаду, роботу; розмішувати, розташовувати кого-небудь десь; розподіляти обов’язки тощо [1].

Розподіл функцій у злочинному об’єднанні – це розподіл обов’язків між його учасниками під час спільного вчинення злочинів.

Розподіл ролей у злочинному об’єднанні – це розподіл обов’язків між різними видами співучасників під час учинення злочинів. Розподіл ролей визначає структуру злочинного об’єднання. Розподіл ролей – це різновид розподілу функцій між різними видами співучасників.

Особливості розподілу функцій і ролей наведено в таблиці.

Таблиця

Розподіл функцій і ролей між учасниками злочинних об’єднань

Ролі	Функції
Виконавець (співвиконавець)	Учинення злочину безпосередньо чи шляхом використання інших осіб, які, відповідно до закону, не підлягають кримінальній відповідальності за вчинене
Організатор	Організація вчинення злочину (злочинів)
	Керівництво підготовкою чи вчиненням злочину (злочинів)
	Утворення організованої групи чи злочинної організації
	Керівництво організованою групою чи злочинною організацією
	Забезпечення фінансування злочинної діяльності організованої групи чи злочинної організації
	Організація приховування злочинної діяльності організованої групи чи злочинної організації
Підбурювач	Схиляння іншого співучасника до вчинення злочину шляхом умовляння, підкупу, погрози, примусу тощо
Пособник	Сприяння вчиненню злочину іншими співучасниками
	порадами, вказівками, наданням засобів або знарядь, усуненням перешкод
	заздалегідь даною обіцяркою переховати злочинця, знаряддя чи засоби вчинення злочину, сліди злочину чи предмети, здобуті злочинним шляхом, придбати чи збути такі предмети
	іншим чином сприяти приховуванню злочину

Таким чином, у сучасному кримінальному законодавстві закріплено чотири ролі, що визначають вид співучасника, і дев'ять різновидів виконуваних ними функцій. Водночас у теорії кримінального права додатково виокремлюють ролі ініціатора, посередника, лідера, керівника, замовника, учасників організованих злочинних об'єднань, проте дії таких співучасників кваліфікують у межах законодавчо закріплених ролей організатора, виконавця, підбурювача та пособника.

На наш погляд, доцільно виокремити такі *види розподілу функцій і ролей*: розподіл функцій між співвиконавцями (так званий технічний розподіл функцій під час виконання об'єктивної сторони складу злочину) і розподіл ролей між різними видами співучасників. Співвиконавство – це розподіл функцій між виконавцями, а розподіл ролей – це розподіл функцій між різними видами співучасників.

Розподіл функцій може відбуватися в межах однієї чи декількох ролей. Тому доцільно розрізнити два види розподілу функцій:

1. Розподіл функцій у межах однієї ролі. Має місце в тих випадках, коли два й більше співучасників виконують функції одного й того самого співучасника. Це може бути розподіл функцій між двома й більше виконавцями, організаторами, підбурювачами та пособниками. Наприклад, один організатор створив організовану групу та керує нею, а інший – організовує вчинення злочину. Різновидом такого розподілу функцій слід уважати розподіл функцій під час виконання об'єктивної сторони складу злочину (у теорії кримінального права його називають “технічним розподілом функцій”).

2. Розподіл функцій у межах різних ролей (розподіл ролей). Має місце в тих випадках, коли дві й більше особи виконують функції різних співучасників. Наприклад, одна особа керує організованою групою, організовує вчинення злочину (організатор), інша забезпечує співучасників знаряддями та засобами вчинення злочину (пособник), а третя – безпосередньо вчиняє злочини (виконавець). Для цього виду характерні такі варіанти розподілу функцій: між виконавцем й організатором; виконавцем і пособником; виконавцем і підбурювачем; виконавцем, організатором і пособником; виконавцем, організатором і підбурювачем; виконавцем, підбурювачем і пособником. Залежно від складу групи, у кожному варіанті може бути декілька співучасників одного виду.

З'ясувавши зміст понять “розподіл функцій і ролей”, необхідно встановити конкретний їх вид у злочинних об'єднаннях, передбачених ст. 28 КК України.

Для *групи осіб* характерним є лише розподіл функцій між співвиконавцями. Розподілу ролей у цьому разі немає, оскільки за наявності цієї ознаки група перетворюється в інше злочинне об'єднання – групу осіб за попередньою змовою. Це впливає з логічного та системного тлумачення ч. 1 та 2 ст. 28 КК України. Так, у ч. 1 ст. 28 зазначено, що злочин визнають таким, що вчинений групою осіб, якщо в ньому брали участь декілька (два або більше) виконавців без попередньої змови. Тобто для такого злочину характерна лише наявність виконавців.

З приводу розподілу функцій і ролей у *групі осіб за попередньою змовою* в теорії кримінального права точаться дискусії. Одні вчені вважають, що для цієї форми співучасті характерне як співвиконавство, так і співучасть з розподілом ролей (Д. П. Альошин, С. В. Дьоменко, Г. П. Жаровська, М. Г. Іванов, М. І. Панов, З. А. Тростюк, Є. В. Фесенко) [2, с. 116–117; 3, с. 74; 4, с. 183; 5, с. 119; 6, с. 223; 7, с. 260–263; 8, с. 95–99], а інші – лише співвиконавство (М. І. Мельник [9, с. 194], Н. М. Ярмиш [10, с. 57]).

Група осіб за попередньою змовою може характеризуватись як розподілом функцій між співвиконавцями, так і розподілом ролей. Якщо в ч. 1 ст. 28 КК України зазначено, що учасниками групи осіб є лише виконавці, то, згідно з ч. 2 цієї статті, учасниками групи осіб за попередньою змовою можуть бути будь-які особи, що не виключає можливої участі різних видів співучасників. Крім того, попередня змова свідчить про спільне вчинення злочину двох і більше осіб, що може відбуватися як у формі співвиконавства, так і співучасті з розподілом ролей. Наявність розподілу ролей свідчить про зорганізованість групи, однак це не дає підстав визнавати її організованою. Група осіб за попередньою змовою згодом може трансформуватися в організовану групу, однак лише внаслідок набуття всіх ознак останньої, зокрема, появи необхідної кількості учасників, розподілу ролей, спільного для її учасників плану злочинної діяльності та стійкості.

Питання про форми співучасті в *організованій групі* також є дискусійним. Більшість учених (Д. П. Альошин [2, с. 197], Н. О. Гуторова [11, с. 15], М. Й. Коржанський [12, с. 73], А. М. Мельников [13, с. 10]) стверджують, що для організованої групи характерний розподіл ролей. Водночас деякі науковці вважають, що діяльність учасників організованої групи може характеризуватися як розподілом ролей, так і співвиконавством (М. І. Мельник [9, с. 195], М. І. Панов [6, с. 224]).

У частині 3 ст. 28 КК України у визначенні злочину зазначено про розподіл функцій, що дає підстави стверджувати як про технічний розподіл функцій між співвиконавцями, так і розподіл ролей. Водночас факт попередньої зорганізованості в стійке об'єднання свідчить про наявність, крім виконавців, особи, яка керує об'єднанням, тобто виконує функції організатора. Тому слід погодитися з тими вченими, які вважають, що для організованої групи характерний розподіл ролей.

Водночас розподіл ролей в організованій групі має свої особливості, зумовлені обов'язковою наявністю, крім виконавця, такого співучасника, як, організатор. Тобто для організованої групи характерний не будь-який розподіл ролей (наприклад, між виконавцем і пособником чи підбурювачем і виконавцем), а лише такий, що передбачає обов'язкову фігуру організатора.

Для злочинної організації також характерний розподіл ролей. Цю ознаку безпосередньо не зазначено в статті, однак вона впливає з логічного її тлумачення. Так, ієрархічність злочинного об'єднання часто пов'язують з розподілом функцій і ролей між його учасниками: розподілом функцій між учасниками злочинної організації (С. Д. Шапченко) [14, с. 58]; різним розподілом функцій між членами банди (І. В. Іваненко) [15, с. 28]; розподілом ролей (функцій) учасників злочинної організації (В. А. Робак) [16, с. 64–65]; регламентацією прав й обов'язків (Г. П. Жаровська) [4, с. 87].

Дослідник В. В. Бедриківський вважає, що ієрархічна структура злочинної організації є різновидом розподілу функцій [17, с. 49]. В. В. Українець стверджує, що учасники злочинної організації безпосередньо вчиняють тяжкі чи особливо тяжкі злочини спільно – як група з розподілом ролей [18, с. 67].

Таким чином, особливість розподілу ролей у злочинній організації зумовлена ієрархією, що передбачає декілька організаторів, які перебувають на різних рівнях структури об'єднання. Роль організаторів виконують не менше ніж дві особи, які перебувають на різних рівнях ієрархії (особа, яка управляє всією злочинною організацією, та особа, яка управляє структурною частиною). Щонайменше одна особа має виконувати функції виконавця. Теоретично можна припустити, що для розподілу ролей у злочинній організації достатньо трьох осіб (двох організаторів й виконавця), однак на практиці такі об'єднання складаються з п'яти й більше осіб.

Розподіл функцій і ролей може відбуватися на рівні як злочину, так і об'єднання загалом. Якщо у групі осіб і групі осіб за попередньою змовою розподіл функцій стосується злочину, то в організованій групі та злочинній організації – як злочину, так й об'єднання загалом. Для організованих злочинних об'єднань характерний розподіл ролей, однак під час учинення злочину всі учасники можуть діяти і як співвиконавці.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Великий тлумачний словник сучасної української мови : (з дод., допов. та CD) / [уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел]. – К. ; Ірпінь : ВТФ “Перун”, 2009. – 1736 с.
2. Альошин Д. П. Кримінальна відповідальність за розкрадання, вчинені у співучасті : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08 / Альошин Дмитро Петрович. – Х., 2002. – 220 с.
3. Дьоменко С. В. Вимагання: кримінально-правовий та кримінологічний аналіз : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08 / Дьоменко Сергій Васильович. – Запоріжжя, 2005. – 228 с.
4. Жаровська Г. П. Співучасть у злочині за кримінальним правом України : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08 / Жаровська Галина Петрівна. – К., 2004. – 211 с.
5. Иванов Н. Г. Понятия и формы соучастия в советском уголовном праве / Иванов Н. Г. – Саратов : Изд-во Саратов. ун-та, 1991. – 128 с.
6. Кримінальне право України: Загальна частина : [підруч.] / [Баулін Ю. В., Борисов В. І., Тютюгін В. І. та ін.] ; за ред. В. В. Сташиса, В. Я. Тація. – [4-те вид., переробл. і допов.]. – Х. : Право, 2010. – 456 с.
7. Тростюк З. А. Про деякі логічні дефекти регламентації інституту співучасті у злочині в Кримінальному кодексі України / З. А. Тростюк // Часопис Київського університету права. – 2010. – № 2. – С. 260–263.
8. Фесенко Є. В. Форми вчинення злочину за співучасті: проблемні питання / Є. В. Фесенко // Проблеми правознавства та правоохоронної діяльності. – 2009. – № 3. – С. 95–99.

9. Кримінальне право України. Загальна частина : підруч. / [Александров Ю. В., Антипов В. І., Володько М. В. та ін.] ; за ред. М. І. Мельника, В. А. Клименка. – [5-те вид., переробл. та допов.]. – К. : Атіка, 2009. – 408 с.
10. Ярмиш Н. М. Проблеми кваліфікації злочинів, учинених групою осіб за попередньою змовою / Н. М. Ярмиш // Вісник Національної академії прокуратури України. – 2010. – № 4 (20). – С. 53–58.
11. Гуторова Н. О. Вчинення злочину організованою групою осіб (кримінально-правовий аспект) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.08 “Кримінальне право та криминологія; кримінально-виконавче право” / Н. О. Гуторова. – Х., 1996. – 23 с.
12. Коржанський М. Й. Науковий коментар Кримінального кодексу України / Коржанський М. Й. – К. : Атіка, Академія, Ельга-Н, 2001. – 656 с.
13. Мельников А. М. Кримінальна відповідальність за вчинення злочину групою осіб : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08 / Мельников Анатолій Миколайович. – Х., 2004. – 184 с.
14. Науково-практичний коментар до Кримінального кодексу України / [Александров Ю. В., Андрушко П. П., Антипов В. І. та ін.] ; відп. ред. С. С. Яценко. – [4-те вид., переробл. та допов.]. – К. : А.С.К., 2006. – 848 с.
15. Іваненко І. В. Бандитизм: криминологічне та кримінально-правове дослідження : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08 / Іваненко Ігор Володимирович. – О., 2003. – 233 с.
16. Робак В. А. Кримінальна відповідальність за створення не передбачених законом воєнізованих або збройних формувань : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08 / Робак Володимир Анатолійович. – Х., 2008. – 266 с.
17. Бедриківський В. В. Криминологічна характеристика та заходи запобігання бандитизму : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08 / Бедриківський Володимир Володимирович. – К., 2010. – 235 с.
18. Українець В. В. Кримінальна відповідальність за створення злочинної організації : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08 / Українець Віталій Васильович. – К., 2009. – 221 с.

Тичина Дмитро Михайлович – кандидат юридичних наук, старший науковий співробітник відділу організації науково-дослідної роботи Національної академії внутрішніх справ

КРИМІНАЛЬНО-ПРАВОВИЙ ЗМІСТ ПОНЯТТЯ “КОРИСЛИВА ЗЛОЧИННІСТЬ ДІТЕЙ”

Проаналізовано кримінально-правовий зміст і сутність поняття “корислива злочинність дітей”. Схарактеризовано злочини проти власності за Кримінальним кодексом України, визначено типові корисливі злочини, що вчиняють діти.

Ключові слова: корислива злочинність дітей; дитина; кримінально-правова характеристика.

Осуществлен анализ уголовно-правового содержания и сущности понятия “корыстная преступность детей”. Охарактеризованы преступления против собственности по Уголовному кодексу Украины, определены типичные корыстные преступления, совершаемые детьми.

Ключевые слова: корыстная преступность детей; ребенок; уголовно-правовая характеристика.

Article is devoted to criminal law and characteristics of the notion “crime selfish children”. The author characterizes crimes against property under the Criminal Code of Ukraine and identified common acquisitive crimes committed by children.

Keywords: crime selfish children; child; criminal and legal characteristics.

Протиправну поведінку можна визначити як систему суспільно небезпечних дій, що суперечать інтересам суспільства. Поняття протиправної поведінки є частиною її соціальної характеристики, що необхідна для визначення її витоків і ступеня небезпечності.

Злочинність – історично мінливе соціально-правове явище, що має свої закономірності, кількісні та якісні характеристики та спричиняє шкідливі наслідки для суспільства й окремих людей. Співвідношення злочинності та конкретних злочинів – це співвідношення цілого та частини, загального та одиничного. Для з'ясування основних параметрів кримінально-правової характеристики корисливої злочинної поведінки дітей необхідно визначити вихідні поняття.

Розглядаючи з позицій права злочин як елемент злочинності, його можна трактувати як порівняно ізольований акт порушення людиною певної кримінальної заборони. Кримінально-правовий аналіз злочину дає змогу виявити систему ознак, необхідних і достатніх для визначення того, що особа вчинила діяння, заборонене конкретною нормою

кримінального закону, та підлягає кримінальній відповідальності, відповідно до неї. У статті 11 Кримінального кодексу України надано таке визначення поняття злочину: “Злочином визнається передбачене цим Кодексом суспільно небезпечне діяння (дія або бездіяльність), вчинене суб’єктом злочину. Не є злочином дія або бездіяльність, яка, хоча формально і містить ознаки будь-якого діяння, передбаченого цим Кодексом, але через малозначність не становить суспільної небезпеки, тобто не заподіяла і не могла заподіяти істотної шкоди фізичній чи юридичній особі, суспільству або державі” [1].

Одним з найважливіших понять кримінально-правової науки є кваліфікація злочину. Кваліфікувати – відносити певні явища за їх якісними ознаками до певного виду, категорії. “У кримінальному праві кваліфікація злочину – це реалізація кримінального закону шляхом застосування до вчиненого діяння конкретної кримінально-правової норми або підведення певного злочину під ознаки конкретної норми” [2, с. 5].

На думку В. М. Кудрявцева, “...кваліфікувати злочин – це дати йому юридичну оцінку, указати відповідну кримінально-правову норму, що містить ознаки цього злочину” [3, с. 6]. Аналогічно визначають поняття кваліфікації злочинів А. Ф. Зелінський [4, с. 5] та С. А. Тарарухін [5, с. 8]. Однак ці визначення не враховують диференціації кримінально-правових норм, що відображає прагнення законодавця до диференціації кримінальної відповідальності. Тому М. Й. Коржанський вважає, що “...правильну кваліфікацію можна викласти у формулі П+Д, де П – усі спільні, тотожні ознаки подібних складів злочинів, а Д – та додаткова ознака, яка відрізняє цей склад злочину від інших, суміжних, подібних” [2, с. 7]. Наведене визначення кваліфікації злочинів відображає її сутність, що полягає в установленні всіх основних ознак злочинів і додаткової ознаки, що передбачена складом злочину.

Так, злочинами проти власності називають суспільно небезпечні та протиправні діяння, що порушують право власності, завдають майнової шкоди приватній особі, колективу чи державі [6, с. 376]. Право приватної власності, згідно зі ст. 41 Конституції України, є непорушним. Кожен має право володіти, користуватися та розпоряджатися своєю власністю; ніхто не може бути протиправно позбавлений права власності [7]. Тобто злочини проти власності посягають на одне з основних конституційних прав людини, чим і визначено їх суспільну небезпечність.

Загалом відповідальність за ці злочини передбачено розділом VI КК України, у якому йдеться про різні форми розкрадання чужого майна – “навмисного протиправного обернення винною особою певним способом чужого майна на користь свою або іншої особи з корисливих спонукань” [7, с. 376].

У цьому розділі визначено такі різновиди злочинів проти власності: ст. 185 КК України – крадіжка (таємне викрадення чужого майна); ст. 186 – грабіж (відкрите викрадення чужого майна); ст. 187 – розбій (напад з метою заволодіння чужим майном, поєднаний з насильством, небезпечним для життя чи здоров’я особи, або з погрозою застосування такого насильства); ст. 188 – викрадення шляхом демонтажу та іншим засобом електричних мереж, кабельних ліній зв’язку та їх обладнання; ст. 189 – вимагання (вимога передачі чужого майна чи права на майно, поєднана з погрозою насильства щодо потерпілого чи його близьких родичів); ст. 190 – шахрайство (заволодіння чужим майном або придбання права на майно шляхом обману або зловживання довірою); ст. 191 – усі різновиди незаконного привласнення чужого майна; ст. 192 – завдання майнової шкоди шляхом обману або зловживання довірою; ст. 193 – привласнення особою знайденого або чужого майна, що випадково опинилося в неї; ст. 194 – умисне знищення або пошкодження майна; ст. 195 – погроза знищення майна; ст. 196 – необережне знищення або пошкодження майна; ст. 197 – порушення обов’язків щодо охорони майна; ст. 198 – використання майна, отриманого злочинним шляхом.

Проте поняття “злочини проти власності” та “злочини, вчинені з корисливих спонукань” не збігаються цілком. Так, з метою збуту, тобто з корисливою метою, можуть вчинювати злочини у сфері господарської діяльності (розділ VII КК України), злочини проти громадського порядку та моральності (розділ XII КК України), злочини у сфері обігу наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів або прекурсорів та інші

злочини проти здоров'я населення (розділ XIII КК України). Корисливий мотив наявний у диспозиціях ст. 146 КК України – “Незаконне позбавлення волі або викрадення людини”, ст. 148 – “Підміна дитини”, ст. 219 – “Доведення до банкрутства”, ст. 232 – “Розголошення комерційної або банківської таємниці”, ст. 299 – “Жорстоке поводження з тваринами”, ст. 330 – “Передача або збирання відомостей, що становлять конфіденційну інформацію, яка є власністю держави”, ст. 364 – “Зловживання владою або службовим становищем” та ін.

До злочинів проти безпеки руху та експлуатації транспорту (розділ XI КК) віднесено незаконне заволодіння транспортним засобом (ст. 289), що розуміють як “...учинене умисно, з будь-якою метою протиправне вилучення будь-яким способом транспортного засобу у власника чи користувача всупереч їх волі” [7]. Таке заволодіння не вважають злочином проти власності, хоча в науковій літературі висловлювали думку, що, з огляду на психологічний зміст корисливого мотиву, переважну їх більшість слід кваліфікувати саме як крадіжку [4]. Оскільки заволодіння чужим автомобілем задовольняє певні корисливі потреби викрадача, то його мотиви збігаються з поняттям корисливого мотиву [8].

Крім чинного КК України, спеціальні питання кваліфікації та призначення покарання за злочини проти власності, тлумачення певних термінів і понять, відмежування цих посягань від інших злочинів розглянуто в постановках Пленуму Верховного Суду України (“Про практику застосування судами України законодавства у справах про розкрадання державного та колективного майна” від 25 вересня 1981 р. № 7, “Про практику застосування судами України законодавства у справах про розкрадання продовольчих товарів, їх витрату і псування в системі державної торгівлі та споживчої кооперації” від 24 червня 1983 р. № 3, “Про практику застосування судами України законодавства у справах про розкрадання державного та колективного майна на підприємствах і в організаціях агропромислового комплексу” від 27 березня 1987 р. № 2, “Про судову практику в справах про корисливі злочини проти приватної власності” від 25 грудня 1992 р. № 12 зі змінами, внесеними згідно з постановами Пленуму Верховного Суду України від 4 червня 1993 р. № 3, від 13 січня 1995 р. № 3, від 3 грудня 1997 р. № 12, “Про практику призначення судами України мір кримінального покарання за корисливі злочини” від 1 квітня 1994 р. № 2 та ін.).

Родовим об'єктом цих злочинів є охоронювані кримінальним законом суспільні відносини власності, тобто відносини з приводу володіння, користування та розпорядження майном. Водночас додатковими необхідними об'єктами можуть бути також відносини у сфері життя, здоров'я та недоторканності особи (розбій, грабіж, вимагання), додатковими факультативними об'єктами – громадський порядок й екологічна безпека.

Безпосереднім об'єктом розкрадання є право власності на майно, незалежно від того, на яку форму власності (приватну, комунальну чи державну) було вчинено злочинне посягання, оскільки всі суб'єкти права власності рівні перед законом (ч. 4 ст. 13 Конституції України).

Предметом розкрадання може бути будь-яка річ, що має матеріальну цінність: національна й іноземна валюта, цінні папери та документи, що виконують роль грошового еквіваленту, інше рухоме (продукти, речі, твори мистецтва тощо) і нерухоме майно. Така річ має бути наділена як економічними (мати корисні властивості та грошову оцінку), так і фізичними (може бути вилучена із законного володіння, спожита, пошкоджена чи знищена) та юридичними (перебувати в законному володінні іншого суб'єкта права власності) ознаками [9, с. 157]. Злочинами проти власності не можна вважати посягання на природні багатства, зброю та бойові припаси, радіоактивні матеріали, транспортні засоби, наркотичні та психотропні речовини та деякі інші: хоча їх учинюють з корисливих спонукань і вони є корисливими за своєю суттю (наприклад, викрадення транспортного засобу), але підлягають кваліфікації за окремими статтями КК України, оскільки мають інші родові та безпосередні об'єкти.

Злочини проти власності значною мірою різняться за предметом посягання, що потребує їх типології, тобто поділу на певні групи. Найбільш прийнятною, на наш погляд, є така типологія [9, с. 158–159]:

1) протиправне безоплатне вилучення чужого майна й оборнення його на свою користь (на користь інших осіб), що завдає шкоди власникові (ст. 185–191 КК України);

2) корисливе завдання шкоди власникові без оборнення чужого майна на свою користь (на користь інших осіб) або з оборненням на свою користь майна, що не належить нікому. До цих злочинів належать діяння, передбачені ст. 192 КК України, у вигляді протиправного використання чужого майна (наприклад, самовільне використання чужих транспортних засобів, звернення на свою користь грошей за проїзд пасажирів у громадському чи приватному транспорті, продаж товару за заниженими цінами), ст. 193 (привласнення знайденого майна, що має виняткову історичну, художню, культурну цінність чи є скарбом), ст. 198 (придбання або збут майна, здобутого завідомо злочинним шляхом);

3) некорисливі посягання на власність, пов'язані із завданням шкоди власникові, а саме: умисне (ст. 194 КК України) чи необережне (ст. 196) пошкодження майна, погроза знищення майна (ст. 195) чи порушення обов'язків щодо його охорони (ст. 197).

Згідно зі ст. 22 КК України, кримінальній відповідальності підлягають особи, яким до вчинення злочину виповнилося 16 років. Відповідальність у віці від 14 років настає лише за обмеженої перелік злочинів, зокрема корисливих, а саме: крадіжку (ст. 185 КК України), викрадення, привласнення, вимагання вогнепальної зброї, бойових припасів, вибухових речовин чи радіоактивних матеріалів або заволодіння ними шляхом шахрайства чи зловживання службовим становищем (ч. 1 ст. 262), викрадення, привласнення, вимагання наркотичних засобів, психотропних речовин або їх аналогів чи заволодіння ними шляхом шахрайства або зловживання службовим становищем (ч. 1 ст. 308), вимагання (ст. 189, 262, 308), умисне знищення або пошкодження майна (ч. 2 ст. 194), умисне знищення або пошкодження майна працівника правоохоронного органу (ч. 2 ст. 347), умисне знищення або пошкодження майна службової особи чи громадянина, який виконує громадський обов'язок (ст. 352), умисне знищення або пошкодження майна судді, народного засідателя чи присяжного (ч. 2 ст. 378), умисне знищення або пошкодження майна захисника чи представника особи (ч. 2–3 ст. 399), незаконне заволодіння транспортним засобом (ч. 1 ст. 289).

Отже, законодавець вважає вік 14 років цілком достатнім для усвідомлення суспільної небезпеки вчинюваного корисливого діяння – вилучення чужого майна й отримання реальної можливості ним розпоряджатися. Зазначений підхід, хоч і не обґрунтований належним чином, але з позицій вікової психології є цілком правильним і науковим [10; 11]: протиправний характер цих злочинів є цілком очевидним і зрозумілим будь-якій дитині, тобто підліток з 14 років повинен і може усвідомлювати суспільну небезпеку, що передбачають його дії.

Сучасні теоретики кримінального права, які обстоюють трактування неодмінно корисливого (і лише такого) мотиву злочинів проти власності, засвоїли це положення з численних наукових і науково-практичних першоджерел. Воно стало звичним, стереотипним, а практикам пропонують оминати цю складну тему, щоб не створювати собі, а також потерпілим [12, с. 80] додаткових труднощів.

У кримінально-правовій літературі інколи розрізняють пряму матеріальну вигоду та іншу корисливу зацікавленість. Пряма вигода полягає в отриманні майна та майнових прав, звільненні від майнових зобов'язань та скороченні витрат. Інша корислива зацікавленість означає бажання з вигодою для себе одержати, хоч і за протекцією, але законно, банківський кредит за встановленою процентною ставкою, на законних підставах придбати акції перспективного підприємства, одержати вигідне замовлення на виконання робіт чи надання послуг тощо. Видається, що це лише спроба розширити поняття користі, оскільки йдеться про передбачену чинним кримінальним законодавством “іншу особисту заінтересованість” (ст. 219, 446 КК України).

На нашу думку, під час учинення корисливих злочинів вигода (зиск), безумовно, наявна, як і під час

учинення будь-якого умисного злочину. Зрештою, вигода в найбільш широкому сенсі є детермінантою будь-якої усвідомленої людської поведінки. Людська взаємодія (інтерація) без одержання винагороди (без вигоди для себе) втрачає для особи сенс, стає безпредметною [13, с. 36–37]. Водночас ця вигода може бути як матеріальною, так і нематеріальною, тобто детермінуватися не одним, а низкою мотивів, тобто бути полімотивованою. Від учинення корисливого злочину особа може одержати не обов'язково саме *матеріальний зиск*.

З огляду на вищезазначене та зважаючи на статистичні дані, можна стверджувати, що найбільш поширеними й типовими для дітей корисливими злочинами є *крадіжка* (ст. 185 КК України), *шахрайство*, тобто заволодіння чужим майном або придбання права на майно шляхом обману чи зловживання довірою (ст. 190), а також *незаконне заволодіння транспортним засобом* (ст. 289).

Таким чином, поняття “корисливі злочини дітей” охоплює одну з найбільш поширених і, водночас, суспільно небезпечних груп злочинних діянь. Вони порушують конституційне право власності громадян, завдають майнової шкоди значному колу суб'єктів правовідносин. Злочини проти власності мають самостійну об'єктивну (посягання на право власності на майно – безоплатне заволодіння чужою матеріальною цінністю, незаконне одержання майнової вигоди від неї, протиправне уникнення певних майнових витрат) і суб'єктивну (прямий умисел – свідоме вчинення злочину) сторони.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Кримінальний кодекс України : Закон України від 5 квіт. 2001 р. № 2341-III у редакції Закону України від 1 січ. 2009 р. № 270-17 [Електронний ресурс]. – Режим доступу :
<http://www.zakon1.rada.gov.ua>.
2. Коржанський М. Й. Кваліфікація злочинів : навч. посіб. / Коржанський М. Й. – [2-ге вид.]. – К. : Атіка, 2002. – 640 с.
3. Кудрявцев В. Н. Причинность в криминологии. О структуре индивидуального преступного поведения / Кудрявцев В. Н. – М. : Юрид. лит., 1968. – 175 с.
4. Зелинский А. Ф. Криминальная психология : [науч.-практ. изд.] / Зелинский А. Ф. – К. : Юринком Интер, 1999. – 237 с.
5. Тарарухин С. А. Установление мотива и квалификация преступления / Тарарухин С. А. – К. : Вища шк., 1997. – 151 с.
6. Науково-практичний коментар до Кримінального кодексу України / [Александров Ю. В., Андрушко П. П., Антипов В. І. та ін.] ; відп. ред. С. С. Яценко. – [2-ге вид., допов. і переробл.]. – К. : А.С.К., 2003. – 976 с.
7. Конституція України. Прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 черв. 1996 р. – Х. : Парус, 2005. – 56 с.
8. Корчовий М. М. Розкриття незаконних заволодінь транспортних засобів, які вчинюються неповнолітніми / М. Корчовий, Б. О. Кравчук // Протидія злочинності неповнолітніх: досвід та сучасні проблеми : матеріали Всеукр. наук.-практ. конф., 16 квіт. 2009 р. / уклад. К. Б. Левченко, В. П. Петков, С. П. Назаренко ; за заг. ред. В. П. Петкова. – Кіровоград : Вид-во Кіровоград. юрид. ін-ту ХНУВС, 2009. – С. 164–167.
9. Кримінальне право України : навч. посіб. / [Волкотруб Г. С., Омельчук О. М., Ярін В. М. та ін.] ; за ред. О. М. Омельчука. – К. : Наук. думка ; Прецедент, 2004. – 297 с.
10. Айхорн А. Трудный подросток / Айхорн А. – М. : ЭКМО-Пресс, 2001. – 377 с.
11. Ароkelова Г. Г. Учителям и родителям о психологии подростка / Ароkelова Г. Г. – М. : Высш. шк., 1990. – 303 с.

12. Хавронюк М. І. Судово-практичний коментар до Кримінального кодексу України / Хавронюк М. І. – К. : Юрисконсульт, 2006. – 550 с.

13. Психологічне забезпечення оперативно-службової діяльності працівників міліції : навч.-метод. посіб. / [Александров Д. О., Андросюк В. Г., Казміренко Л. І. та ін.] ; за заг. ред. Я. Ю. Кондратьєва. – К. : НАВСУ, 2003 – . –

Ч. 1. Професійна психологічна підготовка працівників оперативних підрозділів. – 2003. – 124 с.

Чабанюк Вадим Дмитрович – кандидат юридичних наук,
старший викладач кафедри кримінального права Національної
академії внутрішніх справ

КРИМІНАЛЬНА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ ЗА ВЧИНЕННЯ КРИМІНАЛЬНО- ПРОЦЕСУАЛЬНИХ ПРАВОПОРУШЕНЬ

Розглянуто підстави для кримінальної відповідальності за вчинення кримінально-процесуальних правопорушень.

Ключові слова: кримінально-процесуальне правопорушення; кримінальна відповідальність; слідчий; прокурор.

Рассмотрены основания для уголовной ответственности за совершение уголовно-процессуальных правонарушений.

Ключевые слова: уголовно-процессуальное правонарушение; уголовная ответственность; следователь; прокурор.

The grounds of criminal responsibility are considered for the feasant of criminal and procedural offences.

Keywords: criminal and procedural offence; criminal responsibility; investigator; public prosecutor.

Ознаки кримінально-процесуальних правопорушень впливають на характер правової відповідальності за їх учинення. На думку І. Каминіна, розробити систему міри відповідальності неможливо без описання всіх можливих правопорушень, що мають процесуальну природу. Може бути використано традиційну схему, згідно з якою всі види відповідальності поділяють на кримінальну, адміністративну, цивільно-правову та дисциплінарну. Кожен вид відповідальності визначено типом правопорушення [1, с. 9]. М. Д. Шиндяпіна за галузевою ознакою виокремлює зазначені види юридичної відповідальності [2, с. 23–25].

Розділ XVIII “Злочини проти правосуддя” Кримінального кодексу (КК) України містить низку норм, що передбачають кримінальну відповідальність за вчинення процесуальних правопорушень підвищеної суспільної небезпеки. У цьому контексті становлять інтерес, передусім, ті з них, що посягають на відносини, які забезпечують:

1) реалізацію конституційних принципів діяльності органів дізнання, досудового слідства, прокурора й суду (завідомо незаконні затримання, привід або арешт; притягнення завідомо невинного до кримінальної відповідальності; порушення права на захист);

2) отримання достовірних доказів та істинних висновків за справою (завідомо неправдиве повідомлення про вчинення злочину; завідомо неправдиве показання; відмова свідка від давання показань або відмова експерта чи перекладача від виконання покладених на них обов'язків; примушування давати показання).

Розглянемо кримінально-процесуальні правопорушення-злочини, які посягають на відносини, що забезпечують реалізацію конституційних принципів діяльності органів досудового розслідування, прокурора й суду.

Завідомо незаконні затримання, привід або арешт (ст. 371 КК України) суперечать положенням ст. 29 Конституції України, у якій закріплено принцип недоторканності особи.

Затримання особи, яку підозрюють у вчиненні злочину, здійснюють у порядку й на підставі ст. 106, 115 Кримінально-процесуального кодексу (КПК) України. Орган дізнання, слідчий управи затримати особу, підозрювану в учиненні злочину, за який може бути призначено покарання у виді позбавлення волі, лише за наявності однієї з таких підстав: 1) якщо цю особу застали під час учинення злочину або безпосередньо після його вчинення; 2) якщо очевидці, зокрема потерпілі, прямо вкажуть на цю особу як на ту, яка вчинила злочин; 3) якщо на підозрюваному або його одягу, при ньому або в його житлі буде виявлено явні сліди злочину. За наявності інших даних, що дають підстави підозрювати особу в учиненні злочину, її може бути затримано лише в тому разі, якщо ця особа намагалася втекти, або коли вона не має постійного місця проживання, або коли не встановлено особу підозрюваного. Затримання підозрюваного в учиненні злочину не може тривати довше ніж 72 год.

Недотримання вказаних умов застосування затримання є злочином, передбаченим ст. 371 КК України. Таким чином, цей злочин матиме місце, якщо затримання застосовують за відсутності для цього фактичних підстав або за злочини, що не карають позбавленням волі, або якщо затримання триває більше ніж установлений у КПК України строк [3, с. 20]. Кримінальна відповідальність за незаконне затримання може мати місце тільки лише в тому разі, якщо для органу дізнання, слідчого чи прокурора була очевидна відсутність для цього підстав, якщо вони визнавали неправомірність своїх діянь. Додавання ознаки “завідомо” у ст. 371 КК України є важливою гарантією, що забезпечує нормальну роботу державних органів і посадових осіб, які здійснюють кримінальне судочинство, “...такої, що запобігає безпідставному притягненню до кримінальної відповідальності в разі помилковості, неправильного розуміння закону або неправильної оцінки доказів” [4, с. 12].

Особи, викликані органом дізнання, слідчим, прокурором як свідки або потерпілі, зобов'язані з'явитися в зазначені місце та час і дати правдиві показання про відомі їм обставини у справі. Якщо свідок або потерпілий не з'являється без поважних причин, орган дізнання, слідчий, прокурор мають право застосувати привід у порядку, передбаченому ст. 135 і 136 КПК України (ч. 2 ст. 70, ч. 3 ст. 72). Поважними причинами неявки визнаються: несвоєчасне отримання повістки, хвороба та інші обставини, які фактично позбавляють їх можливості прибути до вказаних органів. Привід здійснюють за вмотивованою постановою органів внутрішніх справ. Особливість приводу обвинуваченого

(підозрюваного) полягає в тому, що цей примусовий захід можуть здійснювати без його попереднього виклику, якщо він ухиляється від слідства або не має постійного місця проживання (ч. 2 ст. 136 КПК України).

Привід є незаконним, якщо його здійснюють за відсутності вказаних у КПК України підстав або з порушенням порядку його виконання. На наш погляд, порядок застосування приводу свідка, потерпілого, підозрюваного та обвинуваченого має регулювати КПК України. Установлена процесуальна форма цього заходу примусу буде надійною гарантією недопущення такого кримінально-процесуального правопорушення, як завідомо незаконний привід.

Згідно зі ст. 29 Конституції України, нікого не можуть заарештувати або тримати під вартою інакше, як за вмотивованим рішенням суду й тільки на підставах та в порядку, установлених законом.

Кримінально-процесуальний кодекс України дає точну регламентацію положень, пов'язаних з можливістю взяття особи під варту, підозрюваної у вчиненні злочину, й обвинуваченого. Цей запобіжний захід застосовують за наявності достатніх підстав уважати, що підозрюваний, обвинувачений, підсудний, засуджений буде намагатися ухилитися від слідства чи виконання процесуальних рішень, перешкоджати встановленню істини у справі чи продовжувати злочинну діяльність (ст. 148 КПК України). Згідно з ч. 1 ст. 155 КПК України, міру запобіжного заходу – узяття під варту – може бути застосовано лише у справах про злочини, за які законом передбачено покарання у виді позбавлення волі на строк понад три роки. У виняткових випадках цей запобіжний захід може бути застосовано у справах про злочини, за які законом передбачено покарання у виді позбавлення волі й на строк не більше ніж три роки. Такими є випадки, коли на підставі наявних у справі фактичних даних з певною вірогідністю можна стверджувати, що інші запобіжні заходи не забезпечують належної поведінки підозрюваного, обвинуваченого. Це можливо, наприклад, коли особа не має постійного місця проживання, зловживає спиртними напоями чи вживає наркотичні засоби, продовжує вчиняти злочини, підтримує соціальні зв'язки негативного характеру, порушила умови запобіжного заходу, не пов'язаного з позбавленням волі, раніше ухилялася від слідства, суду чи виконання судових рішень або ж коли особу підозрюваного взагалі не встановлено. Під час вирішення питання про застосування запобіжного заходу, крім обставин, зазначених у ст. 148 КПК України, ураховують також тяжкість злочину, у вчиненні якого підозрюють, обвинувачують особу, її вік, стан здоров'я, сімейний і матеріальний стан, вид діяльності, місце проживання та інші обставини, що її характеризують (ст. 150 КПК України).

Кримінально-процесуальний закон обмежує взяття під варту визначеними строками. Так, ст. 156 КПК України встановлює, що тримання під вартою під час досудового розслідування не має тривати більше ніж два місяці. Якщо цей строк розслідування справи закінчити неможливо, підстав для скасування чи заміни запобіжного заходу на більш м'який немає, його може бути подовжено, але він не може перевищувати 18 місяців. Максимальний строк тримання під вартою підозрюваного становить десять діб з моменту застосування запобіжного заходу (ч. 4 ст. 148 КПК України).

Отже, незаконним слід визнати: взяття під варту як міру запобіжного заходу при обвинуваченні в учиненні тяжких злочинів, за які законом не передбачено покарання у виді позбавлення волі; застосування арешту без постанови суду; тримання обвинуваченого під вартою більше від максимальних строків, установлених кримінально-процесуальним законом; узяття під варту, що застосовують за відсутності в діях обвинуваченого складу злочину й за відсутності достатніх доказів його участі в учиненні

злочину. Незаконним має бути визнано арешт без достатньої перевірки психічного стану особи, незважаючи на наявність даних про можливу її осудність, тримання обвинуваченого під вартою після винесення постанови про закриття кримінальної справи [4, с. 35]. Помилка або добросовісна омана щодо обставин, що стали підставами для взяття обвинуваченого під варту, не можуть призвести до наслідків, зазначених у кримінальному законі [5, с. 34].

Одним із принципів кримінального судочинства є забезпечення доведеності вини (п. 3 ч. 3 ст. 129 Конституції України). Ніхто не може бути притягнений як обвинувачений інакше, ніж на підставах і в порядку, установлених законом (ст. 5 КПК України).

Згідно зі ст. 131 КПК України, якщо є досить доказів, що вказують на вчинення злочину певною особою, слідчий виносить мотивовану постанову про притягнення цієї особи як обвинуваченого. У розпорядженні слідчого мають бути достовірні докази, які переконують його в тому, що: 1) подія (діяння, яке розслідують) дійсно мала місце; 2) її вчинено умисно чи необережно саме цією особою; 3) у цьому діянні є всі передбачені кримінальним законом ознаки складу певного злочину [6, с. 349–350]. Якщо слідчий, керуючись своїми особистими мотивами чи в окремих випадках неправдиво зрозумілим службі, виносить постанову про притягнення як обвинуваченого завідомо невинної особи, тоді його мають притягнути до відповідальності за ст. 372 КК України.

Притягнення завідомо невинного до кримінальної відповідальності може виражатися в пред'явленому обвинуваченні особі за відсутністю події або складу злочину або коли не доведено її участі у вчиненні злочину [4, с. 21].

У юридичній літературі неоднозначно вирішено питання, коли правопорушення вважають закінченим. Інколи таким вважають момент винесення постанови про притягнення як обвинуваченого [4, с. 21; 7, с. 58]. Інші вважають, що злочин є закінченим, коли цю постанову слідчий пред'явив обвинуваченому [8, с. 935]. Ми поділяємо саме цю думку. Конституційний Суд України роз'яснив, що притягнення до кримінальної відповідальності як стадія кримінального переслідування починається з моменту пред'явлення особі обвинувачення.

У статті 374 КК України передбачено відповідальність за порушення права на захист. Це правопорушення полягає в недопущенні, або несвоєчасному наданні захисника, або іншому грубому порушенні права на захист, що гарантовано ч. 2 ст. 63, п. 6 ч. 3 ст. 129 Конституції України. Недопущення захисника – це невиконання органом досудового розслідування вимог КПК України про допуск захисника до участі у справі на будь-якій стадії процесу, коли його запрошують підозрюваний, обвинувачений [8, с. 988]. Несвоєчасне надання захисника має місце в разі невиконання встановленого порядку призначення захисника у випадках, передбачених КПК України.

Інше грубе порушення права на захист може мати місце, наприклад, у разі тиску на особу, щоб вона відмовилася від запрошеного чи призначеного адвоката, непризначення захисника у випадках, передбачених законом, тощо [8, с. 938]. Порушенням права на захист, на думку Я. П. Зейкана, є також фальсифікація даних досудового розслідування, тиск на експертів з метою одержання потрібного слідчому результату експертизи. “Якщо слідчий грубо порушує права підозрюваного, обвинуваченого, захисник, прагнучи забезпечити об'єктивність і неупередженість слідства, повинен обговорити зі своїм клієнтом питання про доцільність звернення з відповідною скаргою на такого слідчого” [9, с. 93].

Розглянемо кримінально-процесуальні правопорушення – злочини, які посягають на відносини, що забезпечують отримання достовірних доказів й істинних висновків щодо справи.

Частина 3 ст. 22 КПК України забороняє домагатися показань обвинуваченого й інших осіб, які беруть участь у справі, шляхом насильства, погроз та інших незаконних заходів. Порушення цієї норми й становить злочин, передбачений ст. 373 КК України. У частині 1 цієї статті встановлено відповідальність за примушування давати показання під час допиту шляхом незаконних дій з боку особи, яка провадить досудове слідство. “Ці дії є одним зі способів отримання необхідних показань у допитуваної особи. Вони можуть полягати в погрозах, адресованих як самому допитуваному, так і його близьким (наприклад, погроза залишити допитуваного без їжі, погіршити режим його тримання під вартою, притягнути до відповідальності його близьких, застосувати фізичне насильство тощо). Незаконні дії під час допиту можуть полягати в омані допитуваного, обіцянні певної користі, фальсифікації пред’явлених йому матеріалів слідства, обіцянці дати йому наркотичні засоби тощо” [3, с. 25].

Також законом передбачено відповідальність за вчинення тих самих дій, поєднаних із застосуванням насильства чи зі знущанням з особи. Насильство слід розуміти як будь-які форми фізичного насильства, наприклад, завдання удару, мук, тілесних ушкоджень. Знущання з допитуваного розуміють як знущання, образу й інші дії, що грубо й цинічно ображають гідність особи [3, с. 25].

Крайньою формою фізичного насильства, що застосовують до допитуваних осіб, є тортури. Цими незаконними діями порушують ст. 28 Конституції України, яка наголошує: “Кожен має право на повагу до його гідності. Ніхто не може бути підданий катуванню, жорстокому, нелюдському, що принижує гідність, поведженню чи покаранню...”.

Наведена конституційна норма є відтворенням положень, що містяться в Загальній декларації прав людини від 10 грудня 1948 р. (ст. 5), Міжнародному пакті про громадянські та політичні права від 16 грудня 1966 р. (ст. 7), Конвенції про права дитини від 20 листопада 1989 р. (ст. 19, 37).

Головними ж міжнародними актами, що регулюють ці положення в комплексі, є Конвенція проти катування та інших жорстоких, нелюдських або таких, що принижують гідність, видів поведження й покарання від 10 грудня 1984 р., підписана Урядом УРСР 26 січня 1987 р., і Європейська конвенція про запобігання катуванню чи нелюдському або такому, що принижує гідність, поведженню чи покаранню від 26 листопада 1987 р., ратифікована Верховною Радою України Законом від 24 січня 1997 р. [10, с. 142–184].

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Камынин И. Ответственность в сфере уголовного процесса / И. Камынин // Законность. – 2006. – № 1. – С. 5–11.
2. Шиндяпина М. Д. Стадии юридической ответственности : [учеб. пособие] / Шиндяпина М. Д. – М., 1998. – 113 с.
3. Бажанов М. И. Уголовно-правовая охрана советского правосудия : [учеб. пособие] / Бажанов М. И. – Харьков : Юрид. ин-т, 1986. – 42 с.
4. Рашковская Ш. С. Преступление против правосудия : [учеб. пособие] / Рашковская Ш. С. – М. : ВЮЗИ, 1978. – 104 с.

5. Кульберг Я. М. Преступления против правосудия : [учеб. пособие] / Кульберг Я. М. – М. : Госюриздат, 1962. – 61 с.
6. Кримінальний процес України : [підруч.] / Є. Г. Коваленко, В. Т. Маляренко. – К. : Юрінком Інтер, 2004. – 688 с.
7. Власов И. С. Ответственность за преступления против правосудия / И. С. Власов, И. М. Тяжкова. – М. : Госюриздат, 1958. – 136 с.
8. Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України від 5 квіт. 2001 р. / за ред. М. І. Мельника, М. І. Хавронюка. – К. : Канон, 2001. – 1103 с.
9. Зейкан Я. П. Захист у кримінальній справі : [наук.-практ. посіб.] / Зейкан Я. П. – К. : Вища шк., 2002. – 271 с.
10. Допит підозрюваного: недопущення тортур та інших порушень прав людини // Розкриття та розслідування злочинів слідчими та оперативними працівниками органів внутрішніх справ : зб. метод. рек. / [уклад. С. В. Кишенько]. – К., 2005. – С. 142–184.

Федчишин Юрій Анатолійович – здобувач кафедри фінансового права юридичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка

ВИЯВЛЕННЯ СХЕМ НЕЗАКОННОГО ВІДШКОДУВАННЯ ПОДАТКУ НА ДОДАНУ ВАРТІСТЬ, ЩО ГРУНТУЮТЬСЯ НА ВИКОРИСТАННІ “ПОДАТКОВИХ ЯМ”

Розглянуто алгоритм дій податкових органів щодо виявлення схем незаконного відшкодування податку на додану вартість, що ґрунтуються на використанні “податкових ям”.

Ключові слова: податок на додану вартість; незаконне відшкодування податку на додану вартість; фіктивне підприємництво; “податкова яма”; виявлення злочинів.

Рассмотрен алгоритм действий налоговых органов по выявлению схем незаконного возмещения налога на добавленную стоимость, которые основаны на использовании “налоговых ям”.

Ключевые слова: налог на добавленную стоимость; незаконное возмещение налога на добавленную стоимость; фиктивное предприятие; “налоговая яма”; выявление преступлений.

This article describes an algorithm of actions of tax authorities to identify patterns of illegal reimbursement of VAT, which is based on the use of “tax holes”.

Keywords: Value Added Tax; illegal reimbursement of VAT; fictitious business; “tax holes”; detection of crimes.

Для України, як і для багатьох країн світу, податок на додану вартість (ПДВ) є одним з найважливіших джерел наповнення дохідної частини державного бюджету. Водночас, ураховуючи специфіку цього податку, відшкодування бюджетної заборгованості з ПДВ перетворилося в Україні в прибутковий кримінальний бізнес, а наявний порядок його адміністрування став підґрунтям для корупційних зловживань чиновників усіх рівнів.

За даними Державної податкової служби України, упродовж 2010–2011 рр. підрозділи податкової міліції виявили понад 2 тис. злочинів, пов’язаних з незаконним відшкодуванням ПДВ, а сума завданих ними збитків становить понад 1,2 млрд грн. За фактами незаконного відшкодування ПДВ найбільше кримінальних справ порушено за ст. 364–366 Кримінального Кодексу (КК) України. Наступними за поширеністю є створення фіктивних підприємств, привласнення та розтрата майна (ст. 191, 205 КК України). Серед об’єктів 55 % припадає на схеми безпідставного формування податкового кредиту під час проведення безтоварних операцій. Застосування цих схем активізували в 2006–2008

рр. На другій позиції – здійснення незаконної фінансово-господарської діяльності через фіктивні підприємства та фальсифікацію фінансової звітності (23 %). Зловживання посадовців податкових органів шляхом підтвердження сум незаконно сформованого податкового кредиту – 14 %. На четвертій позиції – безпідставне формування податкового кредиту під час проведення сумнівних зовнішньоекономічних операцій (майже 8 %).

Відповідно до п. 14.1.18 Податкового кодексу України, бюджетне відшкодування – відшкодування від’ємного значення ПДВ на підставі підтвердження правомірності сум бюджетного відшкодування за результатами перевірки платника [1].

Суть злочинної схеми відшкодування ПДВ полягає в створенні мережі суб’єктів господарювання з ознаками фіктивності, діяльність яких спрямована на безпідставне формування податкового кредиту з ПДВ для реальних підприємств шляхом проведення низки безтоварних операцій. Службові особи цих підприємств, заповнюючи декларації з ПДВ, уносять до них завідомо неправдиві відомості про таким чином створений податковий кредит з ПДВ та заявляють до відшкодування з бюджету.

На всіх етапах функціонування цієї схеми підробляють документи з подальшим відображенням у них недостовірних відомостей, зокрема: статутних і реєстраційних документів суб’єктів господарювання, до яких уносять відомості про підставних засновників і керівників; договорів, додатків до них та специфікацій; актів прийняття виконаних робіт і кошториси до них; записів у головній книзі підприємства (книга придбання та продажів); видаткових, прибуткових і товарно-транспортних накладних; податкових накладних; декларацій з ПДВ та прибутку підприємства, розрахунків корегування сум ПДВ; довідок про підтвердження сум ПДВ, заявлених до відшкодування, тощо.

Наприклад, найбільш популярною схемою незаконного відшкодування ПДВ є проведення безтоварних операцій через фіктивні підприємства за підробленою фінансово-господарською документацією. Так, на Донеччині порушено кримінальну справу стосовно посадовців ТОВ, які розгорнули бурхливу масштабну діяльність – здійснювали багатомільйонні безтоварні операції (загальна сума – 180 млн грн) і привласнювали державні кошти. Зокрема, зловмисники в межах договору комісії передали двом приватним підприємствам промислове обладнання, включивши його вартість до складу валових витрат. Так сформувався податковий кредит з ПДВ у розмірі 30 млн грн, який було відображено в податковій звітності й заявлено до відшкодування з держбюджету. Під час перевірки обладнання податківці не виявили порушень, і сума відшкодування надійшла на рахунок підприємства. Однак проведене судово-бухгалтерське дослідження встановило незаконність фінансово-господарської операції та підроблення податкової звітності. Незаконність отримання 30 млн грн засвідчили й документи, вилучені під час обшуків підприємств у Донецьку, Одесі, Маріуполі. Крім того, з’ясувалося, що ділки планували отримати відшкодування з ПДВ на загальну суму понад 100 млн грн. Їх наміри підтвердила відповідна документація, що була вже підготовлена до надання, але опинилася не за бажаною адресою. Працівники Державної податкової служби вилучили також 40 печаток підприємств різних форм власності, що використовували для фальсифікації документів [2, с. 178–179].

Проблема адміністрування ПДВ сьогодні охоплює законодавчу площину й податкове судочинство. Чимало підприємницьких структур будують свій бізнес так, щоб уникнути сплати ПДВ, застосовуючи для цього велику кількість схем мінімізації платежів – від легальних до напівкримінальних. Переважна більшість схем діє за участю

посередницьких фірм, на які переносять зобов'язання щодо сплати податку, які навмисно їх не нараховують і не сплачують до бюджету, так званих податкових ям.

“Податкова яма” – це суб’єкт господарської діяльності, який використовують інші платники для одержання “податкової вигоди” у вигляді ухилення від сплати податків, незаконного відшкодування ПДВ з бюджету. Іншими словами, це підприємство з ознаками фіктивності, яке, виписуючи податкові накладні, надає можливість своїм контрагентам формувати затратну частину й податковий кредит, не декларуючи валового доходу й податкових зобов'язань і не сплачуючи їх до бюджету.

Можна виокремити типові ознаки “податкової ями” як різновиду фіктивного підприємництва, до яких належать такі: реєстрація на підставних осіб (недієздатних, малозабезпечених, безнадійно хворих, алкоголіків, наркоманів, померлих, на втрачені або підроблені паспорти); реєстрація на громадян, які проживають у сільській місцевості, інших регіонах України та за кордоном; придбання зареєстрованих малоприбуткових підприємств з подальшою зміною засновників і посадових осіб, реєстрація за юридичною адресою, на яку зареєстровано підприємства, суперечливі дані про посадових осіб і засновників (серія і номер паспортів не відповідають реквізітам регіону, у якому їх було видано) тощо, засновник, директор і головний бухгалтер – одна й та сама фізична особа.

Особливість сучасної економічної злочинності полягає в тому, що фіктивне підприємництво практично не вчиняють у “чистому” вигляді. Створення підприємств з ознаками фіктивності переважно є початковим або підготовчим етапом для вчинення інших злочинів у сфері господарської діяльності [3, с. 81]. Фіктивне підприємство є ідеальним інструментом і створює умови для здійснення низки суспільно небезпечних діянь, зокрема незаконного відшкодування з бюджету ПДВ [4, с. 45]. Рентабельним різновидом кримінального бізнесу, що здійснюють шляхом використання фіктивних підприємств, стали незаконний переказ безготівкових грошових коштів у готівку та незаконна їх конвертація в іноземну валюту.

Загальні питання протидії податковим злочинам, фіктивному підприємництву та незаконному відшкодуванню з бюджету ПДВ розглядали у своїх працях В. І. Василичук, А. Ф. Волобуєв, Р. С. Довбаш, О. О. Дудоров, О. С. Задорожний, В. В. Лисенко, В. В. Молодик, С. І. Ніколаюк, Л. П. Скалзуб, С. С. Чернявський та ін. Водночас особливості викриття схем незаконного відшкодування ПДВ, що ґрунтуються на використанні “податкових ям”, окремо в літературі не досліджено.

Метою визначення правильності нарахування податкового кредиту платниками ПДВ є виявлення фактів порушення контрагентами-постачальниками продавця своїх податкових зобов'язань, що може бути підставою для висновку про необґрунтованість заявлених платником податку вимог щодо надання “податкової вигоди”. Під час цієї перевірки податковий орган має довести або спростувати, що:

платник податку діяв без належної обачності й обережності, йому мало бути відомо про порушення, що допускали його контрагенти;

на одному з етапів придбання товару, що експортують (або сировини), ПДВ до державного бюджету не сплачували, а експортер уживає заходів до відшкодування податку з бюджету;

діяльність платника податку (його взаємозалежних або афілійованих осіб) спрямована на здійснення операцій, пов'язаних з наданням податкової вигоди з

контрагентами, які не виконують своїх податкових зобов'язань, зокрема у випадках, коли такі операції здійснюються через посередників.

На першому етапі відбору об'єктів для здійснення комплексу заходів з викриття "податкових ям" слід використовувати доступ до інформації про результати зіставлення податкових зобов'язань і податкового кредиту в розрізі контрагентів, до переліку платників, які занизили податкові зобов'язання і є вірогідними "податковими ямами" або скористалися "податковими ямами" для завищення податковою кредиту на значну суму.

З метою всебічного відпрацювання "податкової ями" та користувачів "податкової ями" з використанням Системи автоматизованого зіставлення податкових зобов'язань та податкового кредиту у розрізі контрагентів, на рівні Державної податкової служби України за кожним суб'єктом досліджують ланцюг постачальників і споживачів, унаслідок чого складають первісну схему товарних потоків, у якій за кожним контрагентом має міститися така інформація: назва суб'єкта господарювання, код Єдиного державного реєстру, місце реєстрації, статус підприємства, заявлені вихідні податкові зобов'язання та вхідний податковий кредит [5].

Складання зазначеної схеми дасть змогу скоротити час прийняття рішення про відпрацювання певного суб'єкта господарювання, задіяного в ланцюгу поставлення, на початковому етапі визначити таке: чи знаходиться користувач "податкової ями" на території обслуговування, на території області або в іншій області України, а також його статус (посередник, виробник, імпортер, експортер); чи знаходиться "податкова яма" на території обслуговування, на території області або в іншій області України; чи використовується прикриття "податкової ями", на територіях яких областей України ці підприємства зареєстровано.

Після отримання інформації про результати зіставлення податкових зобов'язань і податкового кредиту в розрізі контрагентів або платників податку, які, ймовірно, скористалися "податковими ямами" для завищення податковою кредиту або заниження податкових зобов'язань, слід відібрати об'єкти, за якими необхідно здійснити додаткові перевірочні заходи за таким алгоритмом:

диференціювати підприємства, задіяні в схемі відшкодування ПДВ, умовно їх розподіливши на чотири групи: перша група – які задекларували заниження зобов'язання з ПДВ на 4 млн грн і більше, друга – від 1 до 4 млн грн; третя – від 100 тис. до 1 млн грн, четверта – до 100 тис. грн;

вивчити наявну офіційну інформацію щодо платника податку, його засновників, посадових осіб і напрямів господарської діяльності;

скласти схему руху товарно-матеріальних цінностей і грошових коштів.

На наступному етапі необхідно ідентифікувати посадових осіб і засновників (учасників) підприємства, установивши їх місцезнаходження, провести їх опитування (за згодою) для встановлення ознак фіктивності, а також провести профілактичні заходи, зокрема бесіду з керівництвом, під час якої з'ясувуть причини виявлених розбіжностей.

Під час опитування працівник податкової служби (міліції) має з'ясувати такі питання: чи фактично виконано заявлені операції купівлі-продажу, якими документами це підтверджено; які товари (роботи, послуги) є (були) об'єктом поставлення, хто виробник, наявність сертифікатів, ліцензій тощо; чи здійснювали реалізацію за ціною, нижчою від

ціни придбання, без наявності поважних причин; де й коли укладено угоду поставлення, за участю кого, наявність підтверджувальних документів; як транспортували товар, де зберігали, з якими суб'єктами господарювання уклали відповідні угоди; місце поставлення товару, можливість реального здійснення платником податків зазначених операцій з урахуванням часу, місця знаходження майна; наявність необхідного обсягу матеріальних (нематеріальних) ресурсів, економічно необхідних для придбання, виробництва товарів, виконання робіт або надання послуг, походження грошових коштів, якими оплачено товар.

У разі виявлення факту відносин суб'єктів, яких перевіряють, з підприємствами, що мають ознаки фіктивності, слід додатково перевірити:

господарські договори, укладені з підприємством, що має ознаки фіктивності (якщо правочини вчинено в усній формі – відомості про це);

документи, що підтверджують передачу товарів, виконання робіт (послуг) за сумнівним договором: товарно-транспортні та податкові накладні, рахунки-фактури, довіреності на отримання товарів, акти приймання-передачі виконаних робіт (наданих послуг);

документи, що підтверджують сплату грошових коштів: платіжні доручення, виписки банківських установ, прибуткові та видаткові касові ордери та ін.;

книги обліку придбання та продажу товарів (робіт, послуг).

Якщо внаслідок опитування керівника (засновника) суб'єкта господарювання, який заявив про відшкодування ПДВ, або проведення інших заходів установлено ознаки фіктивності цього платника податку, податковим органам слід провести комплекс таких заходів:

здійснити перевірку юридичної (фактичної) адреси, скласти акт про відсутність за юридичною (фактичною) адресою і того самого дня службовою запискою спрямувати в Державну податкову службу, де перебуває на обліку платник податку, відповідний акт для внесення змін в інформаційні ресурси податкових органів щодо статусу підприємства та направлення відомостей державному реєстратору, а також копію пояснення для врахування в роботі (підрозділу податкової міліції, на території обслуговування якого знаходиться суб'єкт з ознаками фіктивності, направляють відповідне повідомлення);

zareєструвати матеріали в журналі реєстрації заяв і повідомлень про злочини, що вчинені або готують [6];

у разі наявності достатніх підстав, ініціювати розгляд матеріалів щодо порушення кримінальної справи за ст. 205 КК України "Фіктивне підприємництво" або іншими статтями КК України;

зібрати й направити юридичним підрозділам податкової служби необхідні матеріали щодо підготовки позовів про визнання установчих документів суб'єктів господарювання та відповідних угод недійсними, а також доведення факту нікчемності правочинів;

у межах порушених кримінальних справ або матеріалів оперативно-розшукових справ здійснити заходи щодо розкриття банківської таємниці.

Для документального підтвердження ознак фіктивності підприємства слід додатково зібрати такі документи:

копії установчих документів: установчий акт, статут, засновницький договір або протокол установчих зборів, положення юридичної особи, рішення засновників чи уповноваженого ними органу про створення юридичної особи, документ, що підтверджує внесення засновником (засновниками) вкладу (вкладів) до статутного фонду (статутного або складеного капіталу) юридичної особи;

копії документів, які подають державному реєстратору для здійснення державної реєстрації підприємства: реєстраційна картка (що підтверджує волевиявлення особи щодо внесення відповідних записів до Єдиного державного реєстру); заява встановленого зразка про резервування найменування юридичної особи; документ про підтвердження реєстрації іноземної особи в країні, її місцезнаходження, зокрема витяг із торговельного, банківського або судового реєстру; копія квитанції, виданої банком, або копія платіжного доручення з відміткою банку, що підтверджують унесення реєстраційного збору;

реєстраційні документи підприємства: свідоцтво про державну реєстрацію, виписка з Єдиного державного реєстру, довідка про взяття на облік в органах статистики, Державної податкової служби, Пенсійного фонду України, фондах соціального страхування, свідоцтво платника ПДВ;

довідку податкової служби про взяття на облік суб'єкта підприємницької діяльності, фінансові результати за весь період діяльності й повноту та своєчасність сплати податків до бюджету;

довідку з дозвільної системи про надання дозволу на виготовлення печатки та штампів;

картки зі зразками підписів і відбитком печатки (з банківських установ), інформацію про рух коштів рахунками з додатками (з банківських установ), акт про незнаходження за юридичною та фактичною адресами, накази, розпорядження;

пояснення засновників, керівників підприємства з питань реєстрації, відкриття рахунків, передання підприємства іншим особам і ведення фінансово-господарської діяльності;

довідку адресного бюро про місце реєстрації, зазначене в документах, наданих під час реєстрації (перереєстрації), та поданих під час поставлення на податковий облік і в паспортному столі (форма Ф-1);

довідку про склад сім'ї із житлово-експлуатаційного підприємства за місцем реєстрації фізичної особи;

довідку про причетність до діяльності інших підприємств (засновник, директор, бухгалтер) або зайняття підприємницькою діяльністю як підприємців (дані автоматизованих інформаційних систем обласного рівня та Державної податкової служби України).

“Транзитні” підприємства та “податкові ями”, зазвичай, використовують скорочену процедуру банкрутства, установлену ст. 51, 52 Закону України “Про відновлення платоспроможності боржника або визнання його банкрутом” [7], з метою унеможливлення проведення перевірки контролюючими органами й уникнення відповідальності. Ця схема передбачає: розподіл єдиного майнового комплексу за декількома підприємствами у вигляді внесків до статутного фонду новостворених компаній; нежиття юридично значущих дій щодо розподілу боргових зобов'язань материнської компанії між дочірніми

підприємствами; передання контрольного пакету акцій новостворених підприємств іншим компаніям; приховування або фальсифікацію документів бухгалтерського обліку шляхом інсценування злочину, втрати, аварії, нещасного випадку тощо; відчуження майна за зниженими цінами на користь інших фізичних або юридичних осіб, зокрема іноземних компаній, підприємств, розташованих у віддалених регіонах; передання майна в економічно недоцільну (неефективну) оренду; укладання угод, пов'язаних з використанням застави як забезпечення взятих зобов'язань перед кредиторами; списання коштів і майна підприємства на придбання цінних паперів, що не мають реальної ринкової вартості, тощо.

З метою недопущення ліквідації підприємств, які, ймовірно, задіяні в схемах мінімізації та ухилення від сплати податків, без проведення документальної перевірки працівникам податкової служби доцільно направити необхідні запити:

до господарського суду (для з'ясування фактичних обставин справи й одержання копій документів, згідно з якими виникла заборгованість, чим підтверджують неплатоспроможність підприємства-банкрута);

до арбітражного керуючого (для отримання інформації про наявність активів підприємства чи документів, що підтверджують відсутність цих активів);

до органів статистики, Державної фінансової інспекції, податкової служби (для отримання інформації про останні перевірки контрагентів, наявність активів і дебіторської заборгованості вказаного підприємства);

до інших установ (бюро технічної інвентаризації та реєстрації прав власності, територіальних органів Міністерства внутрішніх справ, Державного комітету статистики, Фонду державного майна, Національного банку України, комерційних банків, фінансово-кредитних установ) про зареєстровані активи підприємства, обсяги реалізованої продукції та видатки підприємств, поточні й вкладні (депозитні) та інші рахунки (наявність й обсяг коштів), площі земель, що перебувають у власності або користуванні; участь у створенні господарських товариств, зареєстровані об'єкти нерухомості, транспортні засоби, операції купівлі-продажу майна тощо.

Також доцільно викрити ознаки можливих підроблень документів на предмет створення фіктивного боргу або його завищення, маніпуляцій з активами, недостовірного відображення кредиторської та дебіторської заборгованості (ці зловживання тягнуть за собою кримінальну відповідальність за ст. 364, 366 КК України).

Дієвим у системі заходів викриття схем незаконного відшкодування ПДВ за участю "податкових ям" є стягнення з платників податків коштів, отриманих за нікчемними правочинами. Аналіз розгляду відповідних справ у судах свідчить, що для отримання позитивного судового рішення слід доводити наявність сукупності обставин, які підтверджують нікчемність або вдаваність учиненого правочину, зокрема:

систематичний продаж товарів за ціною, нижчою від ціни придбання, без наявності поважних причин для здійснення останнього, чи було ці дії спрямовано на безпідставне одержання коштів державного бюджету;

обізнаність керівників, засновників, пов'язаних осіб про нікчемність, удаваність укладених правочинів і системність цієї діяльності з боку суб'єкта господарювання та його контрагентів;

неможливість реального здійснення платником податків зазначених операцій з урахуванням реального часу, віддаленості, розташування контрагентів один від одного, місця знаходження майна й обсягу матеріальних ресурсів, економічно необхідних для виробництва товарів, виконання робіт або надання послуг, нездійснення виробником товару підприємницької діяльності;

відсутність необхідних умов для досягнення результатів відповідної підприємницької та іншої економічної діяльності, внаслідок відсутності управлінського або технічного персоналу, основних фондів і грошових коштів, виробничих активів, складських приміщень, транспортних засобів тощо;

урахування в обліку лише тих господарських операцій, що безпосередньо пов'язані з виникненням податкової вигоди, якщо для цього виду діяльності також необхідний облік інших господарських операцій;

здійснення операцій з товарами, що не виробляли або не могли виробляти в обсязі, зазначеному платником податків у документах обліку.

Зазначене надасть можливість дійти висновку, чи мав намір платник податку одержати економічний ефект унаслідок підприємницької або іншої економічної діяльності, а не виключно чи переважно за рахунок відшкодування з бюджету ПДВ за обставин, коли він не здійснював розрахунків за придбаний товар або розраховувався векселями, і його контрагенти не сплачували кошти за проданий ним товар чи розраховувалися векселями. Намір одержати дохід лише в цей спосіб без здійснення реальної господарської діяльності не можна розглядати як самостійну ділову мету. Установлення цих обставин дає підставу для відмовлення у відшкодуванні ПДВ.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Податковий кодекс України від 2 груд. 2010 р. // Відомості Верховної Ради України. – 2011. – № 13–14, 15–16, 17. – Ст. 112.

2. Чернявський С. С. Сучасна стратегія боротьби з організованою злочинністю – відповідь на виклик часу / О. С. Користін, С. С. Чернявський // Вісник Кримінологічної асоціації України : зб. наук. пр. : [редкол. Л. М. Давиденко, Т. А. Денисова, О. М. Джужа та ін.]. – Х., 2011. – 216 с.

3. Лысенко В. Фиктивное предприятие как средство совершения и сокрытия преступной деятельности / В. Лысенко // Предпринимательство, хозяйство и право. – 2002. – № 5. – С. 81–85.

4. Скалозуб Л. П. Протидія підрозділами міліції незаконному відшкодуванню податку на додану вартість : [моногр.] / Скалозуб Л. П. – Чернівці, 2009. – 302 с.

5. Примірний порядок взаємодії органів Державної податкової служби при опрацюванні розшифровок податкових зобов'язань та податкового кредиту з податку на додану вартість у розрізі контрагентів : затв. наказом Державної податкової адміністрації України від 18 квіт. 2008 р. № 266.

6. Про порядок приймання, реєстрації та розгляду в органах і підрозділах внутрішніх справ України заяв і повідомлень про злочини, що вчинені або готуються : наказ Міністерства внутрішніх справ України від 14 квіт. 2004 р. № 400.

7. Про відновлення платоспроможності боржника або визнання його банкрутом : Закон України від 14 трав. 1992 р. № 2343-ХІІ // Відомості Верховної Ради України. – 1992. – № 31. – Ст. 440.

Бусол Олена Юрївна – кандидат юридичних наук, старший науковий співробітник, заступник начальника відділу Міжвідомчого науково-дослідного центру з проблем боротьби з організованою злочинністю при Раді національної безпеки і оборони України

ДЕТЕРМІНАЦІЯ ОРГАНІЗОВАНОЇ ЗЛОЧИННОСТІ: КРИМІНОЛОГІЧНИЙ АСПЕКТ

Розглянуто кримінологічний аспект детермінації організованої злочинності.

Ключові слова: детермінація; трансформація; організована злочинність.

Rассмотрен криминалогический аспект детерминации организованной преступности.

Ключевые слова: детерминация; трансформация; организованная преступность.

Criminological aspect of determination of organized crime is examined.

Keywords: determination; transformation; organized crime.

Вивчення злочинності, її змін, регіональних відмінностей – це вихідний пункт кримінологічного дослідження. Слушною є думка А. І. Долгової щодо того, що програмування боротьби зі злочинністю ґрунтується лише на аналізі виявів останньої. Однак учинення вбивства в суспільному місці ще не означає, що причина – неналежна охорона порядку в цих місцях. Важливо, передусім, виявити, чому вчиняють убивства, кому це вигідно. Тому між етапом пізнання, оцінювання злочинності й етапом організації протидії їй обов'язковим є етап виявлення детермінації та причинності злочинності [1].

Детермінація (від лат. *determinare* – визначати, обумовлювати) – найзагальніша категорія, що характеризує залежність одних явищ, процесів і станів у природі й суспільстві від інших, свідчить про зв'язок між речами та явищами. Детермінант – визначальний, зумовлювальний; детермінувати – визначати, зумовлювати; детермінація – процес визначення, зумовлення. Процес детермінації злочинності є складною взаємодією різних форм зв'язків: функціональних; статистичних; зв'язків стану; причинних тощо [2]. Причинний зв'язок за цих умов є зв'язком генетичним, і причина сама по собі вже зумовлює наслідок.

Поняття детермінації організованої злочинності розкривали в наукових працях із кримінології А. М. Бойко, О. М. Джу́жа, А. І. Долгова, А. П. Закалюк, Ю. Ф. Іванов, Н. Ф. Кузнєцова, І. Б. Медицький, К. Т. Ростов, І. А. Собо́ль, Г. Ф. Хо́хряков та ін. Існує чимало наукових підходів до вивчення злочинності та її причин, а деякі вчені, зокрема, Д. Вільсон, обстоюють думку, що розглядати питання детермінації злочинності не варто [3]. Водночас А. М. Бойко зазначає, що давно назріла необхідність визначити структуру детермінації економічної злочинності в трансформаційний період, рівень і характер впливу (детермінаційну властивість) усіх чинників, що позначаються на кількісно-якісних змінах сучасної економічної злочинності в Україні [4, с. 114]. Зважаючи на різноманіття думок науковців з цього приводу й

необхідність дослідження організованої злочинності будь-якого спрямування, її детермінації і трансформації за роки незалежності України, ставимо за мету розглянути зміст поняття, винесеного в назву цієї статті.

Злочином є передбачене Кримінальним кодексом (КК) України суспільно небезпечне винне діяння (дія або бездіяльність), учинене суб'єктом злочину. Згідно зі ст. 28 КК України, злочин визнають учиненим організованою групою, якщо в його готуванні або вчиненні брали участь декілька осіб (три і більше), які попередньо зорганізувалися в стійке об'єднання для вчинення цього та іншого (інших) злочинів, об'єднаних єдиним планом з розподілом функцій учасників групи, спрямованих на досягнення цього плану, відомого всім учасникам групи. Злочин визнають учиненим злочинною організацією, якщо його вчиняє стійке ієрархічне об'єднання кількох осіб (п'ять і більше), члени якого або структурні частини якого за попередньою змовою зорганізувалися для спільної діяльності, з метою безпосереднього вчинення тяжких або особливо тяжких злочинів, або керівництва чи координації злочинної діяльності інших осіб, або забезпечення функціонування як самої злочинної організації, так й інших злочинних груп [5].

У науці є низка підходів до пояснення сутності організованої злочинності, зокрема, теорії: раціонального вибору, взаємодії, втримання та соціального контролю, екологічна, психологічних рис, диференціальної асоціації, навчання, диференційних можливостей, аномії¹[1] та конфлікту культур, субкультур і соціальної дезорганізації, етнічного наслідування, злочинної організації як підприємства, організаційна тощо [6].

Організовану злочинність, наявну нині в Україні, поділяють на два види: загальнокримінальна й господарсько-економічна. Вони пов'язані з кримінальною професійною діяльністю та є найвищою формою її розвитку. Професійна злочинність, маючи високий ступінь громадської небезпеки як форма соціальної патології, прогресує у своїй кримінальній діяльності та є постійним заняттям й основним джерелом існування осіб, які її здійснюють.

На думку О. Литвина [7], в організованій злочинності переважає форма соціальної патології, що має високий ступінь загальної небезпеки (використання під час учинення злочинів небезпечних предметів, речовин, а також здійснення різних протиправних дій – “операцій”, зокрема, з наркотичними речовинами, що виявляється в постійному та відносно масовому їх виробництві, залучення до свого середовища молоді, функціонування стійких злочинних угруповань – злочинних організацій, концернів, об'єднань тощо). О. Литвин дає визначення якості самої злочинності, якісного показника злочинності та його складових, що сприяють якості злочинності. Так, на його думку, якість злочинності – це її мобільність, універсальність, оснащеність технічними пристроями, засобами та знаряддями, організованість, озброєність, ретельна спланованість спільних дій, завдяки яким учиняють злочини, “чітка спеціалізація”, використання спеціально створених умов, що сприяють злочинній діяльності, професійність, жорстокість, зухвалість, вікові ознаки, удосконалення способів учинення злочинів, постійне вдосконалення кримінальної професійності, методологічна забезпеченість, матеріальне забезпечення злочинної діяльності, координація дій організованих груп, злочинних організацій, їх об'єднань, цілеспрямованість і наполегливість у досягненні поставлених злочинних завдань. На якості відображається чисельність і зміст злочинності, форми й методи її діяльності, інші складові, що сприяють учиненню будь-яких злочинів. Висока якість учинення злочину унеможливорює його розкриття. Якість перешкоджає практичним працівникам органів внутрішніх справ вирішувати, яка саме служба має здійснювати розкриття злочину (у боротьбі з організованою чи економічною злочинністю тощо). Перелічені якісні показники злочинності є допоміжними чинниками вчинення злочинів проти загальної безпеки [7].

Кримінологія трактує злочин як єдине утворення. Кожний окремий злочин існує в одиничному екземплярі та має власну характеристику. Злочинність – це множина, що складається з усіх індивідуальних подій, які спільно утворюють явище. Індивідуальний об'єкт нижчого рівня (злочин) – категорія випадкова. Конкретні злочини, з яких складається злочинність, не залежать один від одного та мають випадковий характер. Індивідуальний об'єкт вищого рівня – злочинність – категорія не випадкова. Злочинність характеризується цілісністю й складністю, множинністю та різноманіттям зв'язків з іншими соціальними явищами. За цими ознаками й різняться злочин і злочинність [8, с. 165].

Сучасна організована злочинність охоплює виробництво, розподіл, обмін і споживання нелегальних благ та послуг. Організований характер цього “бізнесу” спричиняє зміну спонтанних, випадкових,

---

¹[1] *Аномія* – стан беззаконня, відсутності правових норм. Основи теорії аномії, що використовують для пояснення причин злочинності, заклав Е. Дюркгейм. Учений стверджував, що соціально відхилена від норми поведінка і злочинність – це цілком нормальні явища.

хаотичних дій на впорядковану, стандартизовану, нормативно врегульовану, стійку взаємодію злочинців, що передбачає розподіл функцій і професіоналізацію, формування статусно-рольової системи всередині злочинних спільнот, перенесення її в суспільство загалом [9].

Є. Бафія використовує поняття “етіологія злочинності”, яке розуміє як основний розділ кримінології, що встановлює генетичні закономірності злочинності, виявляє криміногенні ситуації, зокрема криміногенні фактори й мотиви вчинення злочину, тобто закономірності у взаємодіях і залежностях соціального середовища, культури, громадської дисципліни й особистості правопорушника. Ідеться про домінуючі криміногенні фактори, установлені в межах криміногенної ситуації [10, с. 68].

Н. Ф. Кузнецова до системи кримінологічної детермінації відносить складові причини, умови та кореляти [11, с. 11–12], А. П. Закалюк – сукупність явищ, процесів, фактів, виявів, з якими вона пов’язана та якими вона обумовлена [12, с. 184–189]. Таким чином, умова – це явище, що формує причину чи створює можливість її дії, причому цей зв’язок з наслідком обумовлений. Функціональний зв’язок явищ полягає в тому, що зміна одних явищ спричиняє зміну інших. Однією з найпоширеніших у кримінології категорій є “причина”: це явище, що безпосередньо зумовлює інше явище – наслідок. Причина як основа й сутність наслідку є вихідним і визначальним елементом взаємозв’язку явищ. Таким чином, якщо причини злочинності – це негативні явища, що спричиняють її, то умови злочинності – це явища, які безпосередньо не призводять до злочинності (наслідку), однак у певний спосіб впливають на розвиток причинного зв’язку, сприяючи або не перешкоджаючи виникненню злочинності. Умови злочинності, зазвичай, поділяють на об’єктивні та суб’єктивні. Цей розподіл надає можливість у кожному конкретному випадку встановити умови впливу на поведінку людини зовні, а також вплив внутрішніх особливостей індивіда на його вчинки. Розглядаючи злочин як соціальне явище, необхідно враховувати, що оцінення одних явищ як причин, а інших – як умов завжди матиме відносний характер, оскільки в одних випадках певне явище може бути причиною злочинності, а в інших – її умовою [13].

Отже, детермінантами злочинності є комплекси соціальних явищ, сукупна дія яких породжує злочинність. Більшість кримінологів указує на виключно негативний зміст причин й умов злочинності [14], однак подеколи зазначають, що у процесі детермінації можуть брати участь також позитивні суспільні явища (наприклад, лібералізація економіки разом із прорахунками в плануванні заходів протидії економічній злочинності).

Г. А. Аванесов зауважує [8, с. 100], що в системі буржуазних (західних. – *Авт.*) кримінологічних концепцій особливе місце посідає теорія множинності факторів, відповідно до якої, причинами злочинності є не одне явище, а велика група явищ, процесів; фактори мають різне походження (територіальні, кліматичні, психічні, антропологічні тощо). Зазвичай визначають до 200 факторів. Недоліком цієї теорії є те, що вона не враховує взаємозв’язок факторів і не класифікує їх.

Дослідники К. Т. Ростов, І. А. Соболев вважають, що причинно-наслідковий комплекс можуть відображати різні поняття, зокрема: детермінація, причини й умови, фактори злочинності. Причинність є однією з форм детермінації, яку розуміють як будь-яку закономірність між різноманітними процесами та явищами [15, с. 95].

І. Б. Медичкий трактує термін “фактор” як родові поняття, що охоплює всі види криміногенної детермінації як певну сукупність причин, умов чи інших чинників конкретного явища, що об’єднуються як за своїм змістом, значенням, так і за іншими критеріями [16, с. 13]. Учений виокремлює соціальні фактори, зокрема: політичний (боротьба за владу, протистояння різних гілок влади, протистояння центральних органів влади й органів місцевого самоврядування); організаційно-управлінський (бюрократизм, недоліки в доборі керівних кадрів, правовий нігілізм посадовців тощо); ідеологічний (недоліки у формуванні правової культури, шлюбно-сімейних відносин, засилля низькопробної культурної продукції тощо); соціальні хвороби суспільства (проституція, алкоголізм, наркоманія). Відповідно до історичного аспекту, соціальні фактори поділяє на соціальні фактори радянського періоду та соціальні фактори, що набули свого значення за часів незалежності України [16, с. 87–88].

Поняття детермінації відображає одну із суттєвих особливостей буття – загальний зв’язок, взаємозв’язок і взаємозумовленість предметів, явищ і процесів. Причинність як ядро детермінації в загальнонауковому плані означає такий зв’язок, у якому одне явище (процес) у певних умовах відтворює, продукує інше. Якщо причини зумовлюють наслідок (злочинність, злочин), то умови як різновид детермінації лише сприяють цьому, забезпечуючи можливість дії причин. Саме взаємодія причин й умов призводить до результату (злочину). Водночас, детермінуючи злочинність, слід ураховувати відносність, умовність поділу явищ і процесів на причини й умови.

За силою дії причини й умови злочинності поділяють на головні (основні) та неголовні (неосновні). Цей поділ також не має абсолютного значення, його може бути застосовано не до злочинності загалом, а до окремих її видів і, передусім, до конкретних злочинів.

За ознаками часової та просторової поширеності розрізняють причини й умови, що діють постійно і тимчасово (наприклад, під час воєнних дій, післявоєнної розрухи); на всій території держави, в окремих її регіонах і зонах, а також які мають суто локальний характер.

Причини й умови злочинності класифікують також за їх змістом, відповідно до основних сфер життя суспільства: економічної, соціальної, політичної, духовно-моральної і правової [17].

Організована злочинність як регулятор тіньових ринків виконує низку економічних функцій: задоволення потреб у нелегальних товарах (наприклад наркотиках) чи послугах (проституція), незаконна доставка легальних товарів (контрабанда зброї), координація дій суб’єктів злочинної діяльності (наприклад, злочинців-професіоналів і злочинних спільнот), контроль за виконанням угод і розв’язання конфліктів, створення робочих місць і залучення кваліфікованого персоналу (технологів, юристів, економістів), франчайзинг (допуск на ринок інших злочинців під маркою відомої злочинної організації), консалтинг (наприклад, щодо технології відмивання грошей), захист, нівелювання бюрократичних перепон, фінансування тощо. Часом легальні організації беруть участь у незаконних підприємствах і виявляють зацікавленість у функціонуванні злочинних спільнот задля збільшення власних активів, посилення впливу, усунення конкурентів тощо [9].

Економічну злочинність може бути визначено як соціально-правове змінне негативне масове явище, що складається із сукупності економічних злочинів, учинених у певний період у будь-яких країні чи в регіоні. Поняття “економічний злочин” практично не розроблено ні в кримінально-правовій, ні в кримінологічній науках, не всі кримінологи виокремлюють економічну злочинність як самостійний вид злочинності [18]. Крім того, немає чіткого законодавчого закріплення цього поняття. Економічною злочинністю традиційно науковці вважають злочини у сфері господарської діяльності. Сьогодні 37 таких злочинів передбачено у гл. VII Кримінального кодексу України [5]. Хоча організована злочинність і є кримінально караним діянням, однак вона, на думку деяких учених, у певних дозах може приносити й користь державі та суспільству. Так, лауреат Нобелівської премії (1986) Д. Бьюкенен, на підставі економічного аналізу злочинів, доводить корисність організованої злочинності. Аксіомою ринку є те, що монополія у виробництві звичайних товарів і послуг соціально не ефективна, оскільки скорочує пропозицію. Проте, якщо монополія у пропозиції “хороших” товарів небажана, монополія у пропозиції “поганих” товарів може бути соціально бажаною. Таким чином, перевага монополії організації (злочинності) над конкурентною організацією зумовлює скорочення загального випуску (злочинів) [19].

Однак якщо альтернативою організованої злочинності стає не декриміналізоване суспільство, а “дезорганізована злочинність”, тобто якщо злочинність залишається на тому самому рівні за умов зниження рівня її організованості, то наслідки цього процесу для суспільства не такі вже й однозначні. Кримінальна монополія нав’язує злочинному світові жорстку дисципліну, мінімізує міжусобиці банд і побічні насильницькі вияви злочинів, що за певних обставин відповідає інтересам суспільства [20].

Організована злочинність, на думку деяких учених, іноді виконує функції, які не може забезпечити держава. Це соціальний і фізичний захист осіб, гарантії виконання торгових угод, зокрема міжнародних, розв’язання конфліктів між громадянами й суспільством, інших суперечок, арбітраж. Організована злочинність сприяє накопиченню первинного капіталу: прибутки від незаконного бізнесу вкладають у легальні підприємства, чим забезпечується економічний розвиток держави. Нерідко кримінальні авторитети стають респектабельними бізнесменами, тоді організована злочинність може звзунитися до сфер злочинних промислів.

Слушною є думка А. М. Бойка стосовно того, що вчення про детермінацію злочинності є методологічною основою наукового обґрунтування заходів запобігання та протидії злочинності [4, с. 114].

Вивчаючи детермінацію злочинності, як економічної, так і загальнокримінальної, зокрема організованої, слід ураховувати загальний зв’язок, функціональних, статистичних, причинних, інших факторів, взаємозумовленість предметів, явищ, процесів тощо. Важливу роль відіграє правильний вибір наукових підходів до пояснення сутності організованої злочинності.

Визнання розглянутих у статті понять дасть змогу розкрити питання процесу детермінації організованої злочинності в Україні та її трансформації із загальнокримінальної в економічну.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Криминология : [учеб.] / под общ. ред. А. И. Долговой. – [3-е изд., перераб. и доп.]. – М. : Норма, 2005. – 912 с.
2. Иванов Ю. Ф. Криминология : [навч. посіб.] / Ю. Ф. Иванов, О. М. Джужа. – К. : Паливода А. В. – 2006. – 264 с.
3. Wilson J. Q. Thinking About Crime (Rev. Edition) / Wilson J. Q. – New York : Vintage Books USA, 1992.
4. Бойко А. М. Детерминация экономической злочинності в Україні в умовах переходу до ринкової економіки (теоретико-кримінологічне дослідження) : [моногр.] / Бойко А. М. – Л. : Вид. центр Львів. нац. ун-ту ім. Івана Франка, 2008. – 380 с.
5. Кримінальний кодекс України : Закон України від 5 квіт. 2001 р. № 2341-III // Відомості Верховної Ради України. – 2001. – № 25–26. – Ст. 131.
6. Lyman M. D. Organized Crime / M. D. Lyman, G. W. Potter. – New York : Prentice Hall, 2000.
7. Литвин О. Загальна характеристика стану злочинності / О. Литвин [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.justinian.com.ua/article.php?id=3228>.
8. Аванесов Г. А. Криминология / Аванесов Г. А. – М. : Акад. МВД СРСР, 1984. – 500 с.
9. Бова А. Соціолого-кримінологічні дослідження організованої злочинності / А. Бова // Інституційні ознаки організованої злочинності та її соціальна основа [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.politik.org.ua/>.
10. Бафия Е. Проблемы криминологии. Диалектика криминогенной ситуации / Бафия Е. ; под ред. Н. А. Стручкова ; пер. Е. П. Эбзеевой. – М. : Юрид. лит., 1983. – 150 с.
11. Кузнецова Н. Ф. Проблемы криминологической детерминации / Кузнецова Н. Ф. – М. : Юрид. лит., 1984. – 204 с.
12. Закалюк А. П. Курс сучасної української криминології: теорія і практика : у 3 кн. / Закалюк А. П. – К. : Вид. дім “Ін Юре”, 2007. – . – Кн. 1 : Теоретичні засади та історія української криминологічної науки. – К., 2007. – 424 с.
13. Детермінація і причини злочинності [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.osvita-laza.in.ua/publ/kriminologija/determinacija_i_prichinnist_.
14. Криминология : [учеб.] / под ред. Н. Ф. Кузнецовой, В. В. Лунеева. – М., 2004. – 167 с.
15. Криминология – XX век / под ред. В. Н. Бурлакова, В. П. Сальникова. – СПб. : Юрид. центр Пресс, 2000. – 554 с.
16. Медицький І. Б. Вплив соціальних факторів на злочинність в умовах становлення незалежної Української держави / Медицький І. Б. – Івано-Франківськ, 2007. – 222 с.
17. Алексеев А. И. Криминология : курс лекций / Алексеев А. И. – М. : Щит-М, 1999. – 340 с.
18. Детермінація організованих форм економічної злочинності [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.shpargalka.org.ua/r/0/604.html>.
19. Бьюкенен Д. М. Защита организованной преступности? / Д. М. Бьюкенен // Экономическая теория преступлений и наказаний. – 1999. – № 1.
20. Шеллинг Т. С. Экономический анализ и организованная преступность / Т. С. Шеллинг // Экономическая теория преступлений и наказаний. – 1999. – № 1.

КАТЕГОРІЇ ОБ'ЄКТІВ ОПЕРАТИВНОГО ОБСЛУГОВУВАННЯ ПІДРОЗДІЛАМИ КАРНОГО РОЗШУКУ ЗА ЛІНІЙНИМ ПРИНЦИПОМ

Проаналізовано категорію об'єктів оперативно-розшукової діяльності та зміст узагальненого об'єкта оперативного обслуговування ліній роботи підрозділами карного розшуку.

Ключові слова: оперативний працівник; лінії роботи; оперативне обслуговування; об'єкт оперативно-розшукової діяльності.

Проанализирована категория объектов оперативно-розыскной деятельности и содержание обобщенного объекта оперативного обслуживания линий работы подразделений уголовного розыска.

Ключевые слова: оперативный сотрудник; линии работы; оперативное обслуживание; объект оперативно-розыскной деятельности.

Article is devoted a question of definition of essence of objects of operatively-search activity and the maintenance of the generalized object of operative service of lines of work by criminal investigation department divisions.

Keywords: the operative worker; work lines; operative service; object of operatively-search activity.

Поняття об'єктів оперативно-розшукової діяльності (ОРД) є недостатньо дослідженим елементом у системі оперативно-розшукових відносин, з приводу якого і взаємодіють відповідні суб'єкти ОРД. Дослідження в цьому напрямі значною мірою визначає успіх наукового обґрунтування широкого комплексу питань теоретико-прикладного характеру. Так, визначення кола об'єктів ОРД, що підлягають вивченню, їх типологія та систематизація створюють міцну базу для правильного визначення предмета цієї галузі знань, її завдань, розвитку оперативно-розшукової класифікації, побудови чіткої системи конкретно галузевих концепцій, а також для обґрунтованого прогнозування перспектив їх подальшого розвитку.

Незважаючи на те, що поняття об'єктів ОРД завжди цікавило вчених (А. І. Алексєєв, Д. В. Гребельський, П. О. Олійник, А. Г. Птіцин, Г. К. Синілов, В. І. Філіппенко, В. Ю. Фролов та інші), однак достатньо глибокого теоретичного аналізу не здійснено донині. Узагальнені висновки прикладних розробок є дещо односторонніми та формалізованими для вимог сучасної оперативної практики. Водночас наявний у світовій оперативній практиці традиційний перелік об'єктів ОРД не завжди відображає їх потенційну насиченість специфічним змістом. Це засвідчує актуальність розроблення концептуального підходу стосовно окресленої проблематики. Таким чином, мета цієї статті – визначити науковий і практичний зміст категорії об'єкта оперативного обслуговування ліній роботи підрозділами карного розшуку, коло об'єктів, що підлягають впливу в межах оперативно-розшукових відносин.

У юридичній літературі поширеною є наукова позиція, відповідно до якої пізнання в ОРД спрямовано, передусім, на специфічний об'єкт – злочин, а також усе, що з ним пов'язано [1, с. 5]. Можна стверджувати, що злочин і супутні йому обставини як об'єкти пізнання ОРД актуалізуються й в умовах сьогодення. Близьку до наведеної позицію обстоюють П. О. Олійник, А. Г. Птіцин та інші [2, с. 52; 3, с. 20]. Учені стверджують, що у кримінології, криміналістиці й оперативно-розшуковій діяльності загальний об'єкт вивчення – злочин, у якому кожна наукова галузь знань прикладного характеру формує певний погляд на загальний об'єкт, визначений специфічними завданнями.

Поступово таке усвідомлення об'єкта оперативно-розшукового пізнання зумовило певні відмежування. Так, наприклад, пропонували як матеріальне відображення об'єкта пізнання в межах цієї проблеми визнати оперативно значущу інформацію [4, с. 51]. Погоджуючись із можливістю існування наведеної позиції, водночас, вважаємо це визначення дещо обмеженим, оскільки не вказано джерела та носії цієї інформації.

На думку дослідників В. Г. Самойлова, В. Є. Тарасенка, Е. О. Дідоренка, Б. І. Бараненка та інших, загальним об'єктом діяльності органів внутрішніх справ України слід визнати злочинність у її кількісному (стан злочинності) та якісному (структура злочинності) розрізах. Аналогічне розуміння закладено й в окремих нормах чинного законодавства України про ОРД (ч. 1 ст. 6, п. 1, 5 ч. 1 ст. 7, ч. 7, 14 ст. 9 Закону України "Про оперативно-розшукову діяльність").

Крім розглянутих підходів, заслуговує на увагу більш конкретизована позиція В. П. Дементьєва [5, с. 12]. На його думку, об'єкт, на який спрямована ОРД, – це кримінально активні особи, а також ті, які володіють або можуть володіти інформацією, що має значення для їх викриття. Саме з метою пізнання, впливу на цей об'єкт і застосовують весь арсенал специфічних засобів ОРД. Кримінально активними особами вважають не тільки тих, які вчинили або вчиняють злочинні діяння, а й осіб, які схильні до делінквентної поведінки. До осіб, що володіють необхідною інформацією, науковець відносить осіб, які, у зв'язку зі службовим, суспільним, соціальним становищем, володіють необхідними для досягнення цілей діяльності відомостями, але, не знаючи їх значення або умисно вдаючись до різних хитрощів, не роблять їх надбанням правоохоронних органів. На наш погляд, ця наукова позиція є більш переконливою, хоча й не позбавлена певних суперечностей. Зокрема, об'єкт пізнання ОРД ще ширший, ніж окреслено вченим.

На підставі викладених позицій В. І. Філіппенко, В. Ю. Фролов і Т. В. Зеленська стверджують [6, с. 38], що об'єктом пізнання ОРД є причини, умови, характер і результати діяльності людей, які стосуються протиправних фактів. Асоціальна спрямованість об'єкту пізнання формує його активність щодо маскування протиправних дій, протидії суб'єктам ОРД. Слід позитивно оцінити спробу В. І. Філіппенка і В. Ю. Фролова представити об'єкт ОРД через його ознаки. Проте всі їх міркування щодо власного розуміння об'єкта ОРД зводяться до вже визначеного – злочинності.

Потребує уваги проблема неповної визначеності об'єктів оперативного обслуговування ліній роботи підрозділами карного розшуку як потенційних протилежних сторін в оперативно-розшукових відносинах. Глумачення часто вживаного терміна "особи, причетні до протиправних фактів" дає підстави включати до кола осіб, які становлять оперативний інтерес, як учасників злочинного діяння (виконавців, організаторів, пособників тощо), так й очевидців (свідків) події [7]. В обох випадках теоретично припустимою є можливість проведення щодо них відповідних оперативно-розшукових заходів.

Зазначене зумовлено досить широкими цілями та завданнями ОРД. Беручи до уваги практичну багатоцільову спрямованість, до об'єктів оперативного обслуговування ліній роботи підрозділами карного розшуку можна відносити й інших осіб, які належать до кола кримінальних зв'язків і близького оточення, оскільки ці особи володіють оперативно цінною опосередкованою інформацією. Об'єктами певною мірою можна вважати й інших осіб, які є носіями інформації, що має значення для захисту інтересів громадян, суспільства й держави, а також виявлення, припинення та розкриття злочинів, викриття причин й умов, що сприяють їх учиненню, та здійснення профілактики правопорушень. Це стосується й осіб, які "прикривають" злочинну діяльність безпосередніх об'єктів ОРД, захищають їх різними способами від кримінального переслідування та покарання тощо.

Водночас за ознаками вчинення злочину оперативному відпрацюванню можуть підлягати й кримінологічно окреслені категорії (раніше засуджені, особи, схильні до вчинення злочинів, такі, що ведуть аморальний спосіб життя, та ін.). Різноманітність характеристик окремих осіб і груп як об'єктів оперативного обслуговування ліній роботи підрозділами карного розшуку, а також їх соціальні, моральні, кримінальні позиції спричиняють їх потенційне протистояння в системі оперативно-розшукових відносин.

На законодавчому рівні не визначено, стосовно кого можуть здійснювати оперативно-розшукові заходи. Зазначено лише, що цими об'єктами є особи та групи, відносно яких наявна достатня інформація про підготовку до вчинення або безпосередньо вчинення злочинів, про причетність їх до злочинів, що готують або вчинені невстановленими особами, а також які переховуються від слідства, суду чи відбування кримінального покарання або ж безвісно відсутні (ч. 1 ст. 6 Закону України "Про оперативно-розшукову діяльність").

Відповідно до позицій Б. І. Бараненка, Л. І. Казміренко, В. Г. Андросюка та інших [8, с. 80], у структурі ОРД як функціональної системи необхідно виокремити:

загальний об'єкт ОРД, яким слід вважати кримінальну діяльність злочинних елементів (зокрема, загальний стан і структуру зареєстрованої злочинності, а також вплив на неї безпосередніх криміногенних чинників, окремих соціальних субкультур й інфраструктур, деструктивних загальнопсихологічних і соціально-психологічних цілей, потреб, установок та інших ситуацій і явищ, що становлять оперативний інтерес, тощо);

безпосередні об'єкти ОРД, тобто особи та групи, щодо яких наявна достатня інформація про те, що вони готують або вчинили злочини, чи про причетність їх до злочинів, які готують або вчинені невстановленими особами, а також які переховуються від слідства, суду чи відбування кримінального

покарання, або ж безвісно відсутні та ін. Таким чином, зміст визначення “злочинні елементи” зводиться до характеристики кримінально активних осіб.

З позицій психологічного супроводження ОРД [9, с. 101], об'єктами її пізнання є учасники оперативно-розшукового процесу та результати їх активності – матеріалізовані носії психічного, за допомогою вивчення яких можна одержувати оперативно значущу інформацію.

Важливим психологічним змістом узагальненого об'єкта оперативного обслуговування ліній роботи підрозділами карного розшуку є комплекс наявних у суспільстві соціально-психологічних установок, основу яких становлять чинники двох протилежних рядів:

а) потенційна схильність окремих осіб і груп до вчинення злочинів (проблеми кримінального потенціалу як відповідного психологічного стереотипу або соціально-перцептивного досвіду особистості, тобто вияву сучасного негативного морально-психологічного стану індивідуальної й суспільної свідомості та руйнування системи цінностей, що є наслідком досить гострих і стійких соціально-економічних, політичних суперечностей, а також поширення в певних прошарках суспільства зневаги до органів державної влади й управління, правового нігілізму тощо). Це зумовлює, насамперед, попереджувальну спрямованість оперативно-розшукового впливу на зазначені об'єкти;

б) готовність певної частини суспільства до протидії злочинному світові (проблеми одержання оперативно значущої інформації від окремих осіб), що визначає необхідність і важливість вивчення соціальної бази допомоги у протидії злочинності, зокрема, цілеспрямованого одержання спеціальних психологічних знань, з метою використання їх для суспільної корекції соціально-психологічних установок для формування активної громадської позиції.

Отже, об'єктами пізнання в ОРД є злочинці різної спрямованості, члени груп і злочинних організацій, відносно яких наявна достатня інформація про те, що вони готують або вчинили злочини, переховуються від слідства, суду чи відбування кримінального покарання, або ж безвісно відсутні особи. Однак не доцільно обмежуватися виключно цими категоріями, як і безпідставно розширювати їх коло. З цього приводу слушною є думка В. І. Єлінського [10, с. 55], що об'єктами пізнання ОРД є не тільки наведені категорії осіб, а й ті, які створюють інформаційні передумови для інтуїтивного прогнозу працівників оперативних підрозділів. Тобто до об'єктів ОРД слід віднести й деякі джерела надходження (носії) оперативно значущої інформації (зокрема тих, які володіють оперативно значущою інформацією).

Наведені категорії об'єктів оперативного обслуговування ліній роботи підрозділами карного розшуку утворюють систему взаємодії як із суб'єктами, так і з матеріальними носіями, а також формують зв'язки між усіма зазначеними елементами. Наведене визначення та різноаспектне усвідомлення об'єктів оперативного обслуговування ліній роботи підрозділами карного розшуку сприяє з'ясуванню зв'язків з основними підгалузями науки.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Введение в оперативно-розыскную психологию : лекция / [предисл. А. Ю. Шумилова]. – М. : Изд. дом Шумиловой И. И., 2006. – 36 с.
2. Олейник П. А. Методологические вопросы теории оперативно-розыскной деятельности / П. А. Олейник, А. Г. Птицын // Криминалистика и судебная экспертиза : респ. межведом. сб. науч. и науч.-метод. работ. – 1969. – Вып. 6. – С. 51–58.
3. Олейник П. А. Вопросы теории и практики розыска скрывающихся преступников / П. А. Олейник, А. Г. Птицын // Криминалистика и судебная экспертиза : респ. межведом. сб. науч. и науч.-метод. работ. – 1970. – Вып. 7. – С. 20–24.
4. Сущность и понятие оперативно-розыскной деятельности, ее основные задачи / А. Н. Гушин, В. А. Колдин, В. В. Лисоволенко, Н. А. Громов // Следователь. – 2004. – № 7 (75). – С. 50–55.
5. Бахин В. П. Опыт практики – ключ к раскрытию и расследованию преступлений : [сб. рек.] / В. П. Бахин, В. П. Дементьев. – Свердловск : Изд-во СВШМ, 1980. – 75 с.
6. Зеленская Т. В. Соотношение уголовно-процессуальной и оперативно-розыскной деятельности (основные положения) / Т. В. Зеленская // Российский следователь. – 2006. – № 8. – С. 37–39.
7. Атмажитов В. М. Современные проблемы борьбы с экономической преступностью : [учеб. пособие] / Атмажитов В. М., Ревин В. П., Токарев Е. В. – М. : Акад. упр. МВД РФ, 2005. – 375 с.
8. Конфліктологія : навч.-метод. посіб. / [Б. І. Бараненко та ін.] ; за заг. ред. Я. Ю. Кондратьєва. – К. : Нац. акад. внутр. справ України, 2003. – 144 с.
9. Охріменко І. М. Психологічний зміст окремих методологічних категорій у контексті психології оперативно-розшукової діяльності / І. М. Охріменко // Юридична психологія та педагогіка. – 2009. – № 1(5). – С. 96–106.
10. Елинский В. И. Объект оперативно-розыскной деятельности (диалектика, современное представление) / В. И. Елинский // Проблемы формирования уголовно-розыскного права (Актуальные вопросы обнаружения преступлений с помощью негласных возможностей) : вневедом. сб. науч. работ. – 2000. – Вып. 3. – С. 48–57.

ХАРАКТЕРИСТИКА ЕЛЕМЕНТІВ ОПЕРАТИВНОЇ ОБСТАНОВКИ В УМОВАХ ВЕЛИКОГО МІСТА

Схарактеризовано основні елементи оперативної обстановки в умовах великого міста.

Ключові слова: оперативна обстановка; злочинність; велике місто; географічні відносини; соціально-економічні відносини; сили та засоби.

Охарактеризованы основные элементы оперативной обстановки в условиях большого города.

Ключевые слова: оперативная обстановка; преступность; большой город; географические отношения; социально-экономические отношения; силы и средства.

The basic elements of operative conditions in a big city are characterized.

Keywords: operative conditions; criminality; a big city; geographical relations; social and economic relations; forces and means.

Зростання рівня кримінального “професіоналізму”, негативні тенденції, що спостерігаються в структурі злочинності (збільшення кількості злочинів, пов’язаних з насильством над представниками комерційних структур, убивств на замовлення, злочинів, які вчиняють організовані угруповання з міжрегіональними та міжнародними зв’язками), вимагають постійного контролю за оперативною обстановкою, насамперед, у великих містах України.

Саме тому винятково важливого значення набуває вдосконалення організаційно-тактичних напрямів діяльності оперативних підрозділів МВС України в умовах великого міста. Від належного виконання організаційних завдань залежить ефективне отримання оперативної інформації про стан оперативної обстановки у великих містах, розстановка негласних сил і засобів, їх висока оперативна готовність, уміле поєднання оперативно-розшукових заходів і слідчих дій, комплексне застосування можливостей кримінальної міліції під час виявлення, попередження та розкриття злочинів.

Мета цієї статті – визначити основні елементи оперативної обстановки в умовах великого міста та схарактеризувати їх.

Вивчення, аналіз й оцінювання оперативної обстановки (у деяких джерелах – оперативне дослідження [7]) є необхідною умовою прийняття ефективних рішень у сфері протидії злочинності. Категорію оперативної обстановки формують три основні елементи:

географічні та соціально-економічні особливості території обслуговування;

рівень злочинності, інших правопорушень;

стан сил і засобів протидії правопорушенням, результати їх діяльності [1, с. 26].

Важливість розгляду географічних і пов'язаних з ними соціально-економічних відносин [2, с. 24–28] ґрунтується на твердженні, що будь-які соціально-економічні відносини, протиріччя під час їх здійснення спричиняють злочинність [3, с. 62]. Нестабільність у соціально-економічній ситуації в країні створює сприятливе підґрунтя для поширення найбільш небезпечних виявів злочинності [4, с. 66]. Водночас організовані злочинні угруповання спрямовують свою діяльність на встановлення контролю за легальними сферами економіки. Таким шляхом злочинці спрощують відмивання нелегальних доходів, забезпечують конспірацію протиправної діяльності й отримують додаткову можливість впливу на суспільство [5, с. 39].

Про ускладнення криміногенної ситуації свідчить щорічне збільшення кількості звернень до органів внутрішніх справ про злочини й події. Так, 2011 р. в м. Києві зареєстровано 37 302 злочинів, що на 3,8 % більше, ніж 2010 р.; виявлено 24 організовані злочинні групи та злочинні організації, що на 41,2 % більше, ніж 2011 р.; учинено 534 злочини у сфері господарської діяльності, що на 30,2 % більше, ніж 2010 р. У м. Севастополі зареєстровано 7055 злочинів, що на 28,5 % більше, ніж 2010 р.; виявлено 9 організованих злочинних груп і злочинних організацій, стільки само й 2011 р.; учинено 107 злочинів у сфері господарської діяльності, що на 39 % більше, ніж 2010 р.

Інтенсивність економічних зв'язків є одним з тих чинників, що зумовлені умовами великого міста. Водночас формуються сприятливі умови для реалізації злочинних намірів [6, с. 28].

Сучасна кримінологія визнає соціальну та історичну зумовленість злочинності [7, с. 47–50]. Науковці Е. О. Дідоренко, Б. Г. Розовський, Е. В. Віленська звертають увагу на необхідність розгляду впливу криміногенного потенціалу населення у великих містах не лише шляхом аналізу соціально-економічної та демографічної структури, а з урахуванням історичних процесів формування територіальної спільноти [8, с. 177–212].

Про вплив на поведінку окремої особи укладу життя соціальної спільноти на певній території, що залежить від специфіки умов життя та діяльності, зазначає і С. С. Овчинський [9, с. 12].

Історії формування популяції населення Донецької, Луганської та Харківської областей [10, с. 16–17], притаманні такі особливості: нетривалий строк формування, стрімке збільшення кількості населення, імміграція населення з різних регіонів Російської імперії (згодом і СРСР), дисбаланс соціальної та промислової сфер, тривале домінування ідей тимчасовості та вимушеності проживання в межах регіону, наявність на його території значної кількості виправних установ.

Зазначене зумовило багатонаціональність у великих містах, що розглядаємо. Відповідно до результатів всеукраїнського перепису населення, питома вага

представників національних меншин у Донецькій області становить 43,1 %, Луганській – 42,0 %, Харківській – 29,3 %, відповідний середньодержавний показник становить 22,2 %.

Таким чином, до факторів, пов'язаних із соціально-демографічною характеристикою великих міст, що впливають на організацію та здійснення оперативно-розшукової діяльності, належать такі:

наявність тісних етнічних, родинних і культурних зв'язків;

висока інтенсивність міграції;

формування на території України компактних суспільних груп іммігрантів, які не визнають принципів домінуючої культури, норм права, мають антигромадську спрямованість [11, с. 40–41];

наявність серед мігрантів високого попиту на “послуги” корумпованих посадових осіб органів державної влади та місцевого самоврядування;

формування підґрунтя для посилення впливу транснаціональних злочинних угруповань на території України;

зростання рівня соціального напруження в суспільстві, поширення ідей расової та національної нетерпимості;

“експорт” злочинів, учинення яких не характерне для відповідних територій (або зареєстровано поодинокі випадки їх учинення).

Зазначені фактори визначають певні особливості злочинності у великих містах.

Вивчення структури злочинності як в Україні загалом, так і великих містах зокрема дає підстави для висновку, що серед основних чинників загального збільшення кількості зареєстрованих злочинів є зростання рівня майнової злочинності, передусім, крадіжок чужого майна. Водночас частка таких небезпечних виявів, як умисне вбивство, умисне тяжке тілесне ушкодження, розбій, грабїж, є стабільною, а подеколи і збільшується.

Серед основних чинників, що зумовили збільшення кількості зареєстрованих корисливих злочинів, необхідно визначити прогалини у профілактичній роботі, зміни в соціально-економічному становищі як держави загалом, так й окремих великих міст, а також неналежне корегування критеріїв малозначності під час кваліфікації діяння як злочину. Поза межами поняття кримінальної події залишилась значна кількість діянь, що посягають на майнові права та інтереси фізичних та юридичних осіб.

Наркоманія спричиняє низку загроз для суспільства, серед яких – формування нелегального ринку відповідних засобів і речовин, що забезпечує сприятливі умови для існування найбільш небезпечних форм злочинності, передусім транснаціональної організованої [12, с. 7]. Відомості щодо зареєстрованих в Україні злочинів у сфері обігу наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів або прекурсорів свідчать про стійку тенденцію щодо зменшення їх кількості. Так, якщо 2007 р. виявлено 63 838 зазначених злочинів, то 2010 р. – 56 878, а вже 2011 р. – 53 206. Проте це не можна повною мірою визнавати як позитивні зрушення в кримінальному середовищі, оскільки частка зазначених злочинів у структурі загальнокримінальної злочинності постійно збільшується.

На території великих міст, на відміну від загальнодержавних тенденцій, спостерігаємо збільшення кількості зареєстрованих злочинів у сфері обігу наркотиків.

Лише в м. Києві їх кількість з 4241 злочину, зареєстрованого 2010 р., збільшилася до 4554 за 2011 р.

Аргументованою є теза про те, що міграція населення з малих і середніх міст до великих стала чинником, який негативно впливає на криміногенну ситуацію в Україні [13, с. 29].

На нашу думку, статистичні відомості не повною мірою відображають рівень злочинності, зокрема:

ефективність роботи органів внутрішніх справ щодо попередження та розкриття злочинів;

рівень міжнародної інтеграції в кримінальному середовищі як у межах усієї держави, так і її окремих регіонів;

вплив окремих категорій осіб, зокрема іноземців, на оперативну обстановку.

До головних чинників, що негативно впливають на достовірність даних кримінально-правової статистики, належать такі:

складність визначення рівня латентності злочинності;

організаційні прорахунки в системі обліку результатів роботи підрозділів;

складність документування міжнародних зв'язків злочинів, передусім тих, що вчинені організованими групами й угрупованнями;

неможливість опрацювання інформації про особливості вчинення злочинів, що не розкриті.

Аналіз оперативної обстановки дає змогу визначити такі перспективи криміногенної ситуації у великих містах України:

стабілізація кількості зареєстрованих злочинів;

збільшення кількості виявлених іноземців і мігрантів, які вчинили злочини на території великих міст;

подальше збільшення кількості зареєстрованих злочинів, пов'язаних з обігом наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів або прекурсорів.

Таким чином, вплив регіональних факторів на організацію та здійснення оперативно-розшукової діяльності в умовах великого міста має дуалістичний характер. З одного боку, вони зумовлюють певні особливості злочинності, що вимагає вжиття адекватних заходів реагування; з іншого – безпосередньо впливають на умови діяльності відповідних підрозділів, їх ураховують під час вирішення організаційно-тактичних питань застосування спеціальних сил, засобів і форм.

До головних факторів, що визначають специфіку здійснення оперативно-розшукової діяльності у великих містах України, належать такі:

наявність сталих економічних, етнічних, релігійних, родинних та інших зв'язків між населенням малих, середніх і великих міст;

високий рівень міграції населення до великих міст;

багатонаціональність населення;

високий рівень латентності злочинності [14, с. 197];

усвідомлення злочинцями переваг учинення злочинів у великих містах;

високий рівень злочинної кооперації;

формування особливих форм злочинності.

Таким чином, під час організації оперативно-розшукової діяльності у великих містах, з огляду на вплив зазначених чинників, потребують додаткового вирішення такі питання:

аналіз тенденцій розвитку злочинності в конкретно визначеному великому місті;

аспекти законодавчого регулювання профілактики злочинності органами місцевого самоврядування;

координація діяльності та співпраці з підрозділами, що здійснюють контрольні функції в межах областей, до яких належать великі міста;

налагодження співробітництва з аналогічними підрозділами суміжних областей;

створення додаткових оперативних позицій у середовищі мігрантів й окремих етнічних груп.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Соболев В. О. Соціологічний вимір наркоманії як фактор успішної профілактики наркозалежності серед підлітків і молоді / В. О. Соболев, О. Н. Ярмиш // Вісник НУВС. – 2002. – Вип. 20. – С. 3–10.
2. Литвиненко В. І. Етнічна злочинність в Україні / В. І. Литвиненко // Бюлетень з обміну досвідом роботи : наук.-практ. вид. МВС України. – 2000. – № 127. – С. 26–30.
3. Криминология : [учеб.] / под ред. акад. В. Н. Кудрявцева, проф. В. Е. Эминова. – М. : Юрист, 1995. – 512 с.
4. Ревин В. П. Влияние экономических реформ на преступность в современной России / В. П. Ревин // Российский следователь. – 2007. – № 2. – С. 21–28.
5. Виды международного сотрудничества Федерального управления уголовной полиции ФРГ // Борьба с преступностью за рубежом : ежемес. информ. бюл. – 2007. – № 2. – С. 35–43.
6. Самойлов В. Г. Изучение и оценка оперативной обстановки на территории, обслуживаемой горрайорганом внутренних дел : [учеб. пособие] / В. Г. Самойлов, Г. К. Синилов. – М. : Тип. им. Воровского, 1973. – 40 с.
7. Джужа О. М. Криминологія : навч. посіб. / [Джужа О. М., Василевич В. В., Іванов Ю. Ф. та ін.] ; за заг. ред. О. М. Джужі. – К. : Прецедент, 2006. – 198 с.
8. Кузьмичов В. С. Следственная деятельность: сущность, принципы, криминалистические приемы и средства осуществления : автореф. дис. на соискание ученой степени доктора юрид. наук : спец. 12.00.09 “Уголовный процесс и криминалистика; судебная экспертиза” / В. С. Кузьмичов. – К., 1993. – 36 с.
9. Поляков Є. В. Деякі особливості боротьби зі злочинністю в прикордонних регіонах / Є. В. Поляков // Інформаційне забезпечення протидії організованій преступності : сб. науч. ст. / [ред. М. Ф. Озирих, В. Н. Дремін]. – Одеса : ФЕНИКС, 2003. – С. 196–199.
10. Радіонов І. І. Кримінальна відповідальність за бандитизм – історія та перспективи / І. І. Радіонов // Питання боротьби зі злочинністю. – 2006. – Вип. 11. – С. 62–67.
11. Джужа О. М. Міграційні процеси та злочинність в Україні: їх взаємозв'язок / О. Джужа, А. Мозоль // Право України. – 1998. – № 7. – С. 39–41.

12. Стан та структура злочинності в Україні [Електронний ресурс]. – Режим доступу :

<http://www.mvs.gov.ua/mvs/control/main/uk/publish/article/170319>.

13. Лукашов В. А. Изучение и оценка оперативной обстановки / В. А. Лукашов, Н. Т. Михайлюк. – К. : РИО МВД УССР, 1975. – 98 с.

14. Популяция населения регионов как объект криминологического исследования / [Дидоренко Э. А., Розовский Б. Г., Четверкин М. И., Горшак А. А.]. – Луганск : РИО ЛИВД, 1995. – 21 с.

Гіда Євген Олександрович –

доктор юридичних наук, доцент, професор кафедри теорії держави та права Національної академії внутрішніх справ

ДЕОНТОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДІЯЛЬНОСТІ ПОЛІЦІЇ ЦАРСЬКОЇ РОСІЇ: ХАРАКТЕРИСТИКА ДЖЕРЕЛЬНОЇ БАЗИ

Проаналізовано довідкові, навчальні та періодичні джерела, що містять деонтологічні засади діяльності поліції царської Росії.

Ключові слова: деонтологічні засади; діяльність поліції; довідкові джерела; навчальні джерела; періодичні джерела; царська Росія.

Проанализированы справочные, учебные и периодические источники, содержащие деонтологические основы деятельности полиции царской России.

Ключевые слова: деонтологические основы; деятельность полиции; справочные источники; учебные источники; периодические источники; царская Россия.

The referential, training and periodic sources containing deontological fundamentals of police activity of Czarist Russia were analyzed.

Keywords: deontological fundamentals; police activity; referential sources; training sources; periodic sources; Czarist Russia.

Досліджуючи історичний розвиток етичних поглядів і соціологічних концепцій нормативізму, ми з'ясували, що у сфері професійної етики людство завжди намагалося встановити певні стандарти, принципи, норми, конкретизувати загальносоціальні, етичні ідеали, орієнтири поведінки кожної людини зокрема та певної професійної групи загалом. Ці процеси зумовили формування деонтологічних засад цієї діяльності.

Метою цієї статті є аналіз джерел (довідкових, навчальних, періодичних), що містять деонтологічні засади діяльності поліції царської Росії.

Для реалізації поставленої мети сформульовано такі завдання:

- 1) проаналізувати довідкові джерела, що містять деонтологічні засади діяльності поліції царської Росії;
- 2) проаналізувати навчальні джерела, що містять деонтологічні засади діяльності поліції царської Росії;
- 3) проаналізувати періодичні джерела, що містять деонтологічні засади діяльності поліції царської Росії.

Під час аналізу джерел, що містять деонтологічні засади діяльності поліції царської Росії, вивчено також інтернет-джерела та роботи таких авторів, як: П. Гуляєв, К. Давидович, Н. Єфремов, І. Моллеріус, В. Мордухай-Болтовський, О. Проскураков, В. Урусов та ін.

Представник будь-якої професії, який аналізує власну поведінку, учинки та наслідки своєї діяльності, урешті-решт усвідомлює необхідність дотримання низки професійних норм, принципів і необхідність ознайомитися з практикою більш досвідчених колег. Саме так у медицині до цього дійшов Гіппократ, а в юриспруденції – І. Бентам, А. Коні, В. Спасович, Н. Стояновський.

Довідкові джерела, зазвичай, містили описання структури певного підрозділу поліції з перерахуванням обов'язків, що покладали на його працівників. Так, однією з перших була робота П. Гуляєва “Права и обязанности градской и земской полиций, и всех вообще жителей Российскаго государства по их состояниям” [1]. Вона містила дві частини, перша з яких мала назву “Про поліцію”. Автор у вступі до роботи зазначав, що вона є першим систематизованим виданням, що має предметом нормативні акти, у яких міститься перелік прав й обов'язків поліції. Необхідність опублікування цієї роботи зумовлена тим, що положення нормативних актів із цього питання видавали в різні часи, їх не було систематизовано. Деякі з них узагалі не було видано для широкого загалу, їх зберігали в архівах уряду. Зазначене, безумовно, ускладнювало належне виконання поліцейськими своїх повноважень, оскільки з деякими вони просто не були, подеколи й не могли бути ознайомлені. Основними структурними підрозділами аналізованого видання були: 1) про поліцію загалом; 2) про поліцію в Росії та її головне начальство; 3) про міську та земську поліцію; 4) про благочинство та порядок у покладених законом посадах й обов'язках; 5) про продовольство і торгівлю припасами; 6) про устрій будинків, вулиць, доріг; 7) про безпеку осіб і речей; 8) дії поліції в разі порушення права суспільного чи особистого, провадження інших справ.

В. Мордухай-Болтовський у 1873 р. видав “Сборник узаконений для руководства чинов полиции и корпуса жандармов при исследовании преступлений по судебным уставам 20 ноября 1864 года и правилам, высочайше утвержденным 19 мая 1871 года” [2]. Метою цього видання було полегшити роботу осіб, які проводять дізнання за злочинами та проступками. Автор визнавав, що його праця не має науково-теоретичного характеру, а навпаки, призначена для використання практиками, які, передусім, мають потребу з'ясувати свої права й обов'язки в простих і зручних формах.

У 1876 р. виходить друком довідкове видання “Обязанности служителей земской полиции” [3], у якому висвітлено перелік обов'язків чинів поліції загалом й окремих чинів зокрема, що закріплені різними статутами та положеннями. Однак у ньому не міститься точного й систематичного визначення, ступеня повноважень, що надані чинам поліції для уведення в дію вимог закону, розпоряджень уряду та власних заходів поліцейської діяльності. Крім того, вони часто перемішані із заходами, яких поліція має вживати для запобігання різних порушень або заворушень, незалежно від засобів примусу чи

стягнення з кого-небудь. Значна кількість статей, визначаючи порядок дії поліції, обмежується такими формулами, як: “поліція спостерігає, щоб...”, “поліція вживає заходів і діє за законом”, “припиняє безлад”, “примушує” тощо. Таким чином, форми поліцейської діяльності щодо її взаємодії з іншими державними органами й у ставленні до прав громадян залишалися невизначеними.

Н. Єфремов у 1879 р. видав “Сборник узаконений, постановлений и распоряжений, относящихся к обязанностям исполнительных чинов полиции” [4]. Ця збірка була довідковим кишеньковим виданням, призначення якого – консолідація статей законів, що містять обов’язки поліції. Крім цього, у збірці містилися посилання на статті законів, що передбачають відповідальність поліцейських за певне правопорушення, а в особливих випадках подано авторські коментарі.

У середині XIX ст. влада усвідомила, що рівень загальноосвітньої та професійної підготовки поліцейських залишався низьким. Саме в цей період помітно посилюється увага до питань навчання різних категорій службовців, у зв’язку з чим значно зростає обсяг навчально-довідкової літератури.

О. Проскуряков у 1854 р. видав підручник “Руководство к познанию действующих русских государственных, гражданских, уголовных и полицейских законов: III. Уголовные и полицейские законы” [5]. Це видання було призначене для викладання в гімназіях законів, однак авторські коментарі щодо причин появи певного закону, тлумачення основних юридичних категорій і дефініцій, що не були відомі широкому загалу, були корисними й для підвищення освітнього рівня поліцейських.

У 1894 р. вийшла друком збірка зі списком запитань і відповідей, що призначалися для нижчих чинів повітів, які готувалися до складання іспиту на посаду поліцейського урядника [6]. Автором був В. П. Урусов, який у доступній для читачів формі висвітлював основи діяльності на посаді поліцейського урядника.

Незнання прав й обов’язків поліцейськими чинами ставить повітову поліцію в доволі скрутне становище, – зазначав К. Давидович у вступі до своєї праці “Права и обязанности сотских и десятских: Законное наставление о службе нижних чинов уездной полиции”, що вийшла друком 1899 р. [7]. Поліція не має підтримки з боку сотських і десятських під час виконання обов’язків щодо припинення та попередження злочинів, розшуку злочинців. У цій роботі подано статті законів, що визначають загальний порядок поліцейської служби сотських і десятських, а також висвітлено їх права та професійні обов’язки. У додатку наведено текст присяги на вірність службі, щоб кожен сотський чи десятський міг ще раз пригадати, які професійні обов’язки він узяв на себе та яку клятву дав перед Богом, щоб дотримуватися її по совісті.

В укладеному для городових посібнику “Основы полицейской службы” (1896) [8], який перевидано у 1901, 1903, 1905 рр., градоначальник Санкт-Петербурга М. Клейгельс зазначав, що не в будь-якій діяльності доводиться так безпосередньо, так виразно виявляти любов до людини, як у поліцейській. Коли плаче слабка безпорадна дитина, покинута злосчасною матір’ю, чи шукає притулку мандрівник, який заблукав, чи бродить вулицею особа, яка втратила розум і готова заподіяти яке-небудь лихо собі чи іншим, поліція, щойно довідавшись про цих “нещасних”, відшукує їх та надає посильну допомогу [8, с. 25]. У брошурі вказано, що поліцейський не повинен формально ставитися до своїх професійних обов’язків, а навпаки, має виявляти ініціативу та винахідливість. Підґрунтям усіх поліцейських дій має бути гуманність і захист слабких. “Полиция должна являться на

помощь страждущему человеку везде, где не достаточны силы одного человека и близких ему людей или общества” [8, с. 3].

У жовтні 1903 р. в м. Вільно відкрито першу в Росії школу поліцейської стражі, у якій під час підготовки використовували підручники І. Смірнова “Практическое руководство для полицейских урядников, стражников и чинов полиции вообще, при изучении полицейской службы в вопросах и ответах” [9] та Р. Попова “Наставление для нижних чинов уездной полицейской стражи и подготовка их на должность урядника” [10]. Метою діяльності школи було підвищення загальноосвітнього рівня поліцейських, усвідомлення ними правил чесності та важливості виконання професійних обов’язків, засвоєння інструкцій і детальне роз’яснення порядку дій у певних службових ситуаціях. У процесі навчання особливу увагу приділяли питанням виховання в осіб, які навчалися, моральних цінностей. Їм прищеплювали думку про те, що основи служби поліції ґрунтуються на християнському постулаті: “Люби ближнього свого, як самого себе”.

Школи й курси, де готували урядників, приставів, околдочних наглядачів і городових, створювали не тільки в столиці та великих містах, а й у губернських. Керівники поліцейських органів самі писали навчальні посібники для цих шкіл. Поряд із дисциплінами за спеціальністю, слухачам роз’яснювали сутність поліцейської служби й формували елементарні культурні навички, обґрунтовували принципи виконання професійного обов’язку.

Так, у “Настольном полицейском словаре”, який було видано 1904 р., роз’яснювали різні поняття, що стосувалися роботи поліції, а також зазначали, як має діяти поліцейський у певних ситуаціях [11, с. 36].

У 1911 р. І. Моллеріус видає “Руководство для полицейских чинов: пособие для изучения обязанностей полиции”, у якому містилися такі вимоги щодо належної поведінки поліцейських: виявляти доброзичливість до населення; пам’ятати, що поліція діє для користі людей і зобов’язана в межах своєї компетенції допомагати кожному в його законній вимозі; бути ввічливим з пересічним громадянином й уважним до нього, тоді можна розраховувати, що поліцейський чиновник здобуде пошану й довіру, його будуть слухати та допомагати [12, с. 53].

Цього самого року вийшло друком “Руководство для урядников, полицейских стражников и сельской полиции (волостных старшин и сельских старост): с приложением сведений, необходимых в практической деятельности уездной полиции, указаний ее обязанностей, инструкций по обнаружению и расследованию преступлений и проступков, форм донесений, протоколов и извлечений из разных уставов, законоположений, циркуляров и других правительственных распоряжений и закона об учреждении в сельских местностях на частные средства отдельных исполнительских полицейских должностей нижних чинов полиции и формировании команд пешей или конной полицейской стражи”, укладене Н. Волковим [13].

Питання відбору на службу в поліцію, професійної підготовки та соціального забезпечення різних поліцейських чинів висвітлено в роботах Н. Волкова “Подробные правила поступления (лиц всех сословий), программы испытаний, инструкции и другие сведения для самоподготовки на все городские и уездные полицейские должности: С приложением форм-образцов прошений об определении на должность” [14], А. М. Щукина “Руководство для изучения полицейской службы” [15] та ін.

У поліції дореволюційної Росії використовували адаптований для нижніх чинів “Букварь современного городского” [16], виданий 1915 р. Він містив вступ і 60 статей. У вступі викладено основи діяльності поліцейського: ідеться про дисципліну, службову діяльність, поведінку та форму одягу, а також охайність, тверезість, пунктуальність тощо, які під час несення служби, виконання професійних обов’язків мають першорядне значення. Необхідно формувати в собі звичку відповідально ставитися до своїх обов’язків. Звичка поступово перетворюється на любов до справи, а роки служби минають непомітно. Постійна пильність попереджає злочин, а неухажливість заохочує злочинця. За будь-яких обставин слід “володіти собою”. Роздратований виконавець уподібнюється п’яному – обидва не здатні виконувати свої обов’язки. Шанобливо та ввічливо слід вислухати будь-кого. Поліцейський наділений владою, якою не можна зловживати. Не можна арештовувати будь-яку особу, на яку вказали. Слід урахувати тяжкість учиненого проступку, моральний вигляд обвинувача й обвинуваченого [16, с. 3–5].

У статті 27 цього видання закріплено обов’язки поліцейського на службі:

точно й беззаперечно виконувати законний наказ свого начальника;

чемно й шанобливо ставитися до людей, намагаючись якомога точніше та чіткіше відповідати на всі запитання, завжди виявляючи готовність надати законну підтримку;

за першої нагоди повідомити начальника про те, що помітив, почув і побачив;

завжди говорити тільки правду, будучи свідком, нічого не приховувати й нічого не додавати;

мати при собі олівець і записник, у який занотовувати всі обставини справи та події, про які доведеться свідчити в суді;

неправда – це найбільш серйозна огуда для поліцейського службовця;

якщо є сумніви з приводу того, чи виконати чию-небудь вимогу про арешт, запросити всіх зацікавлених у відділок, у якому це питання буде вирішувати офіцер;

якщо буде потреба діяти самостійно, слід робити все швидко, енергійно та рішуче, інакше допомога може вже не знадобитися.

Стаття 28 Букваря визначає обов’язки поліцейського поза службою, що збігаються з обов’язками під час служби, однак доповнені положенням, що поліцейський має весь час пам’ятати про гідність своєї професії та її мету, захищати інтереси суспільства.

До основних спеціалізованих періодичних видань слід віднести “Вестник полиции”, щотижневий видання, яке виходило з 1907-го до 1917 р., (більшість статей його висвітлювали повсякденні проблеми поліцейської служби), і “Вестник Московской городской полиции”, який видавали протягом 1848–1917 рр. (опубліковували укази та постанови уряду, висвітлювали питання, пов’язані з охороною особи та її майна. Однак конкретних статей, що визначали б деонтологічні засади поліцейської діяльності, вимоги до належної поведінки поліцейських, у них не містилося.

Водночас слід зазначити, що в цей період представники революційно налаштованої частини суспільства починають активну діяльність щодо формування негативного образу поліцейського. Саме тоді з’являється значна кількість карикатур, статей, що

дискредитували одну з найважливіших державних служб. Абсолютно не ідеалізуючи поліцію царської Росії та визнаючи непоодинокі випадки порушення поліцейськими в їх практичній діяльності деонтологічних засад, маємо констатувати, що головним завданням революційних видань було не прагнення розробити рекомендації щодо вдосконалення діяльності цього органу, а подеколи безпідставна критика.

Підбиваючи підсумки розгляду історіографії джерел деонтологічних засад діяльності поліції у сфері правопорядку в дореволюційній Росії, можна констатувати, що фундаментальних розробок із цього питання немає. Проте деякі аспекти щодо належного ставлення поліцейських чинів до виконання професійних обов'язків описано в довідковій, науковій, навчальній літературі.

Деякі положення аналізованого історичного періоду не втратили актуальності донині, а тому в умовах сучасної кризи моральних засад українського суспільства загалом і деонтологічних засад діяльності міліції України зокрема можуть бути використані для розроблення відомчих документів, довідкової, наукової та навчальної літератури.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Гуляев П. Права и обязанности градской и земской полиции и всех вообще жителей Российского государства по их состояниям. Ч. 1: О полиции / Гуляев П. – М. : Унив. тип., 1824. – 224 с.
2. Мордухай-Болтовской В. П. Сборник узаконений для руководства чинов полиции и корпуса жандармов при исследовании преступлений по судебным уставам 20 ноября 1864 года и правилам, высочайше утвержденным 19 мая 1871 года / Мордухай-Болтовской В. П. – [2-е изд., испр. и доп.]. – СПб. : Тип. Ретгера и Шнейдера, 1875. – 295 с.
3. Обязанности служителей земской полиции. – Кострома, 1876. – 11 с.
4. Ефремов Н. И. Сборник узаконений, постановлений и распоряжений, относящихся к обязанности исполнительных чинов полиции : Сост. по Своду законов изд. 1857 и 1876 г. распоряжением Правительства / Ефремов Н. И. – Ст. Новониколаевская, 1879. – 489 с.
5. Проскуряков О. Руководство к познанию действующих русских государственных, гражданских, уголовных и полицейских законов : Ч. III. Уголовные и полицейские законы / Проскуряков О. – СПб. : Тип. Королева и Комп., 1854. – 275 с.
6. Урусов В. П. Полицейский урядник: Сборник сведений, необходимых для низших чинов уездной полиции: Со списком вопросов при экзаменах на должность полицейского урядника / сост. В. П. Урусов. – М. : Тип. А. Г. Кольчугина, 1894. – 181 с.
7. Давидович К. Права и обязанности сотских и десятских: (Законное наставление о службе нижних чинов уездной полиции) / сост. К. Давидович. – Гродно : изд. Гроднен. губ. тип., 1899. – 74 с.
8. Основы полицейской службы : Печ. по распоряжению С.-петерб. градоначальника, генерал-майора Клейгельса. – [4-е изд.]. – СПб. : Тип. С.-петерб. градоначальства, 1905. – 39 с.
9. Смирнов И. А. Практическое руководство для исправников, станových приставов, урядников, стражников полицейской стражи и чинов полиции вообще, при изучении полицейской службы, в вопросах и ответах / Смирнов И. А. – [5-е изд., пересмотр., испр. и доп.] – Вильно : Тип. А. Г. Минскера, 1913. – 607 с.
10. Попов В. М. Алфавит полицейских законов, разъяснений и циркуляров / сост. В. М. Попов. – Кобеляки : Тип. Б. И. Брагилевского, 1914. – 860 с.
11. Добкевич Л. А. Настольный полицейский словарь : Руководство для чинов наружной полиции и урядников / сост. Л. А. Добкевич. – [3-е изд. испр. и доп.]. – Одесса, 1904. – 362 с.
12. Моллериус И. П. Руководство для полицейских чинов: пособие к изучению обязанностей полиции / Моллериус И. П. – СПб. : Тип. М. Волковича, 1911. – 567 с.
13. Волков Н. Т. Руководство для урядников, полицейских стражников и сельской полиции (волостных старшин и сельских старост) / сост. Н. Т. Волков. – М. : Кн. маг. И. К. Голубева п/ф "Правоведение", 1911. – 255 с.

14. Волков Н. Т. Подробные правила поступления (лиц всех сословий), программы испытаний, инструкции и другие сведения для самоподготовки на все городские и уездные полицейские должности: С приложением форм-образцов прошений об определении на должность / Волков Н. Т. – СПб. : Тип. М. Меркушева, 1912. – 252 с.

15. Руководство для изучения полицейской службы / сост. А. Щукин. – СПб., 1913. – 211 с.

16. Букварь современного городского [Электронный ресурс]. – Режим доступа :

http://www.jonny-30.blogspot.com/2011/08/blog-post_27.html.

Яцишин М. М. – доктор юридичних наук, завідувач кафедри теорії та історії держави і права Волинського національного університету імені Лесі Українки;

Пащук Т. В. – аспірант кафедри теорії та історії держави і права Волинського національного університету імені Лесі Українки

РОЗВИТОК СИСТЕМИ ПОКАРАНЬ В УКРАЇНІ

Розглянуто питання становлення та розвитку системи покарання в Україні.

Ключові слова: система; покарання; історико-правові засади.

Рассмотрены вопросы становления и развития системы наказания в Украине.

Ключевые слова: система; наказание; историко-правовые основы.

The article deals with the formation and development of the sentences in Ukraine.

Keywords: system; punishment; historical and legal bases.

Підвищення якості кримінально-правового законодавства й ефективності застосування покарання певною мірою залежить від розроблення методологічних підходів дослідження системи покарання. Цей процес безпосередньо пов'язаний з історичним методом пізнання, цінність якого полягає в дослідженні об'єкта не лише з позицій сучасних обставин, а й з погляду минулого.

Питання використання цього методу в кримінально-правових дослідженнях вивчали такі науковці, як: О. О. Дудоров, О. П. Кучинська, В. О. Навроцький, М. І. Панов, В. М. Попович, П. Л. Фріс, М. М. Яцишин та ін. Однак поки що в низці досліджень зазначений метод не застосовують або використовують побіжно.

Метою цієї статті є дослідження розвитку системи покарання за допомогою історичного методу пізнання.

Застосовуючи цей метод, дослідники встановили, що найвидатнішою пам'яткою кримінально-виконавчого права князівського періоду (882–1349 рр.) є “Руська Правда”, яка мала три редакції – коротку, просторову та скорочену. Положення “Руської Правди” закріпили чимало норм про злочини та покарання, сформували низку важливих правових категорій, заклали основу для розвитку системи виконання покарань. У цій пам'ятці виразним є класовий характер покарань. Посягання на життя, честь і майно феодалів карали суворіше, ніж посягання на життя, честь і майно простих людей давньоруського суспільства [1, с. 85].

Наступний період (1349–1648 рр.) ознаменувався переходом від ранньофеодальних форм суспільного життя до початкового етапу розвинутого феодалізму та характерної для нього феодальної роздробленості [1, с. 125]. У 50-х рр. XIV ст. розпочалася експансія Литви на Україну, а в другій половині XIV ст. більшість українських земель було приєднано до складу Великого князівства Литовського, Руського та Жемайтійського (колишня офіційна назва сучасної Литви).

Надзвичайно тяжким і трагічним для України стало утворення після Люблінської унії 1569 р. нової держави – Речі Посполитої [2, с. 69]. У цей період на території України одночасно діяли різноманітні нормативні акти, що відображали рівень розвитку кримінально-правової доктрини держав-метрополій (Литовські статuti 1529, 1566, 1588 рр., магдебурзьке право, “Зерцало Саксонське”, польські законодавчі акти “Саксон”, “Порядок”), а також українські звичаєві правові норми.

Важливими віхами в історії системи покарання були Судебники 1497 р. та 1550 р., що встановили сувору систему покарань, спрямовану на залякування населення. Смертна кара, тілесні покарання, позбавлення волі витіснили розгалужену на той час систему штрафів.

Ухвалення Литовських статутів засвідчило посилення кримінально-правової репресії на законодавчому рівні: смертну кару, що була найбільш тяжким покаранням, за I Литовським статутом застосовували в 20 випадках, за II – у 60, за III – у 100 [3, с. 91–92]. Кримінально-правові норми мали класовий характер. Життя, майно, честь й особиста гідність представників панівних станів, передусім шляхти, захищали посиленними санкціями. Так, за I Литовським статутом карою за образу шляхтича була в’язниця, за образу нешляхтича – штраф. За вбивство, учинене кількома шляхтичами, покаранню підлягав лише один з них, решта платила спільно “головщину” [1, с. 197].

Після укладення Люблінської унії, згідно з якою відбулося об’єднання Польщі та Великого князівства Литовського в єдину федеративну державу – Річ Посполиту, на українських землях залишався чинним і Литовський статут 1566 р. Після ухвалення 1588 р. III Литовського статуту це джерело права поширилося на всі українські землі й діяло протягом тривалого часу [4, с. 271].

Після Визвольної війни українського народу 1648–1654 рр. було створено незалежну державу – Українську козацьку республіку. Вона мала власну судову систему й судочинство, що діяли упродовж десятиліть після входження Гетьманщини до складу Росії 1654 р. [5, с. 55].

Одним із джерел кримінального права України цього періоду було Соборне Уложення 1649 р. У ньому було передбачено понад 50 деліктів, за які могли призначати смертну кару. Для посилення карального ефекту цього виду покарання передбачали не лише прості її види (повішення, відсічення голови), а й кваліфіковані (залиття горла розплавленим металом, закопування в землю до настання смерті тощо), які завдавали особливих мук злочинцеві. Також поширеними на той час покараннями були тілесні покарання, тюремне ув’язнення, висилання.

Продовженням цієї політики було розроблення, ухвалення та надання чинності Артикулу воїнського 1715 р. Зазначений нормативний акт розширив кількість норм, якими було передбачено можливість застосування смертної кари, до ста.

1728 р. гетьманом Запорозької Січі було обрано Данила Апостола. Під час його правління розпочато роботи із систематизації національного законодавства (зокрема, кримінального та кримінально-виконавчого). Результатом кодифікації національного права стало створення визначної пам’ятки права України, першого кодексу українського права – зводу законів “Права, за якими судиться малоросійський народ” (1743) (“Права...”).

“Права...” пропонували досить розвинуту систему покарань, яка передбачала смертну кару (що поділялася на просту й кваліфіковану), ув’язнення, церковну спокуну,

вигнання, майнові покарання тощо [6, с. 84]. Як і раніше, застосування покарання залежало від соціального становища злочинця та потерпілого. Кримінально-правові закони, чинні на той час, мали яскраво виражений класовий характер і продовжували традицію феодального суспільства, у якому охороняли, передусім, права владної верхівки, а тому міра покарання була різною для простолюдинів і заможних (дія, спрямована проти благополуччя (прав і безпеки) усього суспільства).

Наприклад, шляхтича, який убив просту людину, карали штрафом і зобов'язували відшкодувати збитки родині вбитого. Просту ж людину за вбивство шляхтича страчували. Привілейоване становище козацької старшини, української шляхти й дворянства виявлялося також у тому, що, коли будь-хто з них учинював злочин, він, зазвичай, підлягав значно легшому покаранню, ніж проста людина, яка вчинила таке саме діяння [1, с. 311].

Період перебування України у складі Австрійської (Австро-Угорської й Російської імперій (1764–1917) характеризується ліквідацією української державності, національної правової системи, поширенням на всій території України загальноімперської політики.

В Уложенні про покарання кримінальне і виправне 1845 р., що діяло в цей час, багато уваги приділено обставинам, які пом'якшують покарання (надано широкий перелік “обставин, що більшою чи меншою мірою зменшують вину, водночас і суворість наступного за ним покарання”) [7, с. 269].

Слід акцентувати увагу на надзвичайній складності системи покарань, недостатній визначеності санкцій, можливості заміни одних покарань іншими, наявності в багатьох статтях Особливої частини Уложення посилань на інші статті для визначення міри покарання. Покарання різнилися за розрядами, кожний розряд поділяли на кілька родів, кожний рід – на кілька ступенів (з вищою і нижчою мірою) [1, с. 373].

Одним з нормативно-правових актів, у якому відображено тогочасний розвиток системи покарання, було Угорське кримінальне уложення про злочини і проступки 1879 р., розділ III “Покарання” якого містив норми стосовно законодавчого визначення та призначення покарання.

Наприкінці досліджуваного періоду розвиток кримінального законодавства характеризувався посиленням суворості покарання, що було спричинено специфікою воєнного часу та передреволюційної обстановки.

Перемога в Росії 1917 р. Лютневої революції відкрила шлях до самовизначення України та відродження її державності. У 1917–1920 рр. в умовах жорсткої боротьби за владу функціонували кілька форм української національної державності, а саме: Українська Народна Республіка, Українська держава гетьмана П. Г. Скоропадського, Українська Народна Республіка часів Директорії, Західноукраїнська Народна Республіка. У цей період відбувався активний пошук ефективних й оптимальних моделей українського національного кримінального права. Однак у нормах кримінального права демократичні цінності конкурували з авторитаризмом, гуманістичні ідеали – з узаконенням репресій проти політичних опонентів [5, с. 65–66].

У перші місяці 1917 р. Тимчасовий уряд видав низку важливих актів, що пом'якшували покарання. 6 березня 1917 р. було затверджено указ про амністії. Деякі вияви гуманізму є в Постанові Тимчасового уряду Російської імперії “Про полегшення долі осіб, які вчинили кримінальні злочини” від 17 березня 1917 р., що була чинною на

території України. У Постанові, метою якої було утвердження законності, містилися заклики до суворого й неухильного дотримання порядку та спокою, рішучого припинення будь-яких посягань на особисту й майнову недоторканність громадян, значного полегшення долі осіб, які вчинили злочини. Зокрема, смертну кару замінено висиланням на каторгу на 15 років. Передбачено й інші полегшення покарання, зокрема: скорочення строку покарання, умовне дострокове звільнення тощо [8, с. 135].

З перших днів існування радянська влада запровадила в країні терор. Ситуація загострювалася ще й тим, що в перші місяці становлення радянської влади різні види покарань містилися в розрізних декретах, відомчих постановах, наказах й інструкціях, подеколи з'являлися внаслідок “революційної правотворчості” трудящих мас, які в процесі безпосередньої боротьби зі злочинністю створювали норми права на місцях. На початковому етапі розвитку радянського кримінального законодавства в радянській Україні не було єдиного акта, у якому перелічувалися б усі види покарань [9, с. 68–69].

Третій Універсал Центральної Ради проголосив таке положення: “Однині на землі Республіки Української смертна кара касується. Всім ув'язненим і затриманим за політичні виступи, зроблені до сього дня, як уже засудженим, так і незасудженим, а також і тим, хто ще до відповідальності не потягнений, дається повна амністія. Про се негайно буде виданий закон” [10].

19 листопада 1917 р. було видано закон про амністію.

Розроблення проекту нової програми РКП(б) на початку 1919 р. в тій частині, що стосувалася процесу реалізації покарання, дала новий поштовх для розвитку інституту покарання, а саме: підвищення відсотку умовного засудження; підвищення відсотку громадського осуду; заміни позбавлення волі примусовою працею з проживанням удома; заміни в'язниці виховними установами; заснування товариських судів для окремих категорій, в армії, серед робітників [11, с. 85].

“Керівні начала” 1919 р. містили нові покарання, що відповідали “духу революційного часу”: оголошення ворогом революції або народу, оголошення поза законом, навіювання, вираження суспільного осуду, примус до дії, що не передбачає фізичного позбавлення (наприклад, пройти інтенсивний курс навчання), оголошення під бойкотом, виключення з об'єднання на час або назавжди, позбавлення політичних прав тощо.

Водночас в Україні за 1920 р. близько 30 % засуджених трибуналом до позбавлення волі засуджено умовно, 36 % усіх вироків – це покарання більш м'які, ніж позбавлення волі, і далі щопівроку кількість смертних вироків зменшувалася, умовно засуджених – збільшувалася, сягнувши в другому півріччі 1921 р. до 51 % усіх засуджених до позбавлення волі [9, с. 74].

Період Української СРР (РСР) (1921–1991) характеризувався тим, що формування поняття та системи, визначення мети покарання відбувалося в умовах докорінних перебудов і змін у суспільному житті – розпаду однієї соціально-економічної формації та зародження іншої. Унаслідок цього відбулася зміна ціннісних пріоритетів та напрямів з охорони прав і свобод людини та громадянина, власності, громадського порядку й безпеки, конституційного устрою держави від злочинних посягань, що мало результатом ухвалення нових законодавчих рішень.

Волонтаризм у застосуванні покарання призвів до поширення судового та позасудового свавілля, розширення сфери застосування смертної кари, підвищення верхньої межі строку покарання у вигляді позбавлення волі до двадцяти п'яти років з одночасним скасуванням умовного дострокового звільнення [6, с. 178].

Водночас проголошували такі лозунги: 1) збільшення відсотка умовного засудження; 2) збільшення відсотка суспільного засудження; 3) заміна позбавлення волі примусовою працею з мешканням удома; 4) заміна тюремного ув'язнення виховними установами; 5) запровадження товариських судів (для окремих категорій як в армії, так і серед робітників).

У Кримінальному кодексі УРСР 1922, 1926 та 1960 рр. містилися основні положення радянського кримінального права щодо застосування покарання.

У Кримінальному кодексі 1926 р. було передбачено значно м'якші міри покарання, ніж у Кодексі 1922 р. [12, с. 224].

Упродовж 1934–1953 рр. панував сталінський терор, принципи доцільності та наукової обґрунтованості застосування покарання не діяли.

Гуманізація системи покарання розпочалася з підписанням 10 грудня 1948 р. Загальної декларації прав людини, що поклала початок планетарному визнанню основоположних прав людини. Прийняття її стало точкою відліку процесу формування в системі міжнародного права окремої галузі прав людини. Вона стала дороговказом гуманістичного правового прогресу людства. У цьому й полягає її історична унікальність [13, с. 26–27]. Дослідник В. Я. Тацій з цього приводу зазначає: "...Вона, як ковток свіжого повітря, надихала на боротьбу та зміцнювала переконання тих, хто ставав політв'язнем. Невипадково в СРСР Декларацію максимально замовчували. Її текст друкувався малими тиражами тільки в спеціальних виданнях. Із середини 1960-х Декларацію почали широко розповсюджувати в самвидавництвах, її машинописні копії неодноразово вилучалися в дисидентів на обшуках. Апеляції до статей Декларації, які проголошували права і свободи, стали лейтмотивом документів і акцій правозахисного руху в СРСР" [14, с. 21–22].

Із 60-х рр. минулого століття в доктрині кримінального права панівною стає концепція, згідно з якою розширення застосування покарання у виді позбавлення волі здатне позитивно вплинути на зниження рівня злочинності. Тогочасна кримінологія, виходячи з ідеалізованого обґрунтування існування злочинності у зв'язку з існуванням капіталістичного (буржуазного) суспільства, заявляла про поступове "відмирання" злочинності. Тому питома вага покарання у виді позбавлення волі в практиці призначення покарання була традиційно високою і становила в СРСР у 60–70-х рр. 53–66 % засуджених [15, с. 134]. Однак оптимістичні прогнози про скорочення та відмирання злочинності в процесі розвитку соціуму, на жаль, не підтверджувалися.

Упродовж тривалого часу українське законодавство й самі посадові особи не забезпечували засудженим можливості повністю використовувати передбачені законом права. Виправна система найчастіше була головною зброєю в так званій класовій боротьбі. Необхідністю цієї боротьби виправдовували масові репресії та занадто жорстокі умови виконання покарань [16, с. 442].

Отже, застосування історичного методу дослідження системи покарання має бути спрямоване на розроблення оптимальних шляхів її вдосконалення, що ґрунтується на

аналізі національного досвіду кримінально-правової регламентації та застосування системи покарання.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Історія держави і права України : [підруч.] : у 2 т. Т. 1 / за ред. В. Я. Тація, А. Й. Рогожина. – К. : Вид. дім “Ін Юре”, 2000. – 648 с.
2. Шевчук В. П. Історія української державності: Курс лекцій : [навч. посіб.] / В. П. Шевчук, М. Г. Тараненко. – К. : Либідь, 1999. – 480 с.
3. Музиченко П. П. Історія держави і права України : [навч. посіб.] / Музиченко П. П. – [3-тє вид., стер.]. – К. : Знання, 2001. – 429 с.
4. Усенко І. Литовські статuti / І. Усенко, В. Чехович // Українське державотворення: невитребуваний потенціал : [словник-довідник] / за ред. О. М. Мироненка. – К. : Либідь, 1997. – 559 с.
5. Маляренко В. Т. Перебудова кримінального процесу України в контексті європейських стандартів: теорія, історія, практика : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09 “Кримінальний процес та криміналістика; судова експертиза” / Маляренко Василь Тимофійович. – Х., 2005. – 449 с.
6. Фріс П. Л. Кримінально-правова політика Української держави: теоретичні, історичні та правові проблеми : [моногр.] / Фріс П. Л. – К. : Атіка, 2005. – 332 с.
7. Хрестоматія з історії держави і права України : [навч. посіб.] : у 2 т. Т. 1 / Гончаренко В. Д., Рогожин А. Й., Святоцький О. Д. ; за ред. В. Д. Гончаренка. – К. : Вид. дім “Ін Юре”, 1997. – 464 с.
8. Кісілюк Е. М. Кримінальне законодавство в період українського державотворення (1917–1921 рр.) : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08 “Кримінальне право та кримінологія; кримінально-виконавче право” / Кісілюк Едуард Миколайович. – К., 2003. – 208 с.
9. Чуваков О. А. Кримінальне право в Україні (1917–1922 рр.) : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08 “Кримінальне право та кримінологія; кримінально-виконавче право” / Чуваков Олег Анатолійович. – Х., 2003. – 195 с.
10. Універсал Української Центральної Ради (III) [Електронний ресурс] : інформаційно-правова бібліотека Експерт-Юрист, 2006. – № 10. – 1 електрон. опт. диск (CD-ROM) : кольор. ; 12 см. – Систем. вимоги : Pentium-100, RAM 32 Мб, SVGA, 1 Мб, CD-ROM 4x, русіфікована ОС Windows 98, ME, 2000, XP, 1300 Мб на HDD (при повній інсталяції). – Назва з контейнера.
11. Чельцов-Бебутов М. Социалистическое правосознание и уголовное право революции : [моногр.] / Чельцов-Бебутов М. – Х. : Юрид. изд-во НКЮ УССР, 1924. – 167 с.
12. Эстрин А. Я. Развитие советской уголовной политики / Эстрин А. Я. – М. : Гос. изд-во совет. законодательства, 1933. – 244 с.
13. Рабінович П. М. Світовий маніфест гуманізму (до 60-річчя проголошення Загальної декларації прав людини) / П. М. Рабінович // Право України. – 2008. – № 12. – С. 23–30.
14. Тацій В. Я. 60 років Загальній декларації прав людини / В. Я. Тацій // Право України. – 2008. – № 12. – С. 17–23.
15. Наумов А. Уголовная статистика: преступность и ее стабильность / А. Наумов // Уголовное право. – 2008. – № 4. – С. 134–138.
16. Трубников В. М. Про систему принципів кримінально-виконавчої політики / В. М. Трубников // Від громадянського суспільства – до правової держави : тези II Міжнар. наук.-практ. конф. – Х. : ХНУ ім. В. Н. Каразіна, 2007. – С. 439–447.

Мартюк Аліна Сергіївна – аспірант Національної академії внутрішніх справ

ІСТОРИОГРАФІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ ЗАКОНОПРОЕКТІВ ДЕКАБРИСТСЬКОГО РУХУ: ДИСКУСІЙНІ ПИТАННЯ

Розглянуто дискусійні питання історіографії дослідження законопроектів декабристського руху.

Ключові слова: декабристи; законопроекти; історіографія.

Рассмотрены дискуссионные вопросы историографии исследования законопроектов декабристского движения.

Ключевые слова: декабристы; законопроекты; историография.

The debatable questions of historiography of research of bills of decabrist motion are considered.

Keywords: decabrists; bills; historiography.

Криза й розпад феодально-кріпосницької системи в Росії зумовили значне піднесення та поживлення соціально-політичної і правової думки. Важливу роль у розвитку визвольного руху відіграли дворянські революціонери – декабристи. У 1825 р. в Росії вперше розгорнувся революційний рух проти царизму. Рух декабристів – антифеодальний, водночас, мав риси дворянської обмеженості. Декабристи прагнули знищити самодержавство, ліквідувати безправність, кріпосництво, установити демократичні свободи. Дворянська обмеженість декабристів виявилася в тому, що вони остерігалися народної революції, мали нерішучу тактику під час повстання. Проекти майбутнього устрою держави викладено в “Руській правді” П. Пестеля, проекті конституції М. Муравйова та інших документах таємного Товариства об’єднаних слов’ян. Декабристи (П. Пестель, К. Рилєєв та інші) обґрунтовували необхідність установлення в Росії республіки. Серед представників цього руху були й прихильники конституційної монархії (М. Тургенєв, Г. Батєнков та інші), що знайшло відображення в “Конституції”. Проекти й ідеї декабристів відображали буржуазну спрямованість їх руху, основну мету вбачали в пошуку істини, формуванні в людини любові до батьківщини й гуманізму. Декабристи виступали проти ідеології кріпосництва, релігії, містицизму та іdealізму.

Політико-правові погляди членів Північного (з центром у Санкт-Петербурзі) й Південного (в Чернігівському полку) товариств значною мірою вплинули на формування нової правової свідомості тогочасного суспільства.

Соціально-політичні проблеми члени цієї таємної організації розглядали крізь призму права. Суспільні й державні перетворення вважали можливими тільки в разі зміни правової системи. У проектах конституційних перетворень закладено ідею верховенства права, рівності всіх перед законом, пропонували запровадити гласне судочинство й суд присяжних, свободу совісті, слова й друку; створити умови для свободи господарської діяльності.

Основний програмний документ Південного товариства декабристів мав назву “Руська правда, або Заповідна державна грамота великого народу російського, що є завітом для вдосконалення державного устрою Росії і містить вірний наказ як для народу, так і для Тимчасового Верховного Правління” (“Руська правда”). Його уклав П. Пестель, документ схвалено на з’їзді товариства в Києві 1823 р. [1, с. 394].

Політично-правову програму Північного товариства декабристів викладено в кількох варіантах Основного статуту Всеросійського союзу, головним автором яких був М. Муравйов [2]. У різних наукових джерелах цю програму називають проектом конституції М. Муравйова, а також “Конституцією” М. Муравйова [3, с. 280–281].

Обидва товариства мали єдину мету – повалення самодержавного устрою, скасування кріпосного права [4, с. 526; 5, с. 532–533], однак їх програми містили суттєві розбіжності щодо майбутньої форми держави, яку вони сподівалися розбудувати в Росії в разі перемоги повстання.

Розглянемо основні положення “Руської правди” П. Пестеля, що стосуються проектів майбутньої форми держави, порівнявши їх з положеннями конституційного проекту М. Муравйова.

Для найбільш повного та достовірного аналізу конституційних проектів декабристів необхідно дослідити історію створення цих документів. Є кілька варіантів (редакцій) “Руської правди” і “Конституції”. Однак дослідити документи в авторській редакції Пестеля та Муравйова, на жаль, неможливо. Більшість цих рукописів або знищили члени таємних товариств [6], або надійно заховали. Інформацію для аналізу можна дістати зі свідчень і спогадів самих декабристів, їх близьких та знайомих, справ Слідчого комітету й інших джерел. Водночас ці дані вкрай неповні, мають суб’єктивний характер.

Відомо, що “Руська правда” не є результатом одноосібної праці П. Пестеля. Її неодноразово обговорювали на засіданнях і з’їздах керівників Південного товариства, до роботи над текстом долучалися деякі його члени.

“Руська правда” збереглася у вигляді єдиного списку, виконаного рукою Пестеля, й міститься в томі № 10 Слідчої справи декабристів. За проектом вона включала в себе десять розділів, однак написано лише п’ять. Тому положення, яких бракує, доводиться черпати з “Конституції. Державного Заповіту” – стислого викладу змісту “Руської правди” для Товариства об’єднаних слов’ян, записаного Бестужевим-Рюмінім на основі першої редакції, а також з мемуарів і свідчень декабристів, серед яких важливе значення мають спогади про Київський з’їзд 1823 р.

У показаннях Слідчому комітету Пестель зазначив про дві частини свого проекту – “чернетку” й “чистовик”, що створює ілюзію єдиного за змістом документа, який різниться лише зовнішнім опрацюванням матеріалу. Ознайомившись з текстом, доходимо висновку, що “чернетка” й “чистовик” різняться не стільки формулюваннями й незначними змінами, скільки важливими аспектами, що наявні в одній частині й відсутні або значно змінені в іншій [7].

Отже, ідеться про дві редакції “Руської правди”: перша – “чернетка” (друга частина 3-ї, 4-та і 5-та глави), а друга – “чистовик” (1-ша, 2-га й частина 3-ї глави). Підтвердженням цієї позиції є помилки в нумерації, логічній побудові тексту на межі двох передбачуваних редакцій, повтори, що дослідники пов’язували з процесом доопрацювання проекту. Перших глав першої редакції немає в справах Слідчого комітету, їх, імовірно, знищив Пестель після створення “чистовика”. За часом написання першу редакцію слід віднести до періоду 1822–23 рр., другу – 1824 р., коли Пестель дав остаточну назву своєму твору – “Руська правда” [8]. Вочевидь, 1825 р. випадає з роботи над проектом. У цей час, за словами самого автора, він лише корегував текст, суттєво його не змінюючи [9; 10]. Це твердження є гіпотезою та вимагає детального дослідження.

Наступним проектом є “Конституція” М. Муравйова – одного з лідерів Північного товариства. Незважаючи на те, що вона не стала програмою “сіверян”, “Конституція” відіграла важливу роль у житті суспільства, її активно обговорювали: збереглися письмові зауваження Торсона, поправки на полях рукописів документа, пропозиції, висловлені Рилєєвим, Трубецьким, іншими декабристами.

У письмовому вигляді збереглися три варіанти “Конституції”: 1) текст, переписаний С. Трубецьким, знайдений під час обшуку в його паперах (цей варіант прийнято називати “першим”); 2) текст, збережений у портфелі І. Пуцина, імовірно, переписаний рукою К. Рилєєва (“другий”, або “піщанський варіант”); 3) текст, написаний М. Муравйовим після арешту в Петропавлівській фортеці (“третій” і єдиний наявний список, виконаний самим автором). Останній варіант суттєво різниться з двома першими як за формою, так і за змістом: з нього вилучено військову реформу, а питання монархії потрактовано більш лояльно стосовно царської влади. Низка дослідників не вважала вищенаведений список вичерпним і стверджувала про існування інших, невідомих редакцій [11]. Рукописи, що дійшли до нашого часу, можна датувати так: перший варіант, як зазначав автор, було розпочато під час перебування на військових зборах у Мінську восени 1821 р. [12], а завершено наприкінці 1823 р.; другий завершено до кінця 1824 р.; третій – на початку 1826 р. в Петропавлівській фортеці, за вказівкою Слідчого комітету.

Таким чином, основою для порівняння є друга редакція як логічне продовження першої, а також ті положення останнього варіанта, яких або немає, або які значно змінені, порівняно з попередніми.

Третій документ, який необхідно проаналізувати в цьому контексті, є “Маніфест” С. Трубецького. Він не такий відомий, як два попередні. Крім цього, він найменший за обсягом. Однак це реальна програма повстання, що діяла б у разі його перемоги до скликання установчих зборів.

“Маніфест” було написано незадовго до подій 14 грудня 1825 р. За браком часу було прийнято рішення доручити його укладання кільком членам товариства. Вступну частину писали окремо один від одного Штейнгель і М. Бестужев (вони знищили свої записи після невдалої спроби повстання); сам маніфест – Трубецької спільно з Рилєєвим (його було

вилучено під час обшуку разом з іншими паперами; зберігся в оригіналі в справі Трубецького № 43) [9, с. 230–235].

План проекту конституції Батенькова було написано вже під час арешту, він вирізняється монархічним спрямуванням і є досить невеликим за обсягом [13].

Аналіз основних проектів політично-правових документів декабристського руху свідчить, що найбільш дискусійною в історіографічному вимірі є “Руська правда” П. Пестеля, що зумовлено найбільшим обсягом та ґрунтовністю опрацювання геополітичних реалій тодішньої Росії, впливовістю та одіозністю постаті Пестеля, що спричиняло необхідність посиленої конспірації дій Південного товариства, а також непослідовність і неповноту тексту “Руської правди”.

Проекти політично-правових документів, підготовлені учасниками декабристського руху, є переважно фрагментами цілісних проектів або схематичними їх планами, зокрема, це стосується проектів конституції Г. Батенькова, Дмитрієва-Мамонова, Штейнгеля, Бестужева, Новикова та ін.

“Руська правда” структурно має три лінії: аналіз соціально-економічного й політичного становища Росії з часів Олександра I, обґрунтування необхідності реформ і зміст необхідних перетворень (заходи перехідного періоду, які мав утілити в життя Тимчасовий уряд). Положення про республіканську модель держави в останніх редакціях ґрунтується на тексті твору “Конституція. Державний Заповіт” і свідченнях декабристів про три гілки влади в проекті П. Пестеля. Однак це лише “стислі нариси” “Руської правди”. Питання про відповідність текстів останніх редакцій 1822–23 рр., що дійшли до сучасних дослідників, залишається відкритим.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Мироненко О. М. “Руська Правда” П. І. Пестеля / О. М. Мироненко // Юридична енциклопедія : в 6 т. Т. 5 : П–С / [редкол. : Ю. С. Шемшученко (голова) та ін.]. – К. : Укр. енцикл., 2003.
2. Муравьев Н. Проект конституции / Н. Муравьев // Избранные социально-политические и философские произведения декабристов. – М., 1951.
3. Мироненко О. М. Конституційний проект М. М. Муравйова / О. М. Мироненко // Юридична енциклопедія : в 6 т. Т. 3 : К–М / [редкол. : Ю. С. Шемшученко (голова) та ін.]. – К. : Укр. енцикл., 2001
4. Горбатенко В. П. Південне товариство / В. П. Горбатенко // Юридична енциклопедія : в 6 т. Т. 4 : Н–П / [редкол. : Ю. С. Шемшученко (голова) та ін.]. – К. : Укр. енцикл., 2002.
5. Горбатенко В. П. Північне товариство / В. П. Горбатенко // Юридична енциклопедія : в 6 т. – Т. 4 : Н–П / [редкол. : Ю. С. Шемшученко (голова) та ін.]. – К. : Укр. енцикл., 2002.
6. Восстание декабристов. Документы / под ред. М. В. Нечкиной. – М. : Гос. изд-во полит. лит., 1958. – 692 с.
7. Исторические записки. – М. : Наука, 1975. – 392 с. – Т. 96.
8. Ланда С. С. Дух революционных преобразований (Из истории формирования идеологии и политической организации декабристов (1816–1825) / Ланда С. С. – М. : Мысль, 1975. – 382 с.
9. Нечкина М. В. Движение декабристов : в 2 т. – М. : Изд-во АН СССР, 1955.
10. Семенова А. В. Временное революционное правительство / Семенова А. В. – М. : Мысль, 1982. – 206 с.

11. Сыроечковский Б. Е. Из истории движения декабристов / Сыроечковский Б. Е. – М. : Изд-во МГУ, 1969. – 372 с.
12. Федоров В. А. Декабристы и их время / Федоров В. А. – М. : Изд-во МГУ, 1992. – 272 с.
13. Довнар-Запольский М. В. Идеалы декабристов / Довнар-Запольский М. В. – М., 1906.

Телесніцький Геннадій Никонович – заступник начальника
відділу прокуратури м. Києва

КРИМІНАЛЬНО-ПРАВОВА ХАРАКТЕРИСТИКА КАТУВАННЯ

ЗА ЗАКОНОДАВСТВОМ УКРАЇНИ ТА ІНШИХ КРАЇН

Досліджено особливості складу катування в кримінальному законодавстві України та іноземних держав, встановлено переваги та наслідки нормативної регламентації цього злочину. Сформульовано пропозиції щодо вдосконалення положень Кримінального кодексу України.

Ключові слова: катування; кримінально-правова характеристика; склад злочину; зарубіжний досвід; удосконалення Кримінального кодексу України.

Исследованы особенности состава пыток в уголовном законодательстве Украины и иностранных государств, установлены преимущества и недостатки нормативной регламентации этого преступления. Сформулированы предложения по совершенствованию положений Уголовного кодекса Украины.

Ключевые слова: пытки; уголовно-правовая характеристика; состав преступления; зарубежный опыт; совершенствование Уголовного кодекса Украины.

The specifics of torture as corpus of delicti in criminal legislation of Ukraine and foreign countries are researched, the positive and negative characteristics of normative regulation of this crime are settled. The proposals for the improvement of the Criminal Code of Ukraine are formulated.

Keywords: torture; criminal-legal characteristics; corpus of delicti; foreign experience; improving of Criminal Code of Ukraine.

Нині світова спільнота та відповідні міжнародні організації приділяють надзвичайну увагу додержанню та забезпеченню комплексу прав і свобод людини, ключовою складовою якого є утримання від застосування катувань та іншого жорстокого чи нелюдського поводження. Однією з гарантій недоторканності особи є Конвенція ООН проти катувань та інших жорстоких, нелюдських або таких, що принижують гідність, видів поводження та покарання від 10 грудня 1984 р. (Конвенція ООН проти катувань) [1], яку ратифікували 150 держав світу. Крім цього, заборону застосування катувань і жорстокого поводження встановлює чимало інших міжнародних нормативно-правових

актів (зокрема, Європейська конвенція про захист прав людини і основоположних свобод від 4 листопада 1950 р., Європейська конвенція про запобігання катуванням та нелюдському або такому, що принижує гідність, поводженню чи покаранню від 26 листопада 1987 р.) [2, с. 239–240].

Відповідно до міжнародних вимог, кожна окрема держава має встановити в межах власного національного законодавства відповідальність за акти жорстокого поводження з людиною і, передусім, катування (зокрема, у Кримінальному кодексі (КК) України це ст. 127 “Катування”). Однак у кримінально-правовій науці України (як і в зарубіжному кримінальному праві) поки що не досліджено питання про те, наскільки виважено національні законодавці підійшли до криміналізації катування, наскільки повно врахували міжнародний досвід, яку нормативну мову й техніку використали, які спільні та відмінні риси за цих умов спостерігаються, а також які недоліки чи позитивні надбання наявні. Незважаючи на те, що проблеми кримінальної відповідальності за катування розробляла низка вітчизняних і зарубіжних науковців (І. Г. Богатирьов, Г. Ю. Гладких, О. М. Ігнатов, В. Я. Ільницький, К. В. Катеринчук, Л. В. Левицька, О. А. Мартиненко, Ю. О. Полішук, Р. М. Римарчук, А. В. Савченко, М. І. Хавронюк, Р. С. Чобанян, О. Н. Ярмиш та інші), проте комплексне оцінення цього злочину з позиції порівняльно-правового пізнання та з урахуванням особливостей усіх правових сімей не проводили. Фактично в СНД є лише одна праця компаративістського спрямування в контексті зазначеної проблематики (це кандидатська дисертація Р. М. Шавгалієва “Відповідальність за побої та катування за кримінальним правом Росії та зарубіжних країн” (2011) [3]. Отже, є нагальна необхідність здійснити кримінально-правову характеристику катування за законодавством України та іноземних держав, акцентувати увагу, передусім, на позитивних надбаннях зарубіжного досвіду, що впливатиме й на вдосконалення національних кримінально-правових стандартів. Зазначене є метою нашого дослідження в цій статті.

Заборона застосування катувань і жорстокого поводження є загальною міжнародною нормою, проте держави, що ратифікували Конвенцію ООН проти катувань, реалізували її по-різному в національних законах про кримінальну відповідальність. На наш погляд, є кілька головних причин цих розбіжностей, зокрема: 1) ступінь відповідності основного складу катування в національних КК вимогам ст. 1 згаданої вище Конвенції, у якій міститься міжнародне визначення цього злочину; 2) пріоритетність об'єкта злочинів, на який посягає катування, а звідси й назва розділу (глави і т. ін.) Особливої частини (книги, розділу) національного КК, у межах якого криміналізовано катування; 3) особливості правових сімей (романо-германська чи континентальна, англо-американська, мусульманська, далекосхідна), положень національної кримінально-правової доктрини та правозастосовної практики; 4) історичні традиції (наприклад, чимало законодавців держав СНД сформулювали норму про відповідальність за катування, з огляду на положення Модельного КК для держав – учасниць СНД 1996 р., де тортури є лише кваліфікованим способом мордування). Інші відмінності норм про відповідальність за катування в КК різних держав світу можуть полягати у вказівці на це діяння як на спосіб учинення інших злочинів, специфіці суб'єкта катування, кількості та змісті кваліфікаційних ознак цього злочину, виді та мірі покарання тощо. Однак, на наше переконання, саме завдяки неоднаковій нормативній регламентації катування можна шляхом правильного застосування методу порівняльного правознавства та інших наукових методів об'єктивно оцінити характеристику норми, передбаченої ст. 127 КК України, виявити її позитивні й негативні аспекти, намітити шляхи вдосконалення вітчизняного кримінального законодавства.

Чинний КК України 2001 р. вперше безпосередньо встановив норму про відповідальність за катування (ст. 127), розмістивши її в розділі II “Злочини проти життя

та здоров'я особи” Особливої частини [4]. З метою узгодження норм національного кримінального закону з нормами міжнародного законодавства та для гуманізації кримінальної відповідальності, ст. 127 КК України тричі (2005, 2008, 2009 рр.) змінювали та доповнювали. Проте навіть такі законодавчі зусилля остаточно не вирішили чимало проблемних питань теоретичного та прикладного характеру, що пов'язані з повнотою врахування міжнародних чинників під час реалізації кримінальної відповідальності за катування.

Загальний кримінально-правовий аналіз катування (ст. 127 КК України) дає підстави для висновків, що в цьому злочині: 1) родовим об'єктом є суспільні відносини, які забезпечують охорону особи, зокрема її життя і здоров'я, основним безпосереднім – здоров'я особи як певний фізичний і психічний стан на момент, що передує посяганням, а додатковим обов'язковим безпосереднім об'єктом – суспільні відносини, що забезпечують охорону волі, честі та гідності особи; 2) об'єктивна сторона полягає у: а) діянні – *завданні побоїв, мученні або інших насильницьких діях*; б) наслідках, що виявляються в *завданні сильного фізичного болю або фізичного чи морального страждання*; в) причинному зв'язку між указаним діянням і наслідками (отже, склад цього злочину є матеріальним); 3) суб'єктом є фізична осудна особа віком від 16-ти років (загальний суб'єкт); 4) суб'єктивна сторона характеризується прямим умислом і *спеціальною метою* (примусити потерпілого чи іншу особу вчинити дії, що суперечать їх волі, зокрема отримати від нього або іншої особи відомості чи визнання, або покарати його чи іншу особу за дії, учинені ним або іншою особою чи в учиненні яких його або іншу особу підозрюють, а також залякування чи дискримінація його чи інших осіб); 5) кваліфікуючими ознаками (ч. 2) є вчинення його: *а) повторно; б) за попередньою змовою групою осіб; в) з мотивів расової, національної чи релігійної нетерпимості* [5, с. 74–75; 6, с. 307–312].

Національний законодавець присвятив відповідальності за катування окрему норму, яку розмістив досить вдало – у групі злочинів проти життя та здоров'я особи. Катування як загальнокримінальний злочин спрямований, передусім, на завдання шкоди здоров'ю, тобто стану повного фізичного, душевного та соціального благополуччя, а не тільки відсутності хвороб і фізичних дефектів [7]. Водночас, згідно з Римським статутом Міжнародного кримінального суду, катування за певних умов може бути визнано одночасно злочином проти людства та військовим злочином [8]. Однак, очевидно, що не всі елементи та ознаки складу катування у ч. 1 ст. 127 КК України повною мірою відповідають формулюванню цього злочину в ст. 1 Конвенції ООН проти катувань (зокрема, в частині визначення наслідків, діяння та мети цього злочину). У частині 2 статті 127 зазначено: “Ця стаття не завдає шкоди будь-якому міжнародному договору чи будь-якому національному законодавству, в яких є або можуть бути положення про більш широке застосування”. З огляду на зазначене, цілком прийнятним, на наш погляд, є підхід українського законодавця щодо визнання суб'єктом катування загального суб'єкта злочину (практика свідчить, що його досить часто вчиняють пересічні громадяни), проте законодавцю варто було б залишити у ч. 2 ст. 127 КК України вказівку на “службову особу з використанням свого службового становища”, інакше незастосування ч. 2 ст. 365 та ч. 2 ст. 373 КК України, де спеціально зазначено про умову “за відсутності ознак катування”, є проблемним, оскільки про службову особу (зокрема особу, яка провадить дізнання чи досудове слідство) в жодній з двох частин ст. 127 КК України не йдеться.

Негативною тенденцією є й одночасна вказівка на ознаки катування в інших, крім ст. 127 КК України, нормах, що створює колізії під час правозастосування. Зокрема, як й в ч. 1 ст. 127 КК України, про побої, інші насильницькі дії, фізичний біль, мету залякування йдеться у ст. 126 КК України, а про “мету залякування потерпілого або його родичів чи примус до певних дій” зазначено в ст. 122 КК України. Подекуди некоректно описано

наслідки катування (зокрема, для них двічі вжито прикметник “фізичний” щодо болю та страждань). Також є зауваження з приводу: а) кваліфікуючих ознак катування, перелік яких, як свідчить правозастосовна практика, можна розширити (цей злочин подеколи вчиняють щодо кількох потерпілих, неповнолітніх, малолітніх або осіб, які перебувають в уразливому стані, із застосуванням зброї, спеціальних засобів чи знарядь, або призводить до завдання потерпілому тяжких наслідків чи загибелі людини чи кількох людей тощо); б) широкі розбіжності між мінімальними та максимальними межами санкцій у виді позбавлення волі за катування.

У кримінальному законодавстві більшості іноземних держав нормативне визначення поняття “катування” або прямо відтворює зміст відповідних міжнародних конвенцій (КК Республіки Молдови), або самі кримінально-правові норми є бланкетними та відсилають дослідника до відповідних конвенцій (КК Австралії), або в них містяться специфічні визначення катування (наприклад: а) відповідальність за катування може наставати на підставі кількох норм (зокрема, КК Франції); б) вказівка на це діяння є: обставиною, що впливає на кваліфікацію та обтяжує покарання (зокрема, КК Азербайджанської Республіки); впливає на кваліфікацію окремих злочинів (зокрема, КК Іспанії); способом чи формою вчинення іншого злочину (зокрема мордування), даючи змогу розмежувати злочинні діяння (зокрема, КК Російської Федерації); передбачає окрему відповідальність за катування військовослужбовців чи військовополонених (зокрема, КК Республіки Польщі).

У контексті порівняльного пізнання варто вказати ще й на такі специфічні риси законодавчої регламентації катування в КК зарубіжних країн, зокрема:

1. *Об’єктом* катування, якщо йдеться про кримінальне законодавство держав СНД, переважно є суспільні відносини, що забезпечують охорону життя та здоров’я особи (зокрема, КК Російської Федерації), або ж здійснення правосуддя (КК Республіки Молдови), або ж ті й ті одночасно (КК Республіки Білорусі). У КК інших іноземних держав життя та здоров’я особи та власне особа також переважно є об’єктом катування (зокрема, у КК Австрії, КК Аргентини, КК Грузії, КК Туреччини), хоча може бути вказівка й на інші суспільні відносини (зокрема, сферу владних повноважень – КК Ірану; особисту свободу – КК Данії; психічну цілісність – КК Іспанії). У низці зарубіжних КК катування – це багатооб’єктний злочин (зокрема, за КК Польщі, він посягає одночасно на: а) мир, людство та військові відносини; б) свободу; в) правосуддя; за Пенітенціарним кодексом Естонії – на: а) людство та міжнародну безпеку; б) здоров’я особи). Подекуди катування належить до групи злочинів, якщо в назві фігурує вказівка на термін “тортури” (зокрема, гл. 113С розд. 18 Зведення законів США).

Якщо йдеться про катування, то серед ознак об’єкта варто, передусім, аналізувати не предмет, а потерпілого від катування. До категорії останнього іноземні законодавці відносять учасників кримінального судочинства (зокрема, КК Республіки Білорусі), або осіб, які перебувають під опікою (зокрема, КК ФРН), включаючи й членів сім’ї чи близьких родичів (зокрема, КК Південної Кореї), або неповнолітніх чи беззахисних осіб (КК Австрії), або будь-кого (зокрема, КК Швеції чи Іспанії).

2. *Об’єктивна сторона* катування здебільшого полягає в завданні фізичних та/або психічних страждань і/або болю (водночас, § 2340 Зведення законів США доповнює перераховане загрозою або призначенням, застосуванням психотропних речовин або іншими процедурами). Відповідно до КК низки держав СНД, ототожнюють з мордуванням (рос. “истязанием”). За КК РФ застосування катування під час мордування є кваліфікуючою ознакою останнього злочину (згідно з приміткою до ст. 117, катуванням у

цій статті та інших статтях цього Кодексу вважають “заподіяння фізичних чи моральних страждань з метою спонукання до дачі показань або інших дій, що суперечить волі людини, а також з метою покарання або в інших цілях”, однак таке визначення катування є досить вузьким). Такий самий підхід застосовують й інші законодавці (зокрема, КК Швеції чи КК Ірану). Однак, за КК Республіки Сан-Марино, катування – це “погане поводження” з людиною, а за КК Республіки Кореї – насильство та жорстокий учинок, жорстокість щодо іншої особи чи родича за прямою лінією, а також примус. Зовнішньою специфікою катування за КК Азербайджанської Республіки є те, що його ототожнюють з мордуванням (ст. 133) та, водночас, є кваліфікуючою ознакою примушування давати показання (ст. 293), за КК Республіки Казахстану, катування є кваліфікуючою ознакою мордування (ст. 107) і становить окремий склад злочину проти правосуддя та порядку виконання покарань (ст. 347-1). Для мордування (як форми існування катування) за Пенітенціарним кодексом Естонії обов’язковою ознакою є систематичність. Самі ж способи катування, з якими цей злочин поєднують, є різноманітними.

Загалом катування вчиняють шляхом застосування активних дій, однак, як зазначено в Конвенції ООН проти катувань і деяких національних КК, можлива й бездіяльність (наприклад, ст. 302 КК РФ вказує на дію чи бездіяльність під час учинення тортур посадовою особою, припускаючи можливу співучасть іншої особи, що діє з відома або за згодою посадової особи – слідчого, особи, яка провадить дізнання; “мовчазної згоди”). Склад катування переважно є матеріальним, якщо цей злочин не постає у виді погрози його вчинення (КК Грузії), його організації чи підбурювання до нього (КК Республіки Молдови) тощо. Абстрактно описують склад катування, зокрема, законодавці Данії, Голландії та Японії, КК Грузії зазначає як про мордування (ст. 126), так і про катування (ст. 144-1), погрозу катування (ст. 144-2) та принизливе й нелюдське поводження (ст. 144-3), тим самим ретельно регламентуючи вимоги міжнародного законодавства. На наш погляд, “ідеальною моделлю” для описання катування з об’єктивної сторони, що найповніше враховує вимоги Конвенції ООН проти катувань, не припускає вживання термінології, що є аналогічною до суміжних складів злочинів, не конкурує з об’єктивною стороною злочинів, що криміналізовані в інших розділах (главах) КК, є положення ч. 1 ст. 309-1 “Катування” КК Республіки Молдови.

3. *Суб’єктом* катування може бути як загальний (за КК Франції фізична осудна особа, яка досягла відповідного віку), так і спеціальний – відповідна службова особа (КК Киргизької Республіки, Зведення законів США), близький родич або член сім’ї (КК Китаю), особа, яка відповідає за потерпілого на підставі вимог закону (КК ФРН). Чимало іноземних законодавців створили норми КК, відповідно до яких суб’єктами катувань вважають тих, про кого безпосередньо йдеться в Конвенції ООН проти катувань (зокрема, державні посадові особи чи інші особи, які є офіційними, чи з їх підбурювання, чи з їх відома, чи за їх мовчазної згоди).

4. *Суб’єктивна сторона* катування характеризується умислом (прямим умислом) та спеціальною метою. Поряд з найбільш поширеними видами мети катування (зокрема, отримання відомостей, залякування, покарання, примус, дискримінація), подекуди зарубіжні законодавці вказують на специфічні її вияви (зокрема, примус до повернення боргу – КК Польщі). Іноді саме за метою катування (дискримінаційна чи інша) диференціюють різні склади цього злочину (у КК Австралії). Специфічна роль належить і мотиву посягання як основної чи кваліфікуючої ознаки катування (деякі національні КК наголошують на його явному соціальному підтексті під час учинення катування, зокрема, КК Голландії чи КК Грузії).

5. Каткування в КК іноземних держав досить часто має кваліфікуючі (наприклад, за КК Франції – щодо свідка, потерпілого чи цивільного позивача) та навіть *особливо кваліфікуючі ознаки* (наприклад, за КК Грузії – це вчинення катування організованою групою). До таких ознак катування, крім тих, про які безпосередньо зазначено в ч. 2 ст. 127 КК України, належать такі: учинення цього злочину щодо двох чи більше осіб, неповнолітнього, вагітної жінки, особи в безпорадному стані, адвоката чи представника закону, відповідною службовою чи посадовою особою, на замовлення, у зв'язку із захопленням заручників, завдання злочином тяжких (серйозних) тілесних ушкоджень або смерті особи, з використанням знарядь для тортур, тривалий характер посягання, учинення злочину організованою групою тощо.

6. *Покарання* за катування в національних КК є різним, а отже, його карають від штрафу (зокрема, КК Голландії або КК Данії) до довічного позбавлення волі (зокрема, Зведення законів США). Відповідно до Модельного КК для держав – учасниць СНД, покарання за катування має відповідати покаранню за злочин середньої тяжкості й тяжкий злочин. Одне з найсуворіших основних покарань за катування в європейському просторі встановлено в КК Франції (від п'ятнадцяти до тридцяти років кримінального ув'язнення). Серед додаткових покарань для тих, хто вчинив катування, КК зарубіжних країн передбачають: конфіскацію майна, позбавлення права обіймати певні посади (для посадових осіб), реституцію тощо. Крім цього, до винних застосовують заходи виправлення й безпеки. Кримінальне законодавство низки країн (зокрема, КК Туреччини) регламентує питання щодо заборони екстрадиції осіб, якщо є обґрунтовані підстави вважати, що їх буде піддано катуванню в іншій державі. У примітках до статей можуть міститися роз'яснення (заохочувальні норми), відповідно до яких не визнають катуванням фізичні або психічні страждання, завдані внаслідок законних дій посадових осіб (зокрема, КК Республіки Казахстану) [9–12].

З огляду на зазначене, доходимо таких висновків:

1. Розміщення норми про відповідальність за катування у КК України серед злочинів, що посягають на життя та здоров'я особи, є виправданим, оскільки це підтверджено зарубіжним досвідом.

2. Ураховуючи вимоги міжнародного права та зарубіжний досвід, основний склад катування (ч. 1 ст. 127 КК України) пропонуємо визначити так: *“Катування, тобто умисне завдання сильного болю або страждання, фізичного чи морального, шляхом застосування насильства, з метою отримати від потерпілого або іншої особи відомості чи визнання, або покарати його чи іншу особу за дії, вчинені ним або іншою особою чи в учиненні яких його або іншу особу підозрюють, або залякати чи примусити його чи іншу особу вчинити дії, що суперечать їх волі, а також з метою дискримінації будь-якого характеру”*. Така конструкція цього складу, на наше переконання, усуває низку суперечностей, зокрема, щодо чіткості, послідовності та відповідності формулювання діяння, наслідків і мети вчинення катування. При цьому Пленум Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ варто дати тлумачення щодо питань відповідальності за катування (також доцільно надати тлумачення категорії “катування” й Конституційному Суду України, оскільки його вжито в ст. 28 Основного Закону).

3. Потребують узгодження ознаки, що подібні до катування, у ст. 121, 122 та 126 КК України. Для повної відповідності ст. 1 Конвенції ООН проти катувань національному законодавцю слід обов'язково в ч. 2 ст. 127 КК України зробити вказівку на таку кваліфікуючу ознаку, як “службова особа з використанням свого службового становища”, що, з одного боку, підтверджує іноземний досвід, а з іншого – усуває колізію зі ст. 365 та

373 КК України. Крім того, варто розширити вказівку й на кваліфікуючі ознаки катування, про які зазначено в тексті статті, та криміналізувати особливо кваліфікуючі ознаки цього злочину (зокрема, коли йдеться про загибель людини (людей) або завдання тяжких наслідків). Також має бути уточнено спеціальний мотив, про який ідеться в ч. 2 ст. 127 КК України (пропонуємо назвати його так: “з мотивів соціальної, расової, національної чи релігійної нетерпимості або ворожнечі”).

4. Уважаємо за необхідне: а) заборонити застосування амністії чи умовно-дострокового звільнення для осіб, які вчинили катування; б) переглянути формулювання ст. 41 і 43 КК України, щоб виключити можливість звільнення від відповідальності за застосування катування; в) передбачити чітку судову процедуру екстрадиції осіб, які вчинили катування, як за міжнародний злочин; г) конструктивно визначити можливості стягнення шкоди з держави, якщо не було встановлено або визнано винними осіб, які застосовували катування; г) створити прозорі механізми для громадського контролю під час розслідування фактів катувань.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Конвенція проти катувань та інших жорстоких, нелюдських або таких, що принижують гідність, видів поводження і покарання : ухвалена Генеральною Асамблеєю ООН 10 груд. 1984 р., ратифікована Указом Президії Верховної Ради УРСР № 3484-ХІ від 26 січ. 1987 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу :
http://www.zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=995_085.
2. Телесніцький Г. Н. Кримінальна відповідальність за катування: міжнародний і національний досвід / Г. Н. Телесніцький // Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ. – 2011. – № 6 (79). – С. 238–248.
3. Шавгалиев Р. М. Ответственность за побои и истязание по уголовному праву России и зарубежных стран : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08 / Шавгалиев Рустем Минзагитович. – Казань, 2011. – 205 с.
4. Кримінальний кодекс України : за станом на 1 берез. 2012 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу :
<http://www.zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=2341-14>.
5. Кримінальне право України. Особлива частина : підруч. / [кол. авт. : Байлов А. В., Васильєв О. А., Житний О. О. та ін.] ; за заг. ред. О. М. Литвинов ; наук. ред. серії О. М. Бандурка. – Х. : Вид-во ХНУВС, 2011. – 572 с.
6. Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України / за ред. М. І. Мельника, М. І. Хавронюка. – [7-ме вид., переробл. та допов.]. – К. : Юрид. думка, 2010. – 1288 с.
7. Устав (Конституция) Всемирной организации здравоохранения (принят Международной конференцией здравоохранения, Нью-Йорк, 19–22 июля 1946 г.) [Электронный ресурс]. – Режим доступа :
http://www.zakon1.rada.gov.ua/laws/show/995_599.
8. Римский статут Международного уголовного суда (Рим, 17 июля 1998 г.) [Электронный ресурс]. – Режим доступа :
http://www.zakon2.rada.gov.ua/laws/show/995_588.
9. Уголовное право зарубежных государств. Особенная часть : [учеб. пособие] / под ред. и с предисл. И. Д. Козочкина. – М. : Изд. дом “Камерон”, 2004. – 528 с.
10. Савченко А. В. Кримінальне законодавство України та федеральне кримінальне законодавство Сполучених Штатів Америки: комплексне порівняльно-правове дослідження : [моногр.] / Савченко А. В. – К. : КНТ, 2007. – 596 с.
11. Телесніцький Г. Н. Забезпечення кримінальної відповідальності за катування: міжнародний і зарубіжний досвід / Г. Н. Телесніцький // Протиправна поведінка: погляд крізь призму юридичної науки : матеріали I Всеукр. наук.-практ. конф. / за заг. ред. І. Г. Богатирьова. – Ніжин : Вид. ПП Лисенко, 2012. – С. 164–166.
12. Ибраева А. Н. Уголовно-правовые и криминологические проблемы борьбы с насилием должностных лиц (статья 347-1 Уголовного кодекса Республики Казахстан) : автореф. дис. на соискание ученой степени канд. юрид. наук :

спец. 12.00.08 “Уголовное право и криминология; исправительно-трудовое право” / А. Н. Ибраева. – Астана, 2008
[Электронный ресурс]. – Режим доступа :

http://www.sartraccc.ru/i.php?oper=read_file&filename=Disser/ibraeva.htm.

Користін Олександр Євгенійович –

доктор юридичних наук, професор, вчений секретар Вченої ради
Національної академії внутрішніх справ

ШЛЯХИ ВДОСКОНАЛЕННЯ ДІЯЛЬНОСТІ ОПЕРАТИВНИХ ПІДРОЗДІЛІВ ОРГАНІВ ВНУТРІШНІХ СПРАВ У СИСТЕМІ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПРОТИДІЇ ЗЛОЧИННОСТІ

Попередні наукові дослідження з питань оперативно-розшукової діяльності свідчать, що в працівників оперативних підрозділів органів внутрішніх справ досить часто виникають проблеми під час обрання найбільш ефективних прийомів і застосування методів для задоволення нагальних потреб професійної діяльності. Крім цього, значна частина працівників оперативних підрозділів органів внутрішніх справ здійснюють оперативно-розшукові заходи формалізовано за спрощеною процедурою, зазвичай, не досягаючи позитивного результату або, навпаки, спричиняючи негативні наслідки. Зазначене зумовлено переважно сформованою звичкою дотримуватися традиційних (подекуди консервативних) засад здійснення оперативно-розшукової взаємодії, уникаючи ризику помилитися під час застосування новітніх (недостатньо випробуваних) технологій.

Проблеми чіткого усвідомлення змісту та використання виправданого пізнавально-тактичного інструментарію в діяльності оперативних підрозділів органів внутрішніх справ призводить до невизначеності під час залучення оптимальних й ефективних “засобів” досягнення поставленої мети. Зазначене є причиною обрання хибної стратегії поведінки загалом і тактики, орієнтованої чи то на уникнення, чи то на перевищення меж застосування владних повноважень. Інший бік проблеми визначає необхідність удосконалення оперативної практики, оскільки формування правової держави потребує озброєння суб’єктів ефективним інструментарієм реалізації оперативно-розшукових заходів без порушення конституційних прав і свобод людини та громадянина. До кола актуальних питань сучасної оперативної практики належить і проблема недостатнього рівня нормативно-правового й організаційно-тактичного урегулювання відносин у зазначеній сфері.

Останніми роками, з огляду на стрімке проникнення в оперативну практику результатів фундаментальних і спеціальних прикладних досліджень, особливої уваги заслуговує впровадження досягнень практичної психології, що в комплексі спрямовані на вдосконалення оперативно-розшукової діяльності. Професійна діяльність працівників оперативних підрозділів належить до соціономічних видів діяльності, отже, її ефективність безпосередньо залежить від майстерності врахування саме психологічних механізмів і явищ, її успішність визначається залученням прикладних психологічних методів і засобів.

Наукова література з цієї проблематики окреслює здебільшого вузькоспрямовані підходи до організації діяльності оперативних підрозділів органів внутрішніх справ. Зокрема, з'ясування аналогічних питань було предметом спеціалізованих досліджень таких учених: В. І. Василичука, Е. О. Дідоренка, О. Ф. Долженкова, Г. І. Іваніна, Я. Ю. Кондратьєва, Є. Д. Лук'янчикова, Д. Й. Никифорчука, М. А. Погорецького, Е. В. Рижкова, І. В. Сервецького, В. О. Черепанова та ін. Однак вирішити їх одночасно на різних теоретико-прикладних рівнях є досить складним завданням. Оперативно-розшукова діяльність, відповідно до змін криміногенного елементу, постійно розвиваючись, потребує залучення удосконаленого прикладного інструментарію. З огляду на це, постала нагальна потреба проведення науково обґрунтованого комплексного дослідження, що ґрунтуватиметься на головній методологічній передумові – системному розгляді оперативно-службової діяльності працівників оперативних підрозділів органів внутрішніх справ.

У цьому контексті монографія І. М. Охріменка є своєчасною та цінною як на науково-теоретичному, так і практичному рівнях. Автор дослідження керується тим, що ефективність сучасної службової діяльності оперативних підрозділів органів внутрішніх справ пов'язана з необхідністю радикального оновлення та реформатування її організаційних засад, зокрема шляхом активного залучення сучасних науково обґрунтованих міжгалузевих методик і технологій. Аналіз змісту роботи свідчить, що монографічне дослідження автора є складовою науково-методичного забезпечення практичної діяльності оперативних підрозділів органів внутрішніх справ, спрямованого на вдосконалення практики попередження, виявлення та розкриття злочинів, викриття винних осіб тощо.

Монографію підготовлено з традиційних для навчально-методичної літератури методологічних позицій. У дослідженні вдало поєднано теоретичну частину опису причин прорахунків професійної діяльності працівників оперативних підрозділів органів внутрішніх справ, правових і психологічних шляхів її оптимізації. Автор здійснив значну теоретико-дослідницьку й експериментальну роботу, на основі якої визначив найбільш суттєві проблеми сучасної оперативної практики, окреслив ознаки, що характеризують психологію працівників оперативних підрозділів органів внутрішніх справ України та осіб, які долучаються до виконання окремих завдань оперативно-розшукової діяльності.

Комплексно проаналізовано проблеми, пов'язані з використанням у сучасній оперативно-розшуковій практиці психологічних засобів і технологій; нормативно-правовою регламентацією особливостей провадження оперативно-розшукової діяльності; критеріально виваженим розмежуванням окремих типів злочинців і злочинних об'єднань, з метою їх викриття та притягнення до відповідальності.

Автор висловлює власне бачення щодо виокремлення найбільш оптимальних шляхів застосування системи спеціальних знань у процесі виконання завдань оперативно-службової діяльності як юридико-психологічного комплексу, а це дає змогу використовувати емпірично підтверджені положення монографії в навчальному процесі під час підготовки курсантів оперативно-розшукової спеціалізації. Вдало обґрунтовано закономірності реалізації прикладних засад спеціального психологічного пізнання об'єктів професійної уваги, особливостей організації інформаційно-контактної взаємодії під час виконання завдань здійснення оперативно-розшукової діяльності.

Водночас автор демонструє специфіку психологічного впливу на об'єкти професійної взаємодії та розроблює пропозиції щодо покращення комунікативної діяльності працівників оперативних підрозділів органів внутрішніх справ.

Заслуговують на увагу пропозиції щодо розроблення заходів діагностики та впливу на категорії осіб, які становлять професійний інтерес для оперативних підрозділів органів

внутрішніх справ. Успіх переважно залежить від уміння працівника оперативного підрозділу обрати правильну тактику професійної діяльності, закріплену вмільм використанням спеціальних психологічних знань. Сучасний оперативний уповноважений органів внутрішніх справ має не лише вміти працювати з інформацією щодо об'єктів оперативної уваги, а й володіти повним набором професійно значущих якостей і властивостей, вміти налагоджувати стосунки з усіма прошарками соціального середовища, залежно від ситуації, бути референтною особистістю з глибокими знаннями, привабливим іміджем і характерологічними особливостями. Тому здобутком монографії слід визнати авторську розробку науково-практичних рекомендацій щодо вдосконалення професійно-психологічної підготовки працівників оперативних підрозділів органів внутрішніх справ.

Елементи дослідження є цілком обґрунтованими, насамперед, з позицій опрацювання ефективних шляхів застосування сучасних психологічних технологій у межах організації службової діяльності оперативного уповноваженого. Здобутком автора можна визнати й науково-методичне, організаційно-правове та організаційно-тактичне обґрунтування цілісної системи забезпечення професійної діяльності працівників оперативних підрозділів органів внутрішніх справ.

У монографічному дослідженні наведено цілком нові дані про психолого-правову природу системи детермінант службової діяльності оперативних підрозділів органів внутрішніх справ, визначено й обґрунтовано шляхи оптимізації діяльності оперативних підрозділів органів внутрішніх справ з попередження, виявлення та розкриття злочинів і викриття винних осіб.

Вивчення питань, пов'язаних з особливостями організаційно-тактичного, організаційно-управлінського та психологічного забезпечення оперативно-розшукової й кримінально-процесуальної діяльності надало можливість сформулювати пропозиції щодо внесення змін, доповнень та уточнень до чинного законодавства України, відомчих нормативно-правових актів Міністерства внутрішніх справ України.

За своєю структурою монографія є логічною схемою, за якою спочатку висвітлено загальнотеоретичні положення, а потім наведено практичні рекомендації та поради.

Загалом монографія І. М. Охріменка вирізняється глибиною теоретико-прикладного аналізу проблем сучасної оперативної практики, виваженістю та коректністю наукової полеміки, вмільм добором емпіричного матеріалу. Висновки, викладені у роботі, є обґрунтованими та практично значущими, а пропозиції – вагомими для оптимального поєднання правового, організаційно-тактичного й організаційно-управлінського компонентів аналізованого напрямку правоохоронної діяльності.

Деякі положення монографії І. М. Охріменка можуть бути широко застосовані в навчальному процесі для підготовки, перепідготовки та підвищення кваліфікації працівників оперативних підрозділів органів внутрішніх справ; у роботі викладачів відомчих навчальних закладів, керівників оперативних служб і підрозділів системи Міністерства внутрішніх справ України.